

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

О. М. АБРАЗУМОВА, С. В. КОРНОВЕНКО

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ
СЕЛЯНСТВА УСРР У РОКИ НЕПУ**

Монографія

Черкаси – 2017

УДК 94(477)«1921/1929»-0.58.244

ББК 63.3(4Укр)621-282.2

А 16

Абразумова О. М., Корновенко С. В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу: монографія / О. М. Абразумова, С. В. Корновенко. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. – 190 с.

Рецензенти:

А. Г. Морозов, доктор історичних наук, професор

В. М. Лазуренко, доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 18.10.2016)

Схвалено до друку Радою Наукового товариства істориків-аграрників (протокол № 1 від 19.02.2016)

У монографії на основі критичного аналізу історичних джерел та здобутків історіографії, застосування нових методологічних підходів з'ясовано передумови, різноманіття маловідомих раніше форм та проявів, а також результатів суспільно-політичної активності українського селянства у роки непу. У дослідженні проаналізовано соціально-економічні та суспільно-політичні витоки та особливості проявів громадського життя українського села. Досліджено, що суперечливість впливу нової економічної політики на соціально-економічне та суспільно-політичне життя українського селянства зумовила активізацію його громадської ініціативи. Показано ступінь інтеграції українського селянства в радянську громадсько-політичну структуру та наростання тенденцій до його самоорганізації. У роботі вивчено природу, причини, характер, завдання, інтенсивність одного із найбільш поширених проявів громадської активності українського селянства середини 1920-х років – руху за створення незалежних селянських спілок. Зроблено висновок про те, що опозиційні настрої населення коливалися від збройних методів опору владі на початку та наприкінці 1920-х років до демократичних спроб співпраці шляхом обговорення комплексу соціальних проблем та утворення незалежних громадських селянських організацій.

Монографію виконано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь і соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

УДК 94(477)«1921/1929»-0.58.244

ББК 63.3(4Укр)621-282.2

ISBN 978-966-353-433-6

©О. М. Абразумова, С. В. Корновенко, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 Теоретико-методологічна основа дослідження	8
1.1 Історіографія теми.....	8
1.2 Джерельна база та методологія дослідження.....	21
РОЗДІЛ 2 Соціально-економічне становище українського селянства та його суспільно-політична активність у 20-х роках ХХ ст.	31
2.1 Селянство як активний суб'єкт Української революції 1917-1921 рр.....	31
2.2 Українське село по закінченню національно-визвольних змагань. Пошуки шляхів виходу з кризи.....	38
РОЗДІЛ 3 Запровадження нової економічної політики	51
3.1 Суперечності непу як чинник наростання протестних настроїв селянства: економічний аспект.....	51
3.2 Суспільно-політичні мотиви консолідації селян.....	63
РОЗДІЛ 4 Інтеграція українського селянина в громадсько-політичні структури радянської моделі держави	77
4.1 Мережа радянських громадських організацій в українському селі.....	77
4.2 Альтернатива комунізованим формам об'єднання селянства.....	96
4.3 Громадські селянські нелегальні організації.....	113
РОЗДІЛ 5 Самоорганізація українського селянства в 1920-х рр.	124
5.1 Створення селянського союзу.....	124
5.2 Радикалізація протестних настроїв українського селянства в роки непу.....	144
ВИСНОВКИ	159
ПРИМІТКИ	165

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Розвиток громадських об'єднань і рухів має величезне значення, оскільки це шлях, що сприяє поступовому соціально-культурному піднесенню народу та кожної особистості, демократизації, розширенню прав і свобод людини, зміцненню гарантій її захищеності. Суспільно-політичні інституції є необхідним компонентом політичної системи, оскільки виступають своєрідним індикатором незадоволення суспільних потреб, яке адресується державним структурам. У демократичних державах різноманітні масові об'єднання громадян виступають важливим інституційним каналом залучення людей до політики, а іноді й до її розроблення, формування правлячої еліти тощо.

На сучасному етапі розвитку громадянського суспільства в Україні, коли активно пропагується державна підтримка аграрного сектора, створюються економічні товариства та політичні партії, які стоять на позиціях захисту селянства, надзвичайно актуальними є історичні уроки минулого, зокрема питання історичного досвіду функціонування суспільних асоціацій у доленосний перехідний період нової економічної політики радянської історії. На разі можна вести мову лише про загальну постановку питання і його наукове висвітлення в окремих аспектах. Натомість дослідження структури та конкретних особливостей проявів суспільно-політичної активності українського селянства в добу непу має не лише науково-теоретичне, а й практичне значення. Адже важливо розуміти, що однією з причин зростання суспільно-політичної активності суспільства є неспроможність традиційних інститутів держави розв'язувати назрілі завдання.

Коллективна монографія О. Абразумової та С. Корновенка стала результатом ґрунтовного вивчення та аналізу проблеми, яку досі не висвітлено у всіх її аспектах в українській історіографії, що дає можливість говорити про її актуальність.

Текст монографії відображає серйозну дослідницьку роботу з вивчення архівних і друкованих документів, переосмислення вже відомих офіційних джерел, документів партійних органів, радянських установ, статистики, преси. Позитивним моментом є формулювання авторами концептуальних та методологічних підходів, які дозволили з'ясувати передумови, дослідити різноманіття форм та проявів тогочасних соціальних сил, а також результатів їхньої діяльності. Дослідники окреслили та роз'яснили поняттєвий апарат дослідження, зокрема сутність таких дефініцій, як «суспільно-політична активність», «громадсько-політичний рух», «громадська організація». Загалом теоретико-методологічну основу роботи як систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності було поділено на декілька структурних рівнів: загальнонаукові принципи, конкретно наукові принципи, сукупність методів і технік, що застосовувалися для вирішення конкретних спеціальних дослідницьких завдань.

Застосована методика дозволила розглянути і висвітлити різноманітні аспекти суспільно-політичної активності селянства України в 1920-х роках.

Радянська влада швидко поставила українське селянство в такі умови, коли воно змушене було брати участь у суспільно-політичному житті тільки через громадсько-політичні структури створені державою. Проте суттєва невідповідність існуючих об'єднань основним економічним інтересам більшості селянства логічно призвела до зародження руху за створення (чи відновлення) селянських громадських організацій. Громадський рух селянства включав до себе структурно доволі нечітко оформлені об'єднання громадян різних соціально-політичних орієнтацій, що значно ускладнює його вивчення. Дослідники слушно зазначають, що правдива реконструкція соціальної історії 1920-х років вимагає врахування та всебічного вивчення ідеї консолідації селянства навколо їх союзів (спілок), які стали найбільш поширеним проявом громадської активності доколгоспного українського села.

У книзі детально з'ясовано мотиваційні лінії вимог до влади щодо санкціонування створення радянських, проте саме селянських, організацій та простежено якісні віхи у розвитку консолідаційного руху, вододілом яких стало встановлення причинно-наслідкових зв'язків між економічними негараздами та офіційною державною політикою щодо селянства.

Досить вдалою є спроба авторів узагальнити основні прояви суспільного волевиявлення села, які сприяли виникненню ряду неформальних громадських рухів у селянському середовищі. Деякі з них навіть отримали певне, хоч і епізодичне, організаційне оформлення. Підсумовуючи протестні настрої українського селянства в період непу, дослідники обґрунтовано зазначили, що селянський рух мав широкий спектр різновидів: він коливалися від збройних методів опору владі на початку 1920-х років до демократичних спроб співпраці через обговорення комплексу пекучих соціальних проблем та спроб утворення незалежних громадських селянських організацій в роки «справжнього непу» та врешті повернувся до збройного протистояння насильницьким кампаніям держави.

Репрезентуючи читачам книгу, переконана, що вона має науково-практичне значення. Воно полягає у тому, що її фактологічний матеріал, основні положення та результати значно розширюють сучасні знання з аграрної історії України 1920-х років. Вони також стануть у нагоді державним органам влади та управління.

Доктор історичних наук, професор,
директор ННІ історії і філософії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Н. І. Землюліна

ВСТУП

За умов розбудови в сучасній Україні громадянського суспільства значно активізується вивчення історичних аспектів суспільно-політичного життя українського соціуму. Суспільно-політична активність населення, розвиток громадських об'єднань і рухів має визначальне значення, оскільки поступ по цьому шляху сприяє невпинному соціально-культурному піднесенню як кожної окремої особистості, так і народу, всебічній демократизації, розширенню прав і свобод людини, зміцненню гарантій її особистої захищеності. Констатуючи значні успіхи в демократизації українського суспільства, потрібно визнати і наявність ряду негативних чинників. Так, незважаючи на значну чисельність громадських організацій, що були створенні за останні два десятиліття, доводиться говорити і про деяку їх односторонність, формалізм функціонування, а відповідно і загалом низьку громадську активність населення, особливо в сільській місцевості. Це явище є доволі характерним для посттоталітарних суспільств, тому сьогодні звернення з метою його подолання до витоків проблеми має не лише наукове, але й практичне значення. У цьому контексті особливий інтерес становить період непу (1921–1929 рр.), оскільки в цей час спостерігалось не лише господарсько-економічне піднесення українського села, а й зростання громадської активності, самодіяльної ініціативи, формування доволі міцних паростків політичної культури переважаючої частини українського суспільства – селянства, залучення його до реальних процесів державотворення.

Тривалий період військово-політичних потрясінь не міг не позначитися на масовій свідомості селянства. Запекле збройне протистояння та глибокі зміни суспільно-політичного та соціально-економічного характеру призвели до значної трансформації основних засад селянського світогляду. В цих конкретних умовах основна маса українського населення – селянство – стало не тільки свідком цивілізаційного зламу, але й активним учасником цих подій.

Відмова від радикалізму воєнних років стимулювала нормалізацію життя суспільства. Водночас селянський соціум, зазнавши доволі радикальних змін свідомості, у 1920-х роках активним суб'єктом громадсько-політичної сфери буття постреволюційного суспільства.

Значною мірою і сама політика новопосталої влади зумовлювала підвищення громадської активності селянства. Ліквідація

неписемності, створення мережі хат-читалень, бібліотек, поширення інформації через друковані засоби, поступове налагодження роботи радіовузлів, постійне проведення пропагандистських бесід і лекцій, демонстрація агітаційних кінострічок, залучення селянства до участі в роботі безпартійних конференцій, втягнення їх до різноманітних громадських товариств, участь сільського населення в численних виборчих кампаніях, залучення селян до формування місцевих органів влади стали доволі потужним поштовхом до розвитку громадської активності сільського населення і, зокрема, формування ініціативних груп і осередків, спрямованих на посилення участі й ролі селянства у прийнятті тих чи інших рішень, що стосувалися злободенних питань життя села.

Зазначені заходи, за задумом влади, мали на меті посилити привабливість радянських ідеалів. Водночас вони мали і певне просвітницьке значення та об'єктивно сприяли усвідомленню селянством власних інтересів.

У роки непу громадсько-політичне життя села стає дедалі підконтрольним органам радянської влади. Фактично, для громадянського життя українського села доби непу були характерними дві суперечливі тенденції: перша – прагнення до демократизації, яке стихійно формувалося у свідомості розбуджених революцією селянських мас; друга – штучно насаджуваний владною авторитаризм.

Розробка та ефективно впровадження в життя дієвої науково обґрунтованої стратегії взаємовідносин влади з різними соціальними групами громадян, зокрема з селянством, відбуватиметься значно успішніше у разі врахування існуючого вітчизняного історичного досвіду, який і сьогодні світоглядно та психологічно впливає на громадсько-суспільну поведінку людей.

Отже, враховуючи викладене вище, обрана нами для вивчення тема має наукове, суспільно-політичне та практичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Автори сподіваються, що фактологічний матеріал, основні положення та результати дослідження значно розширюють сучасні знання з історії України 1920-х років, зокрема, аграрної історії. Основні положення роботи можуть залучатися до написання узагальнювальних праць із історії України, навчальних посібників, лекційних курсів, спецкурсів із аграрної історії та проблем громадсько-політичного життя. Вони також стануть у нагоді державним органам влади та управління.

РОЗДІЛ 1

Теоретико-методологічна основа дослідження

1.1 Історіографія теми

Загальнотеоретична та методологічна конструкція історіографії наукових проблем різних хронологічних періодів часто різняться, а інколи й досить суттєво як з об'єктивних (тенденції розвитку історичної науки, доступу до джерел), так і з суб'єктивних причин (ідеологія та політична кон'юнктура). Зважаючи на обрану нами для дослідження тему, потрібно наголосити, що окреслені суб'єктивні чинники на багато десятиліть визначали вектор висвітлення проблеми суспільно-політичної активності українського селянства у період непу.

Враховуючи це, історіографію з нашої теми доцільно поділити на три основні періоди: 1) історіографічний доробок радянської доби, який містить загальну характеристику суспільно-політичної активності, а також окремі аспекти участі українського селянства в суспільно-політичному житті країни; 2) наукові студії сучасних вітчизняних дослідників, в яких висвітлено різні аспекти розвитку радянського суспільства в 1920-х роках, загалом або опосередковано розкрито питання включення сільського населення в суспільно-політичну сферу соціалістичної перебудови країни; 3) роботи зарубіжних авторів, які дають змогу синхронізувати історичні дослідження запропонованої теми.

Радянську історіографію доцільно розподілити на такі підперіоди: 1) 1920-1930 рр.; 2) 1930-1950 рр.; 3) 1960 – кінець 1980-х рр.

Ведучи мову про роботи 1920-х – початку 1930-х рр., більшість дослідників не випадково вказує на вузькість хронологічних меж, обмежений масив висхідних даних та здебільшого прикладний характер цих публікацій. Уже наприкінці цього періоду виразною стає детермінованість тогочасних праць, їх викривлення під потужним впливом поточної політики правлячої партії. Разом із тим, ми вважаємо за доцільне виокремити публікації В. Леніна, М. Бухаріна, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, Г. Петровського, Е. Квірінга¹, О. Шліхтера², що стосувалися соціально-економічного та суспільно-громадського життя українського селянства та особливостей проявів його активності.

Так у працях В. Леніна³ обґрунтовано основні причини, передумови та засади функціонування нової економічної політики.

Зокрема, на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) В. Ленін підкреслював, що, якщо поміщиків можна експропріювати та прогнати, то дрібних виробників – селян – «не можна прогнати, їх не можна пригнітити, з ними треба вживатися, їх можна і потрібно переробити, перевиховати довготривалою, повільною, обережною організаторською роботою»⁴. Він неодноразово наголошував на тому, що успішна відбудова народного господарства можлива лише за умови лояльності до радянської влади більшості населення – селянства, яке необхідно будь-що залучати до соціалістичного будівництва.

Питання заохочення та використання суспільно-політичної активності селянства стало одним із основних і в чисельних публікаціях непівської доби М. Бухаріна⁵. Розуміючи, що реальний економічний розвиток країни неможливий без громадського миру, він активно обстоював співробітництво партії та широких селянських мас. Зокрема, М. Бухарін зазначав: «У грандіозній бюрократії, що виникла в роки воєнного комунізму, є всі ознаки партійної ізоляції – між більшовицькою владою та народом утворився вакуум. Протидією цьому є заповнення цієї порожнечі сотнями і тисячами малих та великих добровільних товариств, гуртків, об'єднань, які забезпечуватимуть зв'язок із масою. Вони повинні сприяти децентралізованій ініціативі й колективно створити «провідний механізм», за допомогою якого партія змогла б впливати на суспільну думку та дослухатися до неї». М. Бухарін, на нашу думку, був щиро впевнений, що в результаті зростання суспільної свідомості будуть відтворені «суспільні тканини», розірвані внаслідок драматичних воєнних перипетій.

Селянство як спеціальний об'єкт дослідження та процеси економічного, політичного, соціального, ідеологічного характеру, конкретні питання запровадження та функціонування нової економічної політики на селі отримали широке висвітлення і в численних публікаціях Г. Зінов'єва⁶ та Л. Каменєва⁷.

У публікаціях голови ВУЦВК Г. Петровського⁸ також постійно йшлося про необхідність підвищення суспільно-політичної активності незаможних верств села. Так, зокрема, цікавою в контексті нашого дослідження є його праця «Шлях селянства до соціалізму (Про підсумки V-го Всеукраїнського з'їзду незаможних селян)»⁹. У ній подано відомості про результати діяльності КНС, названо причини необхідності реорганізації комнезамів, а також проаналізовано організаційний стан їх мережі, розкрито основні проблеми у відносинах незаможників і середняків.

Інформаційною насиченістю вирізняються дослідження А. Большакова¹⁰, Б. Бруцкуса¹¹, М. Вольфа¹², М. Гуревича¹³, М. Качинського¹⁴, П. Коломойцева¹⁵, О. Чайнова¹⁶. У них з'ясовано перші результати селянської революції, форми землекористування та основні тенденції розвитку аграрного сектора, соціально-класову диференціацію села, окремі питання суспільно-політичної активності селянства. Так, зокрема, П. Коломойцев спеціально наголосив на пробудженні та стрімкому зростанні громадської активності основної маси селянства, що значно стимулювало розвиток їхніх господарств¹⁷.

У роботі М. Кубаніна проаналізовано причини селянського повстанського руху в роки громадського протистояння та простежено його трансформацію у період здійснення нової економічної політики¹⁸. Щоправда, в дусі міцніючого тоталітаризму автор обстоював позицію, що на середину 1920-х рр. селянський повстанський рух криміналізувався і набув яскраво вираженого «куркульського» забарвлення.

Становлення і швидке посилення тоталітарного режиму сталінського гатунку зумовило підпорядкування історичної науки чітким ідеологемам ВКП(б). Фактично згортання непу ознаменувало собою і припинення його вивчення. Проголошення курсу на негайну суцільну колективізацію вимагало якщо і не наукового, то, принаймні, наукоподібного обґрунтування прогресивності колгоспної системи господарювання.

Натомість характер та й сам вектор суспільно-політичної активності селянства у доколгоспний період переконливо заперечував міфологічне «устремління» українського селянства до життя в умовах колгоспного ладу. Яскраво показовими в цьому контексті є назви праць, опублікованих у 1930-х рр. Вони однозначно відображали проблематику та спрямованість тогочасної радянської історіографії: «Куркульський терор на селі»¹⁹, «Кляси та клясова боротьба в переходову добу»²⁰, «Колхозное движение и кулачество»²¹ тощо. У наступні роки ці тенденції не лише знайшли своє логічне продовження, а й стали аксіомою як довоєнної, так і повоєнної радянської історіографії.

У радянській історіографії другої половини 1950-х – першої половини 1980-х років нова економічна політика трактувалася як підготовка до колективізації, яку подавали не інакше як здійснення ленінського «кооперативного плану». 1920-і роки розглядалися як доколгоспний період. Доволі чітко цю тенденцію представлено в роботах О. Генкіної²², О. Кучера²³, І. Трифонова²⁴ тощо. Суспільно-

політична активність українського села подавалася лише крізь призму повсякденного впливу на неї партійних осередків, без чого вона, як би, й не могла існувати.

Проте, незважаючи на все ще домінуючу політичну заангажованість й наперед заданого суб'єктивізму, у постсталінський період історики зуміли створити ряд ґрунтовних досліджень, в яких висвітлено різні аспекти суспільно-політичного життя селянства в 1920-х рр. У центрі уваги дослідників перебували проблеми участі селянства у формуванні низових органів влади, характеристика партосередків першого десятиліття радянської влади, мережа сільських громадських організацій, культурне будівництво на селі тощо. Так, І. Громенко дослідив питання функціонування земельних громад в Україні. Ним увагу зацентовано на тому, що партійне керівництво розглядало їх як потенційну форму залучення селянства до колективного обробітку праці та намагалося в той чи інший спосіб використати в інтересах колективізації²⁵.

Суспільно-політичне життя селянства України в 1921–1929 рр. стало предметом спеціального дослідження С. Ляха. На початку 1980-х рр. були опубліковані досить змістовні розвідки автора, в яких висвітлено не лише участь селянства у соціально-економічних перетвореннях влади, а й формування елементів радянського способу життя в доколгоспному селі Української РСР²⁶. М. Березовчук, вивчаючи зміст та форми радянського будівництва в українському селі, зосередив свою увагу на зародженні та функціонуванні організацій сільської бідноти та їх трансформації у ширші за своєю соціальною базою комітети незаможних селян, а також розкрив їх роль у здійсненні перших революційних перетворень²⁷.

Створення, соціальна база, основні завдання та спрямування діяльності товариств селянської взаємодопомоги у 1920–1930-х рр. з'ясовано у змістовних публікаціях І. Рибачака²⁸. Ю. Кукушкіним звернено увагу на поширення вимог селянства щодо створення власних громадських організацій – селянських спілок. Більше того, класифіковано ці спілки за функціями, які мали б на них покладатися²⁹. Зрозуміло, що оцінка таких вимог селянства давалася відповідно до тогочасних ідеологічних переконань. Цікавим є спостереження М. Колісника щодо безпартійних селянських конференцій. Він писав: «Проведення таких заходів на районному рівні в першій половині та в середині 1920-х рр. дозволило налагодити доволі наповнений двосторонній зв'язок партійних та радянських органів влади з

безпартійними селянськими масами, які приймаючи участь у конференціях, вступали в діалог з ними»³⁰.

Окремі аспекти суспільно-політичної активності українського селянства висвітлено у таких узагальнювальних багатотомних виданнях, як «Історія радянського селянства»³¹ та «Історія селянства Української РСР»³². Щоправда, основну увагу в них приділено показу залучення селянства до низових партійних та владних органів, формування мережі громадських організацій села, розвитку колективних форм господарювання, класовій боротьбі тощо.

Аналізуючи історіографічну спадщину радянської доби, не можна оминати увагою науковий доробок С. Трапезнікова, роботи якого, попри їх консервативну сутність, вирізнялися ґрунтовністю, багатим фактологічним та статистичним матеріалом³³. У них відображено основні етапи теоретичної розробки аграрного питання В. Леніним. Автор підкреслив, що неп був близькою та зрозумілою селянству політикою. Поряд із цим, він не ідеалізує 1920-ті рр. та описує ряд кризових явищ, таких як диспропорція цін та труднощі збуту сільськогосподарської продукції.

Узагальнюючи особливості історіографічного доробку середини 1950-х – кінця 1980-х рр., потрібно зазначити, що вітчизняні історики змушені були вивчати суспільно-політичну активність українського селянства під наперед заданим партійною ідеологією кутом зору, що зрозуміло знижувало їх наукову цінність.

Період гласності та плюралізму думок, що розпочався з другої половини 1980-х рр., зумовив ренесанс історичної науки. Тогочас з'являється значна кількість наукових публікацій та монографій, присвячених аграрній історії 1920-х років. Зокрема, у 1989–1990-х рр. були опубліковані роботи О. Ганжі³⁴, М. Журби³⁵, С. Кульчицького³⁶, Ю. Курносова³⁷, В. Марочка³⁸, А. Морозова³⁹ та інших істориків. У них автори, долаючи ортодоксальну парадигму пізнання суспільних процесів, проаналізували різні аспекти соціально-економічного та суспільно-політичного життя селянства радянської України у період непу, які тривалий час були під забороною для дослідників.

Для об'єктивного висвітлення комплексу питань, пов'язаних із суспільно-політичною активністю українського селянства, корисною є публікація Ю. Курносова. У ній досліджено діяльність масових громадських об'єднань села, що функціонували у 1920-ті – 1930-ті рр. та мали на меті здійснення завдань розбудови радянського суспільства. Дослідником з'ясовано чинники, динаміку чисельності

громадських організацій, які безпосередньо залежали від політичної кон'юнктури часу⁴⁰.

З проголошенням державної незалежності України відбувається докорінна методологічна переорієнтація вітчизняних історичних студій. По-перше, це зумовлено демонтажем радянської моделі висвітлення історичних явищ та подій, насамперед відмовою від формаційного підходу та теорій класової боротьби; по-друге, ознайомленням, обміном досвіду і застосуванням методологічних засад зарубіжних історичних шкіл; по-третє, доступом до раніше закритих архівів та інформації. Це дозволило переосмислити багато ключових аспектів вітчизняної історії, зокрема аграрної.

У першій половині 1990-х рр. опубліковано низку розвідок і монографій, в яких викрито злочинну сутність сталінського режиму 1920-х – 1930-х років. Це, зокрема, праці М. Безотосного⁴¹, І. Біласа⁴², С. Білоконя⁴³, Г. Костюка⁴⁴, Ю. Шаповала⁴⁵, М. Шитюка⁴⁶.

Особливе місце у становленні сучасної парадигми вивчення історії Радянської України 1920-х – 1930-х рр. посідає науковий доробок С. Кульчицького⁴⁷ та представників його наукової школи. Саме він запропонував теоретико-методологічну конструкцію переосмислення нової економічної політики. Відштовхуючись від причин запровадження непу, дослідником проаналізовано різні зрізи функціонування партійної системи, висвітлено тенденції соціально-економічного розвитку та громадсько-політичного життя тогочасного суспільства загалом.

Характерною особливістю новітньої української історіографії стало виокремлення нових напрямів історичних досліджень, у переліку яких одним із основних є аграрна історія. Наукова розробка різнопланових проблем, пов'язаних із реалізацією засад непу в аграрному секторі, зважаючи на численність публікацій, що вийшли друком у період незалежності, свідчить про актуальність запропонованого напрямку досліджень. У цьому контексті важливу роль відіграє Науково-дослідний інститут селянства у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького і Наукове товариство істориків-аграрників на чолі з доктором історичних наук, професором А. Морозовим. Їхні співробітники постійно працюють над висвітленням історичних форм ментальності, соціально-економічних та громадсько-політичних форм самоорганізації українського селянства.

Значним здобутком вітчизняних дослідників із аграрної проблематики став двотомник «Історія українського селянства»⁴⁸.

У ньому апробовано сучасні методологічні конструкції висвітлення ключових, проте й нині дискусійних, проблем розвитку українського села та селянства.

У новітній українській історіографії предметно вивчено такі аспекти з історії нової економічної політики, як: відродження ринкових відносин (О. Пиріг⁴⁹), становлення та функціонування приватного підприємництва (О. Сушко⁵⁰, М. Олійник⁵¹, Ю. Волосник⁵²), еволюція трудових відносин (О. Десятников⁵³, О. Мовчан⁵⁴), історія кооперативного руху (А. Морозов⁵⁵, В. Марочко⁵⁶, В. Паскаленко⁵⁷, І. Фареній⁵⁸), податкова та хлібозаготівельна політики радянської влади (С. Корновенко⁵⁹, Н. Земзюліна⁶⁰), заможне селянство в умовах непу (В. Лазуренко⁶¹), утвердження комуністичної диктатури (С. Кульчицький⁶²), функціонування партійної номенклатури (М. Дорошко⁶³), взаємодії сільської та міської культур (О. Криворучко⁶⁴), культурно-освітня сфера життя та повсякденність українського соціуму (О. Коляструк⁶⁵, В. Молоткіна⁶⁶, О. Ситніков⁶⁷, Ю. Присяжнюк⁶⁸), взаємовідносини селянства та радянської влади (Н. Романець⁶⁹, В. Саричев⁷⁰) тощо.

Упродовж 1991 – 1997 рр. побачили світ ґрунтовні монографії В. Калініченка. У них системно проаналізовано соціально-економічну структуру українського радянського села 1920-х рр. Зокрема такі, як: питома частка селянства у загальній чисельності населення республіки, щільність заселення, динаміка народжуваності-смертності сільського населення, розподіл земельного фонду, оренда землі, земельна громада, форми селянського землекористування, визначення впливу офіційної політики на функціонування індивідуальних господарств⁷¹ тощо. У 1997 р. автора більше цікавлять концептуальні питання, пов'язані із запровадженням та насильницьким припиненням непу. Дослідивши їх, В. Калініченко проаналізував погляди керманічів влади, рядових партійців та селянства на зміни в економічній політиці 1920-х років⁷².

Цікаві аспекти життя українського селянства вивчено В. Лазуренком⁷³. Автором проаналізовано як соціально-економічні, так і суспільно-політичні умови функціонування міцних господарств в умовах непу і становлення тоталітарного режиму. Основну увагу дослідника спрямовано на визначення політики радянської влади щодо останніх. Автор переконливо довів, що, незважаючи на всі поступки непу, тогочасні очільники вищих органів радянської влади намагалися не допустити занадто швидкого економічного зміцнення села, оскільки це об'єктивно зменшувало його залежність від радянської держави.

В. Лазуренко спеціально зацентровано увагу на тому, що, окрім економічних утисків, заможне селянство постійно відчувало суспільно-політичні утиски. Так, до 1924 р. міцні господарі фактично були позбавлені права участі у виборах до місцевих органів влади, але й після розширення виборчих списків, активність заможних селян була під прискіпливим наглядом партійців. Незважаючи на це, у другій половині 1920-х рр. спостерігалася висока суспільно-політична активність заможників, яка проявлялася в їхній участі у виборчих кампаніях, безпартійних конференціях, відкритій агітації та виявленні ініціативи щодо селянської самоорганізації тощо.

В останні роки сучасна українська історіографія поповнилася і дослідженнями суспільно-політичної сфери буття українського селянства. Так, зокрема, В. Кондратюком, О. Зайцевим⁷⁴ розкрито суспільно-політичне життя України 1920-х років. Вони аргументовано довели, що перехід від методів «воєнного комунізму» до нової економічної політики стимулював животворні сили в українському суспільстві й залучав до суспільно-політичного життя широкі верстви українського селянства.

Цікавими є висновки Б. Кравченко⁷⁵ стосовно того, що із-за «аграрних перетворень на селі» потерпала передусім сільська біднота. Саме ця соціальна категорія села становила більшість учасників бунтів проти конфіскації продуктів харчування, викликаючи щодо себе насильницькі методи вилучення економічних ресурсів. В. Анісімовим⁷⁶ з'ясовано правовий статус земельних громад та їх роль у соціально-економічних перетвореннях українського села періоду непу. Вивчено місце земельної громади у системі радянського адміністративного права, особливості їх функціонування та повноваження інституту селянської самоорганізації.

Науковий доробок М. Журби⁷⁷ присвячено практиці використання громадських об'єднань українського села у сфері реалізації основних напрямів національної політики радянської влади. Ним комплексно вивчено сукупність питань із названої тематики на основі виявлення закономірностей, провідних тенденцій та специфічних особливостей притаманних досліджуваним процесам.

Молодіжні громадські організації та комсомол на селі за умов становлення тоталітарного режиму стали предметом наукових пошуків В. Прилуцького⁷⁸. Дослідником проаналізовано тогочасне життя молоді, відтворено її різнобарвний соціально-політичний портрет. Автором доведено, що складний загальний соціально-політичний фон суспільства 1920-х рр. зумовив і відповідну структуру молодіжних

організацій УСРР, викликав до життя чисельні різноманітні молодіжні об'єднання як політичного, так і неполітичного характеру, які справляли значний вплив на різні групи молодого покоління селян. Одним із перших у своїх публікаціях В. Прилуцький приділив значну увагу показу цілей і завдань діяльності небільшовицьких молодіжних організацій, їхньому складу, чисельності та впливу на різні соціальні верстви, описав форми та методи роботи, розкрив причини їх розпуску.

Напрацювання С. Свистовича⁷⁹ присвячено доктринальним засадам функціонування системи громадських об'єднань Радянської України у 1920-х – 1930-х рр. Доробок автора стосується спеціально тих, які об'єднували сільське населення, подано загальну мережу цих громадських об'єднань, з'ясовано їх місце у політичній системі радянської держави.

Громадські та політичні об'єднання в УСРР як інструмент у реалізації соціальної політики партії більшовиків в українському селі у 1920-х – на початку 1930-х рр. дослідив Ю. Степанчук⁸⁰. Ним з'ясовано їх роль у здійсненні на селі суспільно-політичних перетворень, висвітлено запровадження радянською владою контролю за повсякденним життям селянства та організацію механізму ідеологічного тиску на нього. Автором розкрито особливості більшовицької соціальної політики, становлення і розвиток громадських і політичних об'єднань УСРР, простежено трансформацію й завдання, що поклалися на громадські об'єднання партією влади протягом 1920–1930-х років.

В. Молоткіною вивчено залежність характеру функціонування громадських організацій від суспільно-політичних процесів⁸¹. Нею по-новому осмислено культурно-освітню діяльність громадських організацій України в умовах нової економічної політики, основні напрями їх роботи, особливості функціонування на селі. Автор дотримується думки, що визначальним фактором у практичній роботі радянських громадських організацій у селянському середовищі був всеохопний контроль партійного апарату, повсюдний вплив більшовицької ідеології.

У сучасній українській історіографії громадських організацій України мають місце публікації, присвячені класовим селянським організаціям, які здебільшого розглядаються в загальному контексті соціалістичних перетворень в українському селі. Так, проблематику, пов'язану з діяльністю класових політичних організацій сільської бідноти – комітетів незаможних селян (далі – КНС), висвітлено О. Мельничуком⁸². Увагу автора зосереджено на визначенні ролі й

місця комнезамів у системі радянської влади. Істориком наголошено на штучності політичних організацій сільської бідноти, які слугували соціальною опорою більшовиків у насадженні радянського режиму на селі. КНС мали забезпечити протидію незалежним сільським товаровиробникам шляхом розшарування села за майновою ознакою та посиленням протистояння між різними його соціальними верствами.

Одним із важливих вимірів суспільно-політичної активності українського селянства у період непу є його участь у роботі партійних комсомольських осередків та у формуванні місцевих органів влади. Комплексне дослідження історії становлення української партійно-радянської номенклатури було здійснено М. Дорошком⁸³. Автором розкрито одержавлення профспілок та громадських організацій шляхом втручання влади в добір і розстановку кадрів, створення партійних секцій тощо. Крім того, дослідник на багатому фактологічному матеріалі показав, що більшість сільських товариств виникла з ініціативи партійних функціонерів різного рівня. Представники партійних та радянських органів обов'язково були присутніми на з'їздах товариств, їх обирали до керівних осередків організацій, вони визначали план їх роботи.

Різні аспекти проявів суспільно-політичної активності селянства висвітлено також і в узагальнювальних працях із історії доколгоспного українського села. Так, у монографії О. Ганжі⁸⁴ досліджено історію українського селянства у період становлення та утвердження тоталітарного режиму в СРСР. Особливу увагу приділено протистоянню селянства та режиму, реалізації радянської політики в усіх сферах селянського життя. Дослідницею зазначено, що неп сприяв залученню широких мас селянства на бік радянської влади. Виконання цього завдання вимагало від влади проведення масових заходів із роз'яснення своєї політики серед широких селянських мас, а це було можливо лише за умови організації численних товариств, скликання різноманітних зборів, конференцій тощо. На думку автора, створення і діяльність осередків різноманітних спілок, здебільшого класових, в українському селі було справою рук компартійних органів. Влада, вбачаючи в українському селянинові потенційного ворога, використовувала систему сільських громадських організацій для стримування, а потім і повного погамування вільної селянської ініціативи та утвердження тоталітарного режиму.

Науковий доробок Г. Капустян⁸⁵ стосується суспільно-політичних процесів в українському селі за умов формування та зміцнення тоталітарного режиму. Автором систему суспільно-політичних

організацій розподілено на державні радянські та самодіяльні селянські. До державних громадських організацій Г. Капустян обґрунтовано зараховує сільради, партійні й комсомольські осередки і комітети незаможних селян. Суто селянськими інституціями вона називає земельні громади, селянські сходи та сільськогосподарські кооперативні товариства.

Суспільно-політичну активність українського селянства в контексті репресивної політики радянської влади в період непу висвітлює Н. Романець⁸⁶. Дослідницею обґрунтовано, що, незважаючи на задекларований владою в період непу союз із селянством, політику «обличчям до села», органи держбезпеки продовжували пильно відстежувати всі процеси, які відбувалися в українському селі, вважаючи його джерелом потенційної небезпеки, базою українського національного руху. Найбільше чекістів турбувало зростання громадської й політичної активності селянства, зокрема вимоги створення селянських спілок («селянського союзу»), які супроводжувалися розробкою українською інтелігенцією програми селянської класової партії. Саме проти них й була спрямована одна з перших репресивних «чисток» українського села, яку органи ОДПУ провели ще у розпал непу – у другій половині 1925 – першій половині 1926 рр.

На зламі століть дедалі більшу увагу дослідники приділяють висвітленню соціально-психологічних аспектів історичного буття українського селянства. Так, суспільно-політичні настрої українського селянства в 1920-х роках перебували в центрі уваги таких дослідників, як Н. Бем⁸⁷, Г. Георгізов⁸⁸, О. Ганжа⁸⁹, С. Дровозюк⁹⁰, Г. Капустян⁹¹, Ю. Присяжнюк⁹², М. Чорнописький⁹³ та інші.

Суспільно-політична активність українського селянства привертає увагу і представників вітчизняної діаспори. Наприклад, нищення більшовиками на початку їхнього утвердження в Україні «усякого організованого громадсько-політичного життя на Україні» розглянуто Д. Соловєєв⁹⁴. А. Білінський⁹⁵ громадські об'єднання, створені партією для виконання конкретних функцій, виокремив в особливий тип організацій, які характеризує не інакше, ніж «ефемериди».

Водночас у роботах зарубіжних українських істориків зустрічаються крайнощі та абстракції в оцінках. Разом із тим, безперечна корисність досліджень представників діаспори полягає в репрезентації нестандартних підходів до вирішення порушених ними наукових питань.

Суспільно-політична активність населення в період непу стала предметом наукового осмислення закордонних авторів. Так, у праці Р. Конквеста розкрито, що силювання українського селянства до покори владі шляхом залякування наприкінці 1920-х рр. призводило до об'єднання селян, до «втрати пильності» з боку частини раніше лояльних до влади верств селянства⁹⁶.

А. Граціозі 1912–1942 рр. називає «Тридцятилітньою війною» в двох актах: 1918–1922 та 1928–1933 рр. Вона стала перманентним конфліктом новонародженої радянської держави з селянством – більшістю її власного народу⁹⁷. Це протистояння було продовженням конфронтації між селянством та російським самодержавством. Автор назвав цей конфлікт не лише найважливішим фактором довоєнної радянської історії, але й величною європейською селянською війною сучасної епохи.

Ш. Фіцпатрік сконцентрувала основну увагу на історії колективізації, однак не оминула і 1920-і рр. як передумову трагедії 1930-х рр.⁹⁸ Авторка показала, що лояльне ставлення селянства до радянської влади на момент проведення громадянської війни було зумовлене страхом перед білою контрреволюцією, котра призвела б до відновлення поміщицького землеволодіння. Проте в подальшому продрозверстка, безперервні спроби розколу села, наступ на релігійне життя та несправедливе представництво в органах влади зумовили формування негативного ставлення селянства до радянської влади.

В. Данилов⁹⁹, характеризуючи суперечності між владою та селянством у 1920-х рр., зазначає, що вже у другій половині 1920-х рр. політичні вимоги поступово стають домінуючими серед потоку скарг, що надходили від селян до влади. Особливе обурення у селян викликали нерівноправні норми представництва у виборних радянських державних органах. По мірі поліпшення економічного становища селянства, воно фактично відновило боротьбу за представництво у сільських та волосних радах, маючи намір забезпечити захист своїх інтересів у питаннях оподаткування, цін на сільськогосподарську продукцію, землеустрою тощо. Найбільш масовим проявом суспільно-політичної активності селянства В. Данилов називає вимоги створення селянського союзу. Автор обґрунтував думку, що ці вимоги були цілком логічні й не викликали у влади серйозних заперечень. Трактуючи цих вимог як антирадянських та «куркульських» утвердилося лише у 1927 р. із початком курсу на згортання непу та проголошення суцільної колективізації.

У монографії Д. Ібрагімової проаналізовано зміни у масовій свідомості сільського населення в період запровадження непу¹⁰⁰. А. Марчуков¹⁰¹ на широкій джерельній базі дослідив хід, рушійні сили та механізми створення української нації у 1920-х рр. У такому контексті ним проаналізовано суспільно-політичну активність українського селянства. Зокрема, розкрито, що українське село 1920-х років було політично та емоційно активним. Ця активність із плином часу не знижувалася, а лише набувала інших, легальних, радянських форм. Так, невдоволення селянства поступово оформилося у рух за створення селянських спілок. Щоправда, автор побіжно та стисло охарактеризував спроби українського селянства до самоорганізації.

З'ясуванню чинників соціальної мобільності радянського селянства в 1920-х рр. присвячено роботу І. Орлової¹⁰². Нею досліджено засади традиційного господарювання, наслідки аграрної революції та радянську політику. М. Кудюкіна¹⁰³, оприлюднивши результати свого дослідження, зазначила, що селянство, відчувши на собі сповна наслідки війн, епідемій та неврожаїв до другої половини 1920-х рр. основну увагу зосередило на відбудові власного господарства. Проте економічна стабілізація зумовила поступове усвідомлення своїх специфічних інтересів та потреби захисту їх від постійного наступу державної влади.

У світлі сучасних концептуальних підходів із історії селянознавства, Т. Мироною досліджено проблему «селянство-неп»¹⁰⁴. Спростовуючи тезу про глибокі класові антагонізми у селянському соціумі, нею розкрито питання взаємовідносин на селі. Істориком зазначено, що вони склалися під впливом трьох основних чинників: особистих (передусім, економічних) інтересів, общинних традицій та політики радянської влади.

Отже, узагальнюючи історіографічний аналіз, констатуємо. Суспільно-політичну активність українського селянства в радянській історіографії вивчено крізь призму політичних установок. Такий підхід ставив бар'єр на шляху наукового аналізу та осмислення історичних фактів і подій. Разом із тим, у той період було розширено тематику досліджень, що стосувалася суспільно-політичної активності селянства.

У сучасній українській історіографії все ще можна зустріти спроби звузати сутність значення непу до питань суго економічного характеру. Між тим, нова економічна політика ознаменувала собою зміни не лише в господарській, але й у соціальній та політичній сферах. Саме у

суспільному житті знайшла відображення боротьба різних тенденцій розвитку соціуму. Одні з них були зумовлені об'єктивними обставинами, в яких перебувала радянська держава в 1920-х рр., інші – логікою революційних перетворень, треті – були успадковані зі складних політичних та економічних перипетій епохи воєнного комунізму. Загалом економіка була тим стрижнем, навколо якого розвивалися різні процеси суспільно-політичного життя селянства. Однак зводили всю різнобарвну гаму подій, якими повнилося українське село 1920-х рр. лише до сюжетів суто господарського характеру достатніх підстав немає.

Оцінюючи загалом історіографічний доробок зарубіжних істориків з окресленої проблематики, констатуємо, що вона, на жаль, не викликає помітного інтересу в їхньому середовищі, що й зумовило відсутність спеціальних досліджень та наявність незначної кількості публікацій, в яких її окремі аспекти розглядаються на фрагментарному або дотичному рівні. Разом з тим, дослідження зарубіжних істориків не лише доповнили б історіографію проблеми, а й сприяли б більш об'єктивному й комплексному її висвітленню.

Отже, порушена нами у монографії тема, зважаючи на напрацювання попередників, потребує спеціального вивчення. Цим і зумовлено її вибір для дослідження.

1.2 Джерельна база та методологія дослідження

Відповідно до мети та завдань дослідження опрацьовувалася джерельна база. До монографії залучено різні за походженням, інформаційними можливостями джерела. Автори, враховуючи сучасні джерелознавчі напрацювання, для класифікації джерел послуговувалися комбінованим підходом. Ми класифікували залучені до монографії джерела за типами, видами, родами, опублікованістю або неопублікованістю тощо.

До першої групи джерел належать такі: українське законодавство, матеріали Всеукраїнських з'їздів рад, органів управління, правоохоронних установ, стенографічні звіти з'їздів ВКП(б) та КП(б)У.

Оскільки саме компартія керувала, координувала та спрямовувала всі сфери діяльності громадських організацій, директивні рішення її вищих органів часто мали законодавчу силу. Найважливіші з цих постанов надруковано у збірнику «Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК»¹⁰⁵.

Значний науковий інтерес становлять також збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України¹⁰⁶.

Чимало цінного фактичного матеріалу почерпнуто з опублікованих стенограм партійних нарад¹⁰⁷, звітів та доповідей окружних парткомів, а також матеріалів інформаційного відділу ЦК КП(б)У, резолюцій та постанов місцевих партійних пленумів¹⁰⁸, доповідей про партійну роботу на селі, які опубліковано у тематичних звітах¹⁰⁹.

Ці документи та матеріали, опубліковані в різний час у збірниках документів та стенографічних звітах форумів партійних і державних органів, представлені у монографії досить широко.

Другу групу джерельної бази становлять вітчизняні періодичні видання 1920-х рр., насичені багатим та різноманітним матеріалом, такі як: «Радянський селянин», «Сільський господар», «На аграрному фронті» тощо. У названих виданнях опубліковано найважливіші постанови уряду, роз'яснення стосовно тогочасної державної політики, наведено різноманітні статистичні матеріали тощо.

До третьої групи опублікованих джерел належать збірники документів, зібрані та введені в науковий обіг сучасними істориками для характеристики радянського суспільства 1920-х рр. У цьому контексті якісно вирізняється чотирьохтомник документів та матеріалів «Радянське село очима ВНК-ОДПУ-НКВС»¹¹⁰. Укладачі підібрали звіти та повідомлення інформаційно-агентурної мережі ВНК-ОДПУ-НКВС, які фактично стали повсякденною реєстрацією всього, що відбувалося в житті селянства, оскільки основою інформації цих органів були сільські події і селянські настрої. У цих документах зафіксовано висловлювання селян про дії партійних та адміністративних органів на селі, оцінки сільськими мешканцями заходів влади щодо проведення аграрної політики.

У збірнику документів «Селянські історії: російське село 1920-х років»¹¹¹ представлено матеріали, які сприяють аналізу суспільно-політичної активності та соціальної психології селянства. У книзі були опубліковано нові документи, виявлені у фондах російських федеральних архівів: листи селян до редакцій періодичних видань та скарги, звернення, заклики до представницьких органів влади. Висвітлення різних питань соціально-економічного, суспільно-політичного, культурно-побутового характеру безпосередніми свідками переломного часу сприяють об'єктивному відтворенню обраної нами для вивчення теми.

Основний масив джерельної бази монографії становлять архівні документи. Передусім це документи радянських органів влади та управління, протоколи засідань політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК, стенограми з'їздів та конференцій КП(б)У, документи профспілкових, кооперативних та громадських організацій тощо. Авторами опрацьовано документи і матеріали фондів двох центральних архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів управління України (далі – ЦДАВО України), – а також фонди обласних архівів: Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО), Державного архіву Полтавської області (далі – ДАПО), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО).

Важливі відомості про суспільно-політичну активність українського селянства містяться у фондах ЦДАГО України, зокрема, у Ф.1 «Центральний Комітет Компартії України». У ньому зберігаються матеріали до з'їздів, стенограми пленумів ЦК, протоколи засідань бюро обкомів, окружних та районних комітетів КП(б)У, довідки, огляди, зведення, доповіді, записки, звіти про роботу комітетів партії. У них повно відображено основи соціальної політики радянської влади в українському селі, функціонування мережі громадських організацій та низових органів влади. Цікавим є моніторинг суспільно-політичних настроїв селянства, які проводилися в українському селі органами ОДПУ.

У фондах ЦДАВО України, зокрема у Ф.1 «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК)», містяться протоколи, резолюції, стенограми засідань уряду, виконавчих комітетів, республіканських, губернських, окружних, повітових нарад, зборів та засідань з'їздів. У них сконцентовано різноплановий фактологічний матеріал про особливості громадсько-політичної активності українського селянства. У Ф. 257 «Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян (1920-1933 рр.)» зосереджено значний масив інформації, який характеризує функціонування головної опори радянської влади в українському селі – комітету незаможних селян. Зокрема, у фонді зберігаються постанови та розпорядження уряду, які координували діяльність комітетів, промови та звіти керівників осередків організацій, протоколи засідань комнезамів, статистичні огляди мережі КНС в українському селі. Інформаційні огляди політичного становища українського села, суспільно-політичні настрої

різних прошарків сільського населення відображено у документах і матеріалах Ф. 5 «Адміністративно-організаційне управління» та Ф. Р5 «Народний комісаріат Внутрішніх справ УСРР». Важливе значення для розкриття теми дослідження має матеріал, який міститься у Ф. Р-27 «Міністерство сільського господарства УРСР, м. Київ», де зібрано багату фактологію щодо основних показників розвитку аграрного сектора народного господарства УСРР.

Документи обласних архівів значно доповнюють картину реального становища українського селянства в окремо взятому регіоні. Зокрема, вивчення місцевих джерельних баз (звітів, протоколів, доповідних записок) дозволило детально простежити реальні прояви суспільно-політичної активності селянства на місцях, вивчити основні вимоги селянської більшості, зафіксувати суспільно-політичні настрої селянства як реакцію на ті чи інші кроки влади тощо.

Таким чином, до монографії залучено достовірний і оптимальний комплекс джерел. Його аналіз дозволив вирішити дослідницькі завдання, дослідити суспільно-політичну активність селянства УСРР у роки непу.

Вивчення суспільно-політичної активності українського селянства у період непу потребує окреслення наукового інструментарію дослідження. Насамперед необхідно визначитися з поняттєвим апаратом дослідження. Автори вживають такі дефініції, як: «суспільно-політична активність», «громадсько-політичний рух», «громадська організація».

Суспільно-політична активність є однією із форм суспільної активності, яка означає діяльність соціальних суб'єктів, що має на меті вплив на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів. Суспільно-політична активність може набувати усвідомлений або стихійний характер. Кожна демократична держава, намагається залучити якомога більшу чисельність населення до реалізації своєї політики. Більше того, навіть тоталітарний режим вимагає залучення громадян до громадсько-політичного життя держави, оскільки це створює ілюзію суспільної активності населення, а отже морально виправдовує дії влади.

Під громадсько-політичними рухами розуміємо найбільш масові об'єднання громадян, що виникають для реалізації певної мети. Масовий характер таких рухів багато в чому споріднює їх з громадськими організаціями, хоча вони мають певні відмінності. Так, громадський рух може бути структурно неоформленим, але його масовість і сила відчутні в суспільстві. Громадська організація – це

переважно об'єднання однодумців, а громадський рух включає зазвичай різні верстви і групи людей заради досягнення якоїсь мети.

Однією з причин піднесення ролі громадських рухів у суспільстві є неспроможність традиційних інститутів держави вирішувати назрілі завдання. Громадсько-політичні рухи є необхідним компонентом політичної системи, оскільки виступають своєрідним індикатором незадоволення суспільних потреб, яке адресується державним інститутам, і домагаються вирішити проблеми, що виникли. У демократичних державах рухи виступають важливим інституційним каналом залучення людей до політики, а іноді й до її розроблення, формування правлячої еліти тощо.

Попри все розмаїття методологічних підходів, представлених у сучасній українській та закордонній історіографії, за стрижневий методологічний орієнтир нашої роботи ми визначили **соціокультурний підхід**. Цей вибір вмотивовано рядом факторів. По-перше, погоджуючись з ідеями К. Маркса, Ф. Енгельса, Е. Кассіра¹¹² та інших мислителів, вважаємо, що явища історії належать особливій сфері – сфері діянь людини. Поза людським світом ми не можемо говорити про історію у специфічному смислі цього слова. Історія (як процес розвитку суспільства) – не що інше як діяльність людини (соціуму), яка має свої цілі. По-друге, людина, як зазначав П. Сорокін, – соціокультурний феномен. Власне кажучи, індивід трансформується в особистість під впливом соціокультурного середовища, поза соціумом і поза культурою така трансформація не можлива¹¹³. Іншими словами, особистість стає особистістю під час опанування культури, тобто у процесі перетворення зовнішньої для особистості культури у зміст свідомості особистості, у внутрішню для особистості культуру. Через це людина – творець історії – постає як нероздільне ціле особистісного, соціального та культурного (у найширшому тлумаченні цих термінів). Картина світу, закладена у свідомості людей їхньою культурою, становить собою потужну, об'єктивно дієву силу, яка багато в чому визначає хід історії¹¹⁴. По-третє, яким би не був предмет пошуків історика (економіка, політика, соціальний лад, духовне життя тощо), шлях до їхнього пізнання лежить через аналіз історичних джерел, створених людьми конкретних соціумів і культур. Тому історик, як зазначає А. Гуревич, «неминуче повинен бути істориком культури...»¹¹⁵. Від себе додамо – і соціуму. По-четверте, соціокультурний підхід дозволяє, висвітлюючи всю багатомірність як історії, так і конкретно-історичної проблеми, «не забувати» про людину,

тобто узгоджувати вивчення загального і конкретного у їхньому взаємозв'язку.

Як цілісна і науково обґрунтована методологія, соціокультурний підхід представлено у працях О. Ахієзера, М. Лапіна, А. Гуревича, С. Курдіної та інших авторів, тому в монографії ми приділили більше уваги практичному її застосуванню стосовно до нашої теми.

Однією з ознак соціокультурної парадигми є певний універсалізм, завдяки якому з'являється можливість вивчення культурних, політичних, господарських та інших елементів суспільного цілого, а також суспільства як єдності культури та соціальності. Під культурою в такому випадку розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини, включаючи ідеї, цінності, норми, взірці тощо. Під соціальністю – сукупність взаємовідносин соціальних об'єктів. На такому фоні українське селянство періоду непу постає як соціокультурне явище – спосіб організації життя, за якого земля, праця на ній, селянин сам по собі тісно між собою взаємопов'язані; селянство – консервативна основа цивілізації як форми культури, державності як способу соціокультурної організованості.

Соціокультурний підхід носить багатовимірний характер, об'єднуючи, наприклад, історичне, історіософське та соціологічне вивчення суспільства. Це дозволяє брати до уваги під час дослідження всю багатогранність реальності соціального життя, досліджувати українське селянство, його суспільно-політичну активність періоду непу як суперечливу єдність відносин особистості, груп, суспільства в усіх можливих комбінаціях.

За соціокультурного підходу предметом наукової уваги постає активна особистість – багатовимірний біосоціокультурний істота: суб'єкт дії, його мораль, що становить основу будь-якої культури. У такий спосіб науково виправданою та реальною стає спроба виявлення ціннісних та етичних характеристик соціальних суб'єктів (у нашому випадку – селян), що визначаються довготривалим культурним контекстом, оскільки культура пронизує всі без винятку стани суспільного життя.

Дотримуючись соціокультурного підходу, ми зіставили та проаналізували цінності соціальних груп, з одного боку, а з іншого – соціокультурні характеристики суспільства загалом. Завдяки цьому ми виявили, як суперечності непу впливали на наростання протестних настроїв селянства, з'ясували мотиви консолідації селян.

Соціокультурний підхід оперує певною моделлю суспільства. Останнє тлумачиться як соціокультурна система, що виникає у

результаті дій та взаємодій людей. Характер суспільства визначається типом антропосоцієнтальної відповідності, типом сумісності особистісних характеристик суспільства з типом самого суспільства. Отже, ґрунтуючись на таких засадах, нами проаналізовано інтеграцію українського селянства у громадсько-політичні структури радянської моделі держави. Крім того, наведене вище дозволило нам говорити про співіснування багатьох різноспрямованих процесів, яким відповідали певні соціокультурні ідеали (скажімо, для селян, представників радянської влади). У такому разі суспільно-політична активність українського селянства у період непу – закономірна реакція на радянську політику на селі.

Культура в соціокультурному підході трактується і як текст, в якому зафіксовано мотивацію людей. У буденному житті люди діють відповідно до історично сформованого змісту культури. Будь-який соціальний суб'єкт (від групи до особистості, враховуючи всі проміжні варіанти) – носій субкультури. Ця субкультура містить програму діяльності суб'єкта. Таким чином, українське селянство періоду непу та радянська влада – суб'єкти соціокультурного простору означеного хронологічного періоду. За таких обставин суспільно-політична активність українського селянства у період непу – соціокультурний результат взаємодії цих двох субкультур.

Людина відтворює культуру. Вона передається з покоління в покоління, зберігається, втілюється у результатах її праці: предметах, текстах тощо. У них фіксується та передається програма. У культурі людина відтворює себе як суб'єкта. Культура та соціальні відносини – два аспекти відтворювальної діяльності людей. У суспільстві постійно виникають суперечності між соціальними відносинами та культурою, тобто соціокультурні суперечності. Вони виявляють себе як культурні програми, які соціальні відносини перетворюють у нефункціональні, у такий спосіб порушується відтворювальна діяльність людини та суспільства загалом. Така суперечність – конфлікт між програмами, що історично склалися, та інноваціями, що їх змінюють, між соціальними відносинами, що є, і новими стає причиною суспільно-політичної активності населення. У нашому випадку – селянства.

У нашій роботі соціокультурний підхід не протиставляється іншим як єдиноможливий чи єдиноправильний. Так само він не ототожнюється з цивілізаційним або формаційним. Ми цілком солідарні з тезою О. Михайлюка стосовно того, що соціокультурний підхід включає в себе основи обох зазначених вище зрізів історичного

процесу, а також тяжіє до «тотальної історії», в якій «все пов'язано з усім»¹¹⁶.

Обрана нами для вивчення тема корелюється з проектом, розробленим В. Даниловим стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр. Його основні положення були оприлюднені Віктором Петровичем у листопаді 1991 р. у Колумбійському університеті, а 15 січня 1992 р. – на вченій раді Інституту російської історії РАН. Зміст ідей, запропонованих В. Даниловим, зводиться до того, що революція за своєю сутністю була селянською, її упродовж 1902 – 1922 рр. здійснило селянство. Селянський рух початку ХХ ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнала Російська імперія у перші десятиріччя ХХ ст. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – соціальні, політичні, враховуючи більшовицьку в жовтні 1917 р. Селянська революція, за логікою автора проекту, – захисна реакція селянства на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета революції – «земля та право вільно господарювати на ній». Вибір нижньої хронологічної межі (1902 р.) автор проекту вмотивовує тим, що повстання селян Харківщини та Полтавщини 1902 р. були принципово відмінними від тих, що відбулися перед цим. Насамперед масштабами, цілями, поведінкою селян. Новим у них став радикалізм селянських настроїв, вимог. Це свідчило, що на історичній сцені з'явився новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами ліквідації поміщицького землеволодіння та приватної власності на землю. Вибір верхньої межі (1922 р.) В. Данилов обґрунтовує тим, що у 1922 р. радянська влада поклала край селянському повстанству. Незважаючи на це, стверджує історик, селянська революція перемогла, оскільки у 1922 р. більшовики прийняли новий «Земельний кодекс», в якому де-юре закріплювалася ліквідація поміщицької та приватної власності на землю, право селянина вільно господарювати на землі. Водночас така перемога – поразка, оскільки селянству не вдалося ствердити владу, яка б насправді відповідала його інтересам¹¹⁷.

На наше переконання, складно погодитися з тим, що селянська революція завершилася у 1922 р. Про 1922 р. більшою мірою можна говорити як про завершення одного і початок іншого етапу селянської революції, принаймні, стосовно українських реалій. По-перше. Припинення на початку 1920-х рр. широкомасштабних бойових дій

періоду Української революції не означало припинення протистояння між містом і селом, пролетаріатом і селянством, радянською владою і селянською суспільно-політичною активністю. Незважаючи на зменшення селянської суспільно-політичної активності у роки нової економічної політики, порівняно з періодом революції, що природно і закономірно, у 1920-х рр. з'явилися нові її форми. До другої половини 1920-х рр. не вщухав збройний опір селян радянській владі. Наприклад, селянство Холодноярської республіки, Поділля та інших частин України збройно протистояло радянзації¹¹⁸. Духовним підґрунтям селянської звитяги була українізація.

По-друге. Перехід до нової економічної політики не означав поразку комунізації українського суспільства загалом та українського селянства зокрема, не означав і її відстрочку, а свідчив про нові методи реалізації комунізму. Наскрізна ідея – побудова комунізму залишалася в силі. Однак у такий спосіб більшовики, за влучним спостереженням С. Кульчицького, створювали видимість народності своєї влади¹¹⁹. Неп став тимчасовою, щоб не сказати Пірровою перемогою для селян, зважаючи на подальший перебіг аграрної історії УСРР. Для радянської влади – тимчасовою «передешкою», що дозволила сконцентрувати сили для рішучого наступу наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. на селянство. Неп – поступка суто економічного характеру. Про те, щоб наділити селян політичними правами і свободами абсолютно не йшлося. В селянській країні, якою була на той час Україна, гегемоном залишався значно менший за чисельністю прошарок суспільства – пролетаріат. Не фетишуючи нову економічну політику, об'єктивно поцінуючи її переваги перед політикою «військового комунізму», зауважимо, що за своїм змістом нова економічна політика була продовженням, хоча і прихованої, економічної війни влади проти селянства. Підтвердженням цієї нашої тези є те, що з'явилися нові/старі інструменти війни влади проти селян – податки, вибірковість соціальних пільг і гарантій, Голод 1921 – 1923 рр.¹²⁰ Про це говорив і Л. Троцький. Він писав про 1921 р., про перехід до непу, що це «середняк заговорив до радянського уряду флотськими гарматами».

По-третє. Правове регулювання поземельних відносин, закладене у Земельному кодексі 1922 р. – не що інше, як сурогатне вирішення земельного питання. З одного боку, проголошувалася ліквідація інституту приватної власності на землю, з іншого – земля переходила у державну власність. Тобто, право власності зберігалось. Селяни його позбавлялися, ставали лише користувачами. З усієї тріади майнових прав (володіти, розпоряджатися, користуватися) за селянами

зберігалося лише право користуватися. Натомість монопольне право власності на землю належало державі в особі Наркомзему. Така правова конструкція певною мірою заспокоїла пореволюційне село. Однак вона була далекою від споконвічного прагнення селян володіти, розпоряджатися, користуватися землею. У ній було відображено більшовицьку формулу землекористування – не приватна власність на землю, а право на землю трудового користувача. Предметний аналіз Земельного кодексу 1922 р. дає підстави говорити про радянську державу як про суб'єкт селянської контрреволюції, хоча і прихований.

По-четверте. Активним суб'єктом історії у 1920-х рр. залишався селянин, сформований наприкінці XIX – на початку XX ст. під впливом загальноімперської модернізації, загартований тяглим процесом селянської революції. Послугуючись термінологією західної історіографії¹²¹, вважаємо, що селянин 1920-х рр. і початку XX ст. – один і той же тип селянина-ідеомана. Поділяючи думки Р. Конквеста, А. Алварес, Е. Гофера, селянин-ідеоман – селянин, схвильований ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана упродовж 1902 – 1922 рр. залишалося незмінним. У ньому домінувала «Ідея Землі», яку повною мірою він так і не спромігся зреалізувати. Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Фактично, це той же суб'єкт історії, що і на початку XX ст., із трансформаціями, яких він не зміг уникнути під час революції.

Отже, дослідження ґрунтується на сучасній методологічній основі наукового пізнання історичних явищ, подій. Це дозволило авторам отримати науково обґрунтовані знання з обраної ними для вивчення теми.

РОЗДІЛ 2

Соціально-економічне становище українського селянства та його суспільно-політична активність у 20-х роках ХХ століття

2.1 Селянство як активний суб'єкт Української революції 1917–1921 рр.

В історії кожного народу є рубіжні дати, події, явища та епохи. Для українського народу своєрідним «Рубіконом» на початку ХХ століття стала Українська революція 1917–1921 рр. Автори монографії, по-перше, поділяють думки тих істориків, котрі обгрунтованим вважають вживання терміну «Українська революція»; по-друге, автори одностайні з тими істориками, які Українську революцію вважають одним із найбільш важливих, складних і драматичних періодів в історії українського народу в ХХ ст.; по-третє, Українську революцію є достатньо підстав датовати 1917–1921 рр.¹²²

На нашу думку, видається слушним та обгрунтованим розуміння Української революції 1917–1921 рр. як багатовимірною, цілісного історичного та соціокультурного явища. Однак вважаємо, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський. Відповідно, активним суб'єктом Української революції 1917–1921 рр. було селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української революції. Водночас це не суперечить тому, що Українська революція – національно-демократична.

По-перше, селянство чисельно домінувало у структурі українського соціуму. Загальновідомо, що до революції 5% населення імперії Романових становили робітники, а 82% – селяни. В тогочасній лише Наддніпрянській Україні з 30 млн всього населення 25 млн – селяни. По-друге, Лютневі події 1917 р. носили локальний характер, оскільки відбувалися у великих містах – промислових центрах. Справжня, селянська революція розпочалася влітку-восени 1917 р. За підрахунками В. Красіна, тогоріч відбулося 2000 селянських виступів¹²³. Одним із її активних суб'єктів став селянин у сірій шинелі, «людина з рушницею». Колишні солдати, які повернулись у рідні села, були каталізатором селянської революції. Вони, наприклад, виступали ініціаторами формування місцевих селянських органів влади¹²⁴.

По-третє, саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором¹²⁵.

По-четверте, впродовж усієї Української революції аграрний сектор економіки залишався найважливішим, а фактично – єдиним джерелом постачання продовольчих товарів для всіх антагоністів – учасників революції та громадянської війни, а селянство становило чи не єдине масове джерело людських ресурсів для збройних формувань різних політичних режимів.

Гіперболізація цього аспекту революції, на наш погляд, правомірна і з огляду на масштабність, якісність, радикалізм процесів, що мали місце на селі під час суспільно-політичних потрясінь початку ХХ століття. В історіографічній традиції, суспільно-політичній практиці кінця ХІХ – початку ХХ ст. утвердилося необґрунтоване, на нашу думку, розуміння селянства як інертної, промонархічно налаштованої, консервативно мислячої соціальної верстви, що не може бути самодостатнім, активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Очевидно, що таке розуміння селянства як неповноцінного учасника суспільно-політичного та соціально-економічного життя зумовлювалося урядовою протекціоністською політикою щодо нього наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.¹²⁶.

У подальшому ідею селянської меншовартості на озброєння взяли більшовики¹²⁷. Ними було розроблено концепцію селянства як союзника пролетаріату у боротьбі за світле майбутнє. Однак гегемоном проголошувався пролетаріат, якому, нібито, не було чого втрачати, окрім власних кайданів¹²⁸. Натомість селянин розглядався як суб'єкт з «двоїстою психологією».

У будь-якому разі селянство для інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. залишалося непізнаним. Цей «Янус у лаптях» для більшості тогочасного соціуму становив об'єкт і предмет пізнання, будучи «річчю у собі», яку намагалися збагнути, приписуючи йому здебільшого невластиві характеристики, намагаючись утиснути його у відомі тогочасні моделі та схеми. Власне пізнання селянства як самого себе, через йому властиві ознаки не відбулося.

Однак суспільно-політична активність селянства у роки Української революції 1917 – 1921 рр. кардинально дисонувала з тими враженнями та уявленнями про селянство, що домінували у тогочасному інтелектуальному просторі. Уважний аналіз історичних подій початку ХХ ст. переконливо засвідчує радикалізацію та політизацію селянської свідомості, що знайшло своє відображення у «Великій селянській революції», започаткованій у 1902 р. Не викликає сумніву проєкт, розроблений В. Даниловим стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр. Щоправда, додаткового обговорення потребує верхня хронологічна межа, принаймні для українських реальностей. Не викликає суттєвих заперечень думка про те, що селянський рух початку ХХ ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнали Україна та Росія у перші десятиріччя ХХ ст. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – національно-демократичні, соціальні, політичні тощо. Селянська революція в Україні та Росії – захисна реакція селянства України та Росії на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета селянської революції – «земля та право вільно господарювати на ній»¹²⁹.

Участь селянства у революції 1905 – 1907 рр., її широкомасштабність, радикалізм селянських вимог підтвердили хибність проурядової політики селянського протекціонізму. За різними підрахунками істориків, упродовж 1905 – 1907 рр. у губерніях лише Європейської Росії було знищено 3–4 тис. дворянських маєтків, що становило 7–10% від їхньої загальної чисельності. Найбільше їх було зруйновано у Саратовській, Самарській, Тамбовській, Курській та Чернігівській губерніях¹³⁰. Восени 1905 р. більше половини губерній Європейської Росії, практично всі регіони, в яких домінувало поміщицьке землеволодіння, було охоплено полум'ям селянських повстань. За даними, що наводить В. Данилов, у 1905 р. відбулося 3228 селянських антиурядових виступів, у 1906 р. – 2660, у 1907 р. – 1337¹³¹. С. Дубровський конкретизує їх, зауважуючи, що лише у вересні 1905 р. нараховувалося 71 селянських виступів, у жовтні 1905 р. – 219¹³². За підрахунками С. Сидельникова, у листопаді 1905 р. чисельність селянських виступів, порівняно з жовтнем 1905 р., зростає у 3,6 рази¹³³. Про масовість селянських виступів говорить чисельність їхніх учасників. За підрахунками М. Лещенка, з 13,1 млн. жителів сіл, охоплених заворушеннями в 1905 – 1907 рр., лише селяни

Наддніпрянщини становили 1/3, що дорівнювало 4 – 4,5 млн. осіб або понад 1/5 українського селянства¹³⁴. Міністр землеробства О. Єрмолов, повідомляючи імператора про масштаби селянських антиурядових виступів та зміст селянських гасел навесні 1905 р., писав, що в Росії розпочалася селянська війна проти поміщиків за передачу всієї землі тим, хто її обробляв. «Гаслом повсталих ... була ідея належності всієї землі селянам», – доповідав міністр Миколі II¹³⁵.

Зазначена вище активна суспільно-політична позиція селянства України та Росії стала причиною того, що лейтмотивом внутрішньої політики властей у передреволюційне десятиліття стало покращення матеріального та правового становища селянства. Саме на вирішення цього завдання спрямовувалася діяльність проурядових комісій та Кабінетів Міністрів С. Вітте, П. Столипіна. Наприклад, С. Вітте виявляв цілковите розуміння того, що «Росія є державою «мужицькою», оскільки вся сіль російської землі, все майбутнє російської землі, вся історія, теперішня і майбутня, Росії пов'язана головним чином з інтересами, побутом і культурою селянства. І якщо, незважаючи на той жахливий час, котрий ми зараз переживаємо, я все-таки переконаний у тому, що Росія має велике майбуття, що Росія з усіх цих нещасть, що вона переживає і, на жаль, буде переживати, вийде з усіх цих нещасть переродженою і великою, то я переконаний у тому, що саме тому, що я вірю у російське селянство, вірю у його світове значення у долях нашої планети»¹³⁶.

У такий спосіб в Українську революцію 1917 – 1921 рр. селянство увійшло з певним досвідом поведінки активного суб'єкту історії. Недарма практично всі без винятку політичні сили та режими, що боролися за владу в Україні у роки революції, вважали селянство базовою верствою пропонованих ними моделей державностей. Наприклад, на переконання М. Грушевського, реалізувати «народний ідеал справедливості» здатне тільки селянство. В одній із своїх робіт стосовно цього він зауважив: «Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на тім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будуччина, українське відродження і взагалі будуччина України. Протягом цілого (XIX) століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього поклато воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане

сей скинений у безодню пітьми й невідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості – тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму»¹³⁷.

Водночас селянство у роки Української революції мало і власну «політичну програму», запропонувало власний варіант соціально-економічної та суспільно-політичної моделі, прийнятної для нього. Слушними стосовно цього є міркування В. Винниченка: «Селянин з соціальної природи своєї реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності»¹³⁸. Як вірно зауважує В. Лозовий, ідеологія селянства періоду Української революції 1917 – 1921 рр. тісно пов'язана з його уявленнями про аграрні відносини, про державу, владу та право, про роль свого стану у соціальній структурі та житті суспільства¹³⁹. Ураховуючи тезу К. Маркса про те, що буття визначає свідомість, ми солідарні з В. Лозовим у тому, що ідеологія селянства насамперед визначалася його аграрним способом буття, виробничою діяльністю, осмисленням через звичну систему цінностей оточуючого світу. У центрі такої ідеології селянства у роки Української революції перебувало споконвічне прагнення «землі та волі». Ці два поняття були тісно взаємопов'язані у свідомості селян та мали для них сакральне значення. У такий спосіб можемо констатувати, що всю складність суспільно-політичних відносин, взаємини з владою селяни розуміли та сприймали крізь призму аграрно-природного буття¹⁴⁰.

Крім того, ставлення селян періоду Української революції до тієї чи іншої влади не було стійким та однозначним. Аналіз секретних повідомлень Освагу, контррозвідки білих, переконує, що навіть у межах однієї губернії політичні настрої селянства, наприклад, стосовно Добровольчої армії різнилися, часом діаметрально протилежно. Зокрема, у настроях селян Київської губернії чітко спостерігалася градація, заснована на географічних ознаках. У таємному білогвардійському зведенні з цього приводу зазначалося, що «населення північної частини Київщини – урівноважене, спокійне, хазайновите. Воно очікує на спокій, тверду владу, що дозволила б перейти до мирного життя... симпатії селянства до Добровольчої армії у цій частині губернії позначені високим рівнем свідомості, міцності та глибини. ... Південна частина – Канівський, Черкаський повіти – позначені повстанським духом, неспокійні... бунтарські настрої носять

характер елемента психіки населення. Ставлення до Добровольчої Армії очікувальне... Південно-східні повіти Київщини – Таращанський, Уманський, Звенигородський... – своєрідна територія, така собі держава в державі, яка не визнає ніякої влади, відвикла від будь-якого укладу життя... у населення, яке упродовж півтора року звикло до постійних повстань та зміни влади, виробилася оригінальна психологія – психологія «смутного часу»¹⁴¹.

Так само вони різнилися навіть у межах одного повіту. Зокрема, Звенигородський повіт у політичному аспекті поділявся на дві частини: південну та північну. Населення півдня повіту «було спокійним і в цілому доброзичливо ставилося до Добровольчої армії». Протилежністю півдня була північна частина Звенигородського повіту¹⁴². Більшість селян Одеського повіту підтримала прихід добровольців. Однак, як зазначалося у зведенні, необхідно розрізняти, «з одного боку, господарів-трудолюбів, симпатії яких на боці Добровольчої армії, з іншого – незначну частину селянства, яка продовжує сподіватися на повернення більшовиків»¹⁴³. Таких прикладів чимало. Вони засвідчують мінливість політичних уподобань селянства. Як правило, багато залежало від майнової однорідності/строкатості населення повіту, діапазону відмінностей/схожостей у землеволодінні та землекористуванні селян, діяльності/бездіяльності властей, поведінки військових, взаємовідносин із поміщиками тощо.

Згідно із зведенням більшовиків-підпільників, адресованим членам ЦК КПУ, з приходом добровольців селяни, що до цього перебували під владою С. Петлюри, очікували на «відновлення порядку»¹⁴⁴. За спостереженнями начальника Ржищевського підpunkту Освагу, населення південної частини Київського повіту «ставиться до влади, яку очолює генерал Денікін, доброзичливо; всі очікують на спокій, порядок та тверду владу. ... У північно-західній частині повіту, підконтрольній більшовикам, співчуття населення до Добровольчої армії ще більше...»¹⁴⁵. Селяни Сквирського повіту Київщини, які відвідували Білу Церкву, у розмовах між собою висловлювалися про те, щоб і в їхньому повіті, як у Білоцерківському, панували «тиша та повний спокій»¹⁴⁶. У Хорольському повіті Полтавської губернії селяни схвально поставилися до приходу Добровольчої армії. За словами повітового старости, у новій владі «населення бачить звільнення від нещастя»¹⁴⁷.

Узагальнюючи чисельні повідомлення з місць стосовно того, чого у політичному відношенні у 1919 р. вимагало селянство, можемо

констатувати, що воно вимагало «порядку», який встановить «господар». Історичні джерела точно не фіксують смислу та значення цих термінів. Це цілком природно, якщо брати до уваги суперечливість селянської ідеології, його «політичної програми», нестабільність ставлення селян до будь-яких властей. На наш погляд, певною мірою формулювання «порядок, який встановить господар» відображає селянський ідеал влади. У його трактуванні ми поділяємо позицію О. Михайлюка, що цей ідеал «демократичний на місцях і авторитарний, навіть деспотичний в центрі»¹⁴⁸.

У випадку, коли селянський ідеал контрастував із позицією того чи іншого політичного режиму, розгортався селянський рух опору. Наприклад, упродовж перших двох декад липня 1919 р. в Україні було зареєстровано 207 збройних селянських виступів проти радянської влади. З них 111 відбулося на Київщині, 37 – на Полтавщині, 20 – на Волині, 14 – на Херсонщині, по 12 на Чернігівщині та Поділлі¹⁴⁹. Не припинявся селянський антирадянський збройний рух опору і у 1920 – на початку 1921 рр. Селянство України не мирилося з політикою «воєнного комунізму». Масовість та масштабність селянських виступів в Україні та Росії у зазначений період фактично змусили державно-партійне радянське керівництво запровадити нову економічну політику¹⁵⁰.

Одним із результатів селянського руху опору було становлення селянських республік. Прикладами є Висунська і Баштанська, Холодноярська, Чигиринська, Гуляйпільська, Сумська селянські республіки тощо¹⁵¹. Тобто, селянство у роки Української революції 1917 – 1921 рр. заявило про себе як про самодостатній, самобутній, активний суб'єкт суспільно-політичного та соціально-економічного життя.

Таким чином, обґрунтованим вважаємо точку зору, згідно з якою Українська революція носила виразний селянський характер. Домінуючою рушійною силою Української революції було селянство. Саме на тлі Української селянської революції у 1917 – 1921 рр. розгорталися інші революції – соціальні, політичні, національно-демократичні тощо. Українська селянська революція – захисна реакція селянства України на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації.

2.2 Українське село по закінченню національно-визвольних змагань. Пошуки шляхів виходу з кризи

На початку 1920-х років основна частина українських земель входила до складу Радянської України. Її територія складала 452 тис. км², на них проживало (за переписом 1920 р.) 25,5 млн осіб. Радянська Україна залишалася переважно аграрною країною: 20,9 млн осіб становило сільське населення і лише 4,5 млн – жителі міст¹⁵².

Широкомасштабні бойові дії Першої світової війни і Української революції, які точилися на території України безперервно майже 7 років, припинилися. Соціально-економічні експерименти різних політичних сил на українському селі почали даватися взнаки. Вони кардинально змінили соціальну структуру села, його економічну потужність, реформували світоглядні засади селянства.

Залишаючись, як і до революції, більшістю населення країни, селянство якісно змінилося у своєму складі. Село стало, як це не парадоксально, більш середняцьким. Кількість бідняцьких господарств на 1921 р. зменшилася до 30% проти 65% у довоєнний 1913 р. Чисельність середняцьких господарств зросла у 3 рази: з 20-25% до 60-65% в зазначений період. Середняк став основною фігурою на селі¹⁵³.

Виснажене війнами сільське господарство України у 1920 р. перебувало у стані занепаду. Загальна посівна площа в Україні скоротилася на 15%, а пшениці, жита, вівса, ячменю – на 1/3¹⁵⁴. Скорочення посівних площ поєднувалося з погіршенням якості їх обробітку, зниженням врожайності. Валовий збір зернових культур зменшився, порівняно з 1913 р., на 38,5%.

Колосальних збитків зазнало тваринництво. Гострий дефіцит великої рогатої худоби, яка використовувалася як тяглова сила, поставив у катастрофічне становище сільське господарство республіки і негативно позначився на веденні рільництва. Кінь, корова в селянському господарстві України були тим мінімумом, який дозволяв існувати, далі якого опускатися було нікуди. Найбільше від воєнних лихоліть та економічних експериментів постраждало свинарство. Пов'язано це з продовольчою кризою, яку переживала країна у зазначений час, адже раціон свиней базується на тих же продуктах, що споживає і населення.

Занепад сил всієї країни призвів і до різкого загострення продовольчого постачання міст. У своїх доповідях з цього приводу нарком продовольства А. Цюрупа пояснював, що «через різке

зменшення виробництва хліба, все, що ми маємо отримати для задоволення потреб пролетарських центрів, все має бути вилученим із звичайної споживчої норми селян. Звідси витікає той висновок, що ніхто не дозволить без опору, активного чи пасивного, вирвати в себе кусок з рота»¹⁵⁵.

Негативно позначилися воєнні роки і на демографії населення. Воюючі армії потребували постійного поповнення особового складу, що зумовлювало постійні мобілізації. Мільйони чоловіків служили в арміях, значна частина їх загинула або повернулася покаліченою. 4,4 млн чоловік у віці від 16 до 49 років стали інвалідами. Чисельність чоловіків працездатного віку скоротилася на 25%¹⁵⁶. Недостача палива, сировини, топлива, продовольства призвела до закриття фабрик, заводів. Пролетаріат розпадався, шукаючи засобів до існування. Робітники разом із сім'ями масово переселялися у сільську місцевість, поповнюючи лави сільського люмпінгу.

Таким чином, сільське господарство було деформованим. Його організаційний план ґрунтувався не на звичному ринку, а на ринку, що був створений під час війни і який повинен був зникнути з її припиненням. «Неприродна рівновага елементів господарства воєнного часу повинна була змінитися таким станом, який би відповідав конкретній дійсності»¹⁵⁷.

У вітчизняній науковій думці радянського періоду наявність кризи початку 1920-х рр., яка охопили всі сфери соціально-економічного та суспільно-політичного життя радянських республік, визнавалася, але причини її пояснювалися лише наслідками бойових дій. Дійсно, на території України, де воєнні дії тривали безперервно майже сім років, народне господарство істотно постраждало. Однак дистрофічна немічність виробництва, яка неухильно насувалася, зумовлена, насамперед спробами державної партії знищити ринковий механізм розширеного відтворення суспільного продукту. Економічна політика держави щодо селянства носила відвертий споживацький характер. Селянин, у якого вилучали не лише надлишки сільгосппродуктів, а й споживчу норму, втрачав інтерес до господарювання, скорочував посівні площі. У місцевостях активного стягнення продрозкладки відбулося найбільше зменшення посівних площ. До таких районів, на думку П. Панченка, належали Харківська, Чернігівська, Полтавська губернії¹⁵⁸. Це ті райони, де радянська влада утвердилася найперше. Економічна політика, яку згодом В. Ленін назве «політикою воєнного комунізму», на нашу думку, була основною причиною кризи, що мала місце на початку 1920-х рр. в Україні.

Із припиненням соціальних потрясінь, широкі верстви населення очікували змін на краще, насамперед перегляду і відмови від силових, централізованих методів управління економікою. Як не дивно, але по закінченню війни, економічний тиск держави не послабився, а навпаки – посилювався. Запроваджувалися все нові та нові утопічні форми форсованої побудови комунізму. Так, декретом від 6 грудня 1920 р. запроваджено безкоштовний відпуск продуктів населенню за картками, а постановою від 27 грудня 1920 р. скасовано грошові розрахунки за користування поштою, телеграфом тощо¹⁵⁹. Пізніше, у лютому 1921 р., держава припинила обкладати населення грошовими податками. Було взято курс на цілковите скасування грошового обігу, ліквідацію Центробанку.

У промисловості воєнно-комуністична монополія здійснювалася главками, централізованим постачанням підприємств готовою продукцією, її вилученням. Це була жорстка позаекономічна система. Вона назавжди поховала самоуправління, так широко деклароване більшовиками, породила нову соціалістичну бюрократію. Проблема, як примусити працювати виникла ще в перші дні після жовтневого перевороту, коли була проголошена війна економічним стимулом до праці. Країною та економікою потрібно було керувати, тому питання дисципліни, організації праці висувалися на перший план. З'явився позаекономічний примус, який існував і за часів царату. За нових умов він доповнився новими формами: судовими, воєнними, репресивними тощо. Мова йде про загальну трудову повинність, про силове впровадження «комуністичних засад».

Засоби примусу до праці, на думку В. Леніна, могли бути різноманітними: від «м'якого керівництва» до «різких форм диктатора», від обліку та контролю до спеціальних судів, ревтрибуналів, від розстрілів на місці до трудових армій¹⁶⁰. Виступаючи на засіданні Президії ВДНГ у квітні 1918 р. В. Ленін висунув вимогу щодо посилення покарання за недотримання трудової дисципліни, аж до ув'язнення. Вперше в історії людства звільнення з підприємства переводилося із цивільного трудового права в кримінальне. Разом із тим, вождь більшовиків закликав до всебічного та поглибленого вивчення і застосування систем Тейлора. До захоплення влади він називав її «науковою системою вижимання поту». До того ж обгрунтовувалася безпідставна теза про те, що «російська людина – поганий робітник, порівняно з передовими націями»¹⁶¹. В. Ленін визнав доцільним застосувати трудову повинність не лише до заможних верств населення, але й до трудового люду. Він закликав «карати немилостиво», «не жаліти диктаторських засобів», «не зупинятися перед варварськими методами боротьби проти варварства»¹⁶².

На думку окремих дослідників, до початку революції уявлення соціалістів про новий лад було абстрактним. Головним, на їх думку, було захоплення влади. Меншовик Б. Ніколаєвський писав: «Не зважаючи на майже повальне прийняття соціалізму російською інтелігенцією кінця минулого і початку нинішнього століття, вивченням теорії соціалізму ми майже не займалися. Завдання знищення старого ладу настільки владно панувало над нашою свідомістю, що величезні проблеми соціалізму нас майже не цікавили»¹⁶³.

Очевидно, вірнішим буде сказати, що уявлення про майбутній лад більшовики мали. Базувалося воно на розробках К. Маркса і Ф. Енгельса. Інша справа, що прихильники доктринального марксизму не рахувалися з реаліями життя, ставлячи за мету найшвидшу реалізацію своїх «вірних» задумів.

І все ж таки головним питанням того часу було питання про селянство, про пошук економічного союзу з ним. Сільське господарство – господарство дрібних власників, дрібних виробників, яке пов'язано з ринком безмежною кількістю зв'язків. Не дивно, що оголосивши війну ринку, більшовики розпочали її насамперед з селом – основним джерелом продовольчих надходжень до держави. Це і стало головною причиною продовольчої кризи 1920 р. Українське село було невдоволене реквізіцією продовольства, забороною торгівлі після ліквідації фронтів. Селянські маси не мирилися з політикою воєнного комунізму і як формою її впровадження на селі – продрозверсткою.

Продрозверстку було запроваджено 11 січня 1919 р. Вона зобов'язувала селян здавати хліб державі за твердими цінами. У статті 1 декрету «Про розверстку між виробляючими губерніями зернових хлібів та фуражу, які підлягають відчуженню в розпорядження державі» викладався основний принцип оподаткування села: «Уся кількість хлібів, зернового фуражу, необхідна для задоволення державних потреб, розверстується для відчуження у населення між виробляючими губерніями». У подальшому вона поширювалася і на інші сільськогосподарські культури: картоплю, льон, хутро, шкіру, м'ясо, молочні продукти тощо. На практиці це означало, що продрозверстка фактично замінювала податкову і заготівельну системи. Єдиним заготівельником хліба оголошувалася держава в особі її органу – Наркомпроду. Держава брала на себе і функції постачальника продовольства населенню. Фактично в країні заборонялася приватна торгівля, хоча юридично постанова РНК від 21 січня 1919 р. «Про заготівлю продовольчих продуктів» зобов'язувала органи радянської влади стежити за тим, щоб вільному

гужовому підвозу продуктів на ринок (крім хліба, цукру, чаю, солі, м'яса та жирів) та їх продажу «не чинилося ніким ніяких перешкод чи ускладнень; винних віддавати під суд Революційного Трибуналу»¹⁶⁴.

Державою встановлювалися точні зобов'язання зі здачі сільськогосподарських продуктів для губернії, повітів, волостей, сіл і окремих селянських господарств. Розверстка здійснювалася як натуральна повинність із примусовим відчуженням потрібної кількості продуктів. Вона означала відмову від попереднього обліку надлишків. Офіційні документи того часу повідомляли: «Розверстка, отримана владою, вже сама по собі є визначенням надлишків»¹⁶⁵. Тому в селянина вилучалося все, навіть насіннєві фонди. До того ж, документ не встановлював кількості продрозверсток на один господарський рік.

Як вище зазначено, держава брала на себе функції розподілу продовольства між населенням. Це відповідало «Програмі комуністів (більшовиків)»: «Вперед до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями – такий повинен бути клич свідомих робітників. Для успішного проведення в життя такого плану потрібно прагнути примусового об'єднання населення у споживчі комуни»¹⁶⁶. Справа в тому, що через залежність населення від продовольчого пайка партія досягала: 1) економічної диктатури; 2) політичної диктатури; 3) контролю над народним господарством, зокрема над формами споживання; 4) тоталітарної за своєю природою влади у державі.

Було б помилкою говорити, що така система розподілу влаштувала лише партійні органи влади. Рівною мірою вона влаштувала і мільйони працюючих, які мали чудову нагоду за півціни, а то і задарма, отримати нормовані продукти. Обопільна зацікавленість мас і влади була важливим чинником запровадження «нових» форм розподілу. Для обміну продукції промисловості на селянську продукцію потрібно було мати необхідний запас ресурсів, отриманий внаслідок ретельно продуманої та проведеної збалансованої податкової політики. Однак, як свідчить історія, у більшовиків це погано виходило. Продрозверстка як основне джерело формування ресурсів сприяла занепаду сільського господарства. Ті ж ресурси, які державі вдавалося нагромадити, витрачалися на утримання армії, НКВС, партійних робітників. Заміна торгівлі держрозподілом була привабливою теорією, яку на практиці було складно або і неможливо реалізувати. Зважаючи на такі обставини, постачання населення продовольством набуло характеру примусових реквізицій. Отже, державі ніяк не вдавалося задовольнити мінімальні потреби пролетарського населення у продовольстві.

Незважаючи на очевидні прорахунки в оподаткуванні села, постачанні міста сільгоспродуктами, центральне керівництво з другої половини 1920 р. посилює тиск на вільний ринок. 15 липня 1920 р. РНК РСФРР видає декрет «Про розрахункові операції», невдовзі він набуває чинності й в Україні. Він проголошує, що всі державні, громадські установи, підприємства, організації, які мають потребу будь у чому, зобов'язані звертатися у відповідні розподільчі організації. Купівля на вільному ринку забороняється. Розрахунки могли здійснюватися лише у безготівковій формі¹⁶⁷. У такий спосіб досягалася споконвічна мета більшовиків: державне господарство відокремлювалося від ринкових економічних відносин.

До виконання продрозверстки насамперед залучались економічно сильні господарства, потім – господарства середнього достатку. Як не парадоксально для влади, яка захищає інтереси злидених, але до виконання продрозверстки залучалися і бідняцькі господарства. Хоча їх участь маскувалася за словесною завісою¹⁶⁸.

Однак хліба на селі було не так і багато, як уявляли більшовики. Не рідкісними були випадки, коли продзагони, прибуваючи в село, виявляли, що в поміщицьких економіях, у заможного селянства хліба не було. Він був або вивезений гетьманською владою в 1918 р., або проданий заможними селянами перед наступом більшовиків. Становище із запасами хліба катеринославські «Известия» в 1919 р. описувалися так: «В економіях та маєтках поміщиків запасів хліба майже немає, власники, враховуючи неміцність гетьманської та петлюрівської влади, у свій час ліквідували їх. Подекуди залишені запаси розграбовані селянами або взяті військовими частинами. У багатьох маєтках хліба немає навіть для прохарчування робітників. Із насіннєвим матеріалом становище в губернії катастрофічне: насіння немає»¹⁶⁹. З Богодухівського та Лебединського повітів Харківської губернії надходили такі ж повідомлення: «Розкладку неможливо виконати, бо більшість куркулів встигли свій хліб продати»¹⁷⁰. Аналогічні відомості надходили і з інших районів УСРР. Однак, у них зазначалося, що хліб є у бідняків та середняків. На них і припадав весь тягар оподаткування.

Характерною рисою продрозверстки була умовність її прогресивного обкладання. На практиці було неможливо співвіднести обсяг вилученого з тим, що дійсно мало господарство. Цьому було багато причин. Одна з них полягала у тому, що для того, щоб вижити, селяни приховували частину наявного у господарстві продовольства.

Продрозверстка не вичерпувала зобов'язань селянства перед державою. У кінці 1919 – на початку 1920 р. більшовики впровадили

загальногромадянські натуральні повинності: трудову, гужову, які включали в себе розчистку залізниць від снігу, заготівлю та перевезення дров, продуктів харчування, одержаних за продрозверсткою тощо. Спрямовані вони були на подолання паливної та транспортної криз¹⁷¹. У котрий раз партія, яка піддавала анафемі експлуатацію, застосувала її у власних цілях.

До кінця 1920 р. зберігалися грошові податки. Однак їх значення для державного та селянського бюджетів було мізерним. Продовжувала існувати система місцевих податків та зборів¹⁷².

Податковий тиск на селянські господарства поступово, а іноді й стрімко збільшувався. У 1920–1921 господарському році податковий тиск становив 25,1% умовно-чистого прибутку¹⁷³. Як зазначав В. Ленін: «Розверстка на селі заважала підйому виробничих сил і стала основною причиною глибокої економічної та політичної кризи, з якою ми зіткнулися навесні 1921 року»¹⁷⁴.

Отже, економічна політика держави стосовно до селянства носила чітко виражений споживацький характер. Селянин втрачав інтерес до господарювання, скорочував посівні площі. Цікава паралель: саме в районах активного здійснення продрозкладки відбувалося найбільше скорочення посівних площ: Чернігівська, Харківська, Полтавська губернії. «Селянин не лише був бідним, а й не хотів бути багатим»¹⁷⁵.

Викачування містом хліба з села, за одночасного скорочення промислового виробництва, загострювало нееквівалентний обмін між містом та селом. Загалом, за часи революційних потрясінь відбувся перерозподіл народногосподарського прибутку на користь міста за рахунок села. На стані сільського господарства України надзвичайно негативно позначилась продрозверстка 1920 р. На думку багатьох дослідників, зокрема, С. Кульчицького, П. Панченка, Н. Верта, вона стала каталізатором повоєнної кризи в аграрному секторі. У зв'язку з посиленням у 1920 р. реквізицій у сільському господарстві, різко скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець. Однак більшовики продовжували вивозити продовольство з України до промислових центрів Росії. Заготовлену продукцію надзвичайно важко було постачати жителям міст. Справа в тому, що транспорт не справлявся з перевезенням. Причини цього були різноманітні: 1) відсутність пального; 2) пошкодження залізниць; 3) ремонт паровозів тощо. У 1920 р. вантажообіг транспорту склав 23% від рівня 1913 р.

Катастрофічний стан в економіці призвів до невдоволення більшовицькою політикою, що вилилося у страйки робітників

промисловості, селянські повстання, які у 1920 – на початку 1921 рр. охопили Україну та і інші соціалістичні республіки.

Так, наприклад, особливий відділ Південно-Західного фронту стосовно ситуації в Україні у червні 1920 р. повідомляв: «Україна переживає чергову хвилю повстань. У Харківській, Донецькій та Чернігівській губерніях повстання носять перекидний характер і занесені туди із сусідніх Курської, Катеринославської та Київської губерній, в яких повстання мають цілком організований характер. Колискою повстань є Київська та Катеринославська губернії. Ці спалахи мають підстави в помилкових діях продзагонників»¹⁷⁶.

Секретний відділ ВНК в інформаційному зведенні за 16–30 червня 1920 р. інформував: «Харківська губернія В Ахтирському повіті у зв'язку з рішучими засобами з викачування хліба настрої селянства змінилися на гірше. Партія веде роботу слабо і селянство мало або зовсім не розуміє завдань радянської влади»¹⁷⁷.

В. Антонов-Овсієнко стосовно настроїв українського селянства доповідав: «На початок червня настрої селян Катеринославщини в загалом не на користь радянської влади. За даними на червень, з 226 волостей (всього в губернії 278 волостей) нараховувалося: охоплених повстанням – 6, вражених бандитизмом – 64, ворожих, але не активних – 91, лояльно-куркульських – 63, відверто радянських – 3. Перехід бідноти у банди повинен розглядатися, по-перше, як відображення стихійного процесу розшарування села, а, по-друге, як помилка, яка полягає в тому, що ми своєчасно не врахували момент і не надали бідноті відповідної форми організації. Що стосується середняка, то він може бути прекрасним матеріалом для використання за умов, якщо ми: 1) зацікавимо його у грабунку куркуля; 2) дійсно будемо проводити нашу політику перекаладу головного тягара на куркуля»¹⁷⁸. Катеринославська губчека, звітуючи за діяльність з 15 липня до 1 серпня 1920 р., інформувала: «Серед селян спостерігається посилення ворожості до радянської влади у зв'язку із застосуванням репресивних засобів із виконання продрозверстки. Спостерігаються випадки розпуску рад і призначення на їх місце старости, в результаті низки репресій виконання розверстки просунулося, але бандитизм має ще значні розміри, охоплюючи своїм впливом і ті верстви селянства, які були пасивні»¹⁷⁹. З інформаційного зведення за 1–15 серпня 1920 р.: «Київська губернія. Настрій населення гарний і бадьорий. У повітах, які не були зайняті польсько-петлюрівськими військами, настрої селян петлюрівський і куркулі настроюють селян проти радянської влади. Полтавська губернія. Ставлення селянства до комуністичної партії вороже. Херсонська

губернія. Настрій населення Олександрівського повіту петлюрівський. Жителі приховують зброю, навіть кулемети. Можна очікувати повстання»¹⁸⁰.

З двотижневого інформаційного зведення секретного відділу ВНК за 15–30 вересня 1920 р.: «Катеринославська губернія. Губернія являє собою несприятливий ґрунт для радянського будівництва. Настрій всіх верств населення незадовільний. Селянство настроєне вороже. Подільська губернія. У Вінницькому повіті Піківська та Люпинецька волості повністю відмовилися від виконання продрозверстки. Ситуація стала настільки загрозливою, що продправцівники відмовились працювати без підтримки загону. Донецька губернія. Селянство абсолютно не має уявлення про радянську владу і компартію»¹⁸¹.

Секретний відділ ВНК, аналізуючи ситуацію в підвладних більшовиками районах України, свідчив: «Херсонська, Миколаївська губернії. Радянські заклади отруєні антисемітизмом. Повністю бездіють упродкомі, навіть трудове населення і робочі повітових міст по карткам абсолютно нічого не отримують. На вільному ринку хліб – 300 крб. У волосних та сільських радзакладах сидять відверті контрреволюціонери, їх нема ким замінити. Спостерігається розхлябаність, відсутність дисципліни в радянських закладах»¹⁸².

Доповідь секретного відділу ВНК про повстанський рух станом на листопад 1920 р. містить такі дані: «Останній досвід врангелівщини довів, що українське куркульство і загалом селянство, начебто, залишилися лояльними, але це ще не означає, що заможний елемент села безвідмовно приєднався до радянської влади. Селянин-багатій боїться палки поміщика, батога поліцейського і важкої данини губернатора, але він також боїться пролетарської послідовності в будівництві комунізму. Українське куркульство бажає самому стати «хазяїном» на селі, не залежати від міста і робітника. За три роки революції стільки влад перебуло в Україні, що «безвладдя» видається українському «хліборобові» якимось виліковним від всього зла «ідеалом»¹⁸³.

Поступово, до весни 1921 р., негативне ставлення селянства до розверстки виявилось повністю. Не бачити цього стало просто неможливим. А. Цюрупа стосовно цього повідомляв: «Скрізь деморалізація, дезорганізація і винищення нашого апарату. Тільки на українському продовольчому фронті загинуло 1700 заготівельників»¹⁸⁴. Віддамо належне більшовицькому лідеру, його здатності об'єктивно оцінювати реальність. В. Ленін констатував: «Селянство формою відносин, що у нас склалися, невдоволене, воно цієї форми відносин не бажає і далі так існувати не буде. Це беззаперечно. Ця воля його

виразилась однозначно. Це – воля громадських мас трудящого населення»¹⁸⁵.

Апогеєм кризи став березень 1921 р. Країна була вражена звісткою про повстання у Кронштадті. Його підняли матроси, більшість серед яких складали селяни, невдоволені політикою «воєнного комунізму». Більшовики стояли перед обличчям реальної загрози втратити владу. «Економіка весни 1921 р. перетворилася на політику: «Кронштадт»¹⁸⁶.

У Раднарком ЦВК надходили листи, телеграми з місць з пропозицією «встановити норму податку». В пресі розгорнулася дискусія про нові підходи пролетарської держави до селянства. Зауважимо, що дискусії з аграрно-економічної політики між основними партіями точилися ще на початку жовтня 1917 р. Вже тоді на порядку денному стояли питання розробки нової, відмінної від царської, аграрної політики. Оскільки влада перейшла до рук більшовиків, то вони не прислухалися до голосу селян. Більшовики наполегливо впроваджували на селі свій аграрний курс, який був складовою частиною політики «воєнного комунізму». Він полягав у примусових реквізиціях сільгосппродукції, забороні торгівлі, встановленні кругової відповідальності за використання продрозверстки. На відміну від них, політична опозиція враховувала настрої селян, випереджаючи у своїх програмних документах більшовиків. Однак усунена від політичного керівництва державою, вона не могла на практиці реалізувати зміст своїх програмних документів. На початку 1921 р. М. Калінін не заперечував теоретичної першості меншовиків, есерів у розробці непу. У бесіді з французьким делегатом III конгресу Комінтерну А. Морізе він підтвердив, що «радянська політика щодо селянства була такою ж, яку завжди рекомендували меншовики те есери. Ніяка інша політика неможлива»¹⁸⁷.

В історіографії радянського часу панувала думка про те, що нова економічна політика покінчила з політичною, економічною кризою, яка загрожувала більшовикам втратою їх влади. Вихід із кризи ставився в заслугу лише лєнінському генію. До уваги абсолютно не бралось те, що контури економічної політики, названої новою, не являли собою теоретичного відкриття великого значення. Для інших політичних партій, зокрема для РСДРП. Так, наприклад, у Полтавській раді робітничих депутатів була оголошена декларація. Її економічна частина містила такі пункти:

1. закріплення за селянами вільновстановленої ними на колективних чи приватних началах землі, яка перебуває в їх

фактичному користуванні. Відмова від відвертого и прихованого насадження комун;

2. чинна продовольча система повинна бути замінена новою, яка ґрунтувалася б на поєднанні таких засад:

А) заготівля продовольства шляхом запровадження прогресивного (натурального) податку, розміри цієї норми встановлювалися б вільно обраними представниками місцевого селянства;

Б) державі залишається частина потрібного їй продовольства, зготовленого за договірними цінами із застосуванням у широких розмірах товарообміну;

В) дозвіл автономним споживчим об'єднанням та робітничим організаціям закуповувати хліб у межах державного плану з передачею частини заготовленого ними хліба державним продовольчим організаціям. Державі належить право реквізиції неправомірно утримуваних запасів у великих поміщиків. Будь-які загрозовальні загони скасовуються. Допускається за дозволом законодавчої влади та за наявності виняткових обставин вільно перевозити в міста зерно, борошно, продукти для вільного роздрібного продажу на міських ринках. Скасування місцевими органами влади встановлених т.зв. межових цін на монополізовані продукти;

3. держава регулює розподіл за певним планом між окремими територіями найважливіших предметів масового споживання, таких як землеробські знаряддя праці, сіль, освітлювальні матеріали тощо. Для здійснення плану залучаються кооператорський, приватно-торговельний апарати;

4. у торгівлі держава відмовляється від регламенту, надає свободу приватним особам, крім тих випадків, коли регламент та монополія викликані винятковістю продуктів споживання: медикаменти тощо.¹⁸⁸

Отже, основні засади непу були викладені до X з'їзду більшовицької партії полтавською фракцією РСДРП. Вони були використані В. Леніним, привласнені ним.

За свободу приватного підприємництва, допуск приватного капіталу у промисловість, за скасування монополії виступали і кадети. Свою програму під гаслом «економічного лібералізму» економісти-кадети друкували на сторінках журналів «Економісти», «Економічне відродження». Економісти-старорежимники, які працювали в радянських планових та господарських відомствах, пропонували «влитися якомога повніше у світове господарство», щоб забезпечити «притік ззовні» засобів виробництва, предметів споживання. Вони доводили, що для відновлення народного господарства країни «необхідно мати 10 млрд крб. золотом упродовж трьох років», що «ці

гроші можна дістати шляхом дійсного зв'язку російського народного господарства зі світовим»¹⁸⁹.

Багато уваги приділялося і сільському господарству. Ленінська ідея кооперації заперечувалася, говорилося про те, що не правий той, хто «бачить в кооперації шлях до соціалізму»¹⁹⁰. Представники «економічного лібералізму» пропонували знищити всі перешкоди на шляху розвитку приватного господарства на селі, основну ставку робити «не на бідного, а на міцного і сильного селянина-хазяїна»¹⁹¹.

У листі від 23 червня 1921 р. підпільний ЦК партії есерів закликав до денационалізації промисловості та надання повної свободи приватному капіталу та підприємництву. У цьому вбачався перехід до «раціональної» економічної політики», яка базувалася б на реальних можливостях¹⁹².

Водночас пошуки нових економічних методів управління викликали гострі дискусії і в середині більшовицької партії. Так, Л. Троцький вважав, що перехід до ринкової економіки є відступом і капітуляцією перед «дрібнобуржуазною стихією»¹⁹³. Однодумці Л. Троцького ототожнювали радянську економіку перехідного періоду з капіталізмом. Не беручи до уваги тих складних соціально-економічних процесів на селі, що мали місце в 1917–1920 рр., Л. Троцький вважав селян однорідною масою, повністю ігноруючи майнову диференціацію та соціальну строкатість села. Вважаючи аграрний сектор економіки другорядним, менш вагомим, троцькісти пропонували основну увагу приділити індустріалізації – відродженню важкої промисловості як бази пролетаріату, що був запорукою стабільності радянської влади. Л. Троцький та його соратники не розуміли або не хотіли розуміти невідповідності доктринального марксизму реаліям життя¹⁹⁴. Вихід із складної ситуації троцькістська група вбачала у застосуванні методів примусу, у реалізації на практиці гасла «перетрушування профспілок», застосуванні воєнних методів на виробництві й на селі¹⁹⁵.

Іншою була стратегія М. Бухаріна на селі. У 1918 р., входячи до складу лівих комуністів, він підтримував ідею війни бідних селян проти багатих, а також розвиток колгоспів, силові методи комунізації села. Згодом його погляди еволюціонували у бік ринкових відносин. Метою комуністичної політики на селі, на думку М. Бухаріна, повинно було стати відокремлення середнього селянства від кредиторів, об'єднання сільської бідноти. У роботі «Економіка перехідного періоду» він підкреслив, що дрібні товаровиробники повинні залучатися в організаційне господарство через сфери обігу. Союз пролетаріату із селянством розглядався ним як необхідність для утримання влади більшовиками. Еволюція селянських господарств, за програмою

М. Бухаріна повинна була тривати декілька десятиліть. За цей час вони могли інтегруватися в загальний розвиток економіки через кооперацію. Індустрія повинна була служити інтересам села, розвиватися повільно, без диспропорцій, за рахунок накопичення внутрішніх капіталів. У своїй доповіді М. Бухарін говорив: «Загалом усьому селянству потрібно сказати: збагачуйтесь, накопичуйте, розвивайте своє господарство. Ми повинні вести таку політику, в результаті якої біднота зникла б»¹⁹⁶.

Під час дискусії виступили представники так званої «робітничої опозиції». Причиною, що зумовила економічну та політичну кризу в країні, вони вважали помилки партії та радянських органів влади, відсутність віри в сили робітничого класу, його господарчо-творчі здібності. «Робітнича опозиція» не безпідставно звинуватила ЦК РКП(б) у небажанні покращити соціально-економічне становище робітничого класу. Вона вимагала передати управління народним господарством «всеросійському з'їзду робітників». Члени «робітничої опозиції» були звинувачені В. Леніним, визнані ним «виразниками інтересів дрібнобуржуазної анархічної стихії»¹⁹⁷.

Таким чином, підсумовуючи вище наведене, констатуємо. Економіка України у 1920 р. перебувала в стані глибокої кризи. Причиною кризи, її каталізатором стала економічна політика більшовиків, яку згодом В. Ленін назвав «політикою воєнного комунізму». Вона ґрунтувалася на засадах згортання ринку, насильницького вилучення продовольства із села (продрозкладка), примусового впровадження комун, колгоспів, заборони торгівлі, приватної власності, централізації економіки. Економічний курс більшовиків на селі дедалі більше погіршував і без того злиденне соціально-економічне становище селян. Непродумана податкова політика на селі зумовила невдоволення селян, політичну кризу. «Більшовицький, ленінський» неп (як і «Декрет про землю») мав свій прототип – програмні документи політичної опозиції, в яких ідеї «змішаної» (державно-ринкової) економіки поєднувалися з ідеями політичної демократії. Подібно до того, як 242 місцеві селянські накази, що лягли в основу «Декрету про землю», надали більшовикам величезну послугу в боротьбі за владу, так й ідеї «змішаної» економіки забезпечили відновлення народного господарства після провалу «воєнно-комуністичних» експериментів. Більшовики перетворювали заходи на користь селян у «поступки», винищивши в них ідеї народоправства.

РОЗДІЛ 3

Запровадження нової економічної політики

3.1 Суперечності непу як чинник наростання протестних настроїв селянства: економічний аспект

Попри ряд безперечних успіхів непу, відновлення народного господарства проходило в складних умовах, викликаних як організаційно-економічними, так і політичними труднощами. Перехід до непу розцінювався більшістю партійних лідерів як вимушений, а отже тимчасовий крок назад і фактично поразка в боротьбі з класовим ворогом. Тому і не дивно, що відразу після смерті В. Леніна, який в повному розумінні цього слова буквально «продавлював» на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) схвалення концептуальних засад непу, з'явилися перші симптоми повернення до воєннокommуністичних методів керівництва, щоправда – лише перші¹⁹⁸. В. Данилов обгрунтовано вважав, що справжнім непом для радянського села, без голоду та примусових хлібозаготівель, необхідно вважати лише 1924–1927 рр. Це час, коли найвищі партійні кола зійшлися в запеклому двобою за владу й не ризикували йти на непопулярні серед населення рішення. Та навіть якщо брати відлік часу від 1921 р., то все ж цього терміну не вистачило б для формування цілісної та всеохопної системи нових економічних відносин¹⁹⁹. С. Кульчицький стосовно цього резонно зауважив: «Прийнято стверджувати, що після провалу комуністичного будівництва вожді нарешті тимчасово капітулювали перед ринком. Насправді відбулося інше: державна партія зробила спробу пристосувати ринок до своєї доктрини»²⁰⁰.

Однак основні заходи нової економічної політики – налагодження відносин між містом і селом на переважно економічній основі, розвиток промисловості на нових організаційних принципах, розгортання електрифікації, кооперування сільського господарства, запровадження госпрозрахункових відносин, частковий допуск приватного капіталу – сукупно дали змогу на 1925 р. досягти основних довоєнних показників економічного розвитку. Проте цей часовий проміжок не позначений гармонійним безкризовим перебігом. Навпаки. Дестабілізуючі процеси постійно розхитували економіку: фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р. і, нарешті, хлібозаготівельна криза

1927/1928 господарського року. Коріння цих негативних явищ крилися в тому, що, декларуючи надання селянам економічної свободи, держава постійно обмежувала їхні права, посилювала фіскальний тиск. Водночас намагаючись застрахуватися від проявів масового невдоволення, негатив компенсувала агітаційно-пропагандистською риторикою.

Для об'єктивного висвітлення економічних передумов зростання суспільно-політичної активності українського селянства необхідно мати адекватну уяву про реальне ставлення селян до тієї чи іншої пекучої народногосподарської проблеми та шляхів її вирішення. Перманентним економічним чинником, що викликав неабияке невдоволення селянства був високий рівень тягаря оподаткування. Заміна продрозкладки продподатком трактувалась владою як потужний стимул розвитку сільського господарства, адже норми останнього були на 40% меншими від рівня продрозкладки 1920 р. Однак це нововведення не знайшло загальної підтримки у селян. Для багатьох з них розміри продподатку цілком об'єктивно виявилися надто обтяжливим. Масове невдоволення розміром продподатку та повсюдне застосування державою судово-каральних методів його стягнення є переконливим доказом цього твердження. У своїй масі селянство було недостатньо економічно міцним, щоб без шкоди для своїх господарств забезпечувати сплату потрібних сум податкових нарахувань. Змушена певною мірою рахуватися із цими реаліями, радянська держава постійно шукала вихід у тому, щоб посилити оподаткування всіх заможних верств у сільському господарстві, промисловості й торгівлі, за одночасного зменшення податкового тягаря для менш заможних селянських господарств. У декреті «Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння» від 21 квітня 1921 р. передбачалося диференційоване оподаткування різних груп селянських господарств, яке залежало від розмірів ріллі, кількості їдців та врожайності землі²⁰¹.

Більшість дослідників вказують на суперечливість багатьох позицій обрахування обсягів сільгосподатку. Так, зокрема, О. Пиріг зазначила, що натуральним податком почали обкладати, крім польових засівів, усі побічні галузі господарювання. Були встановлені збори на мед, соломку, сіно, продукти городництва і баштанництва, фрукти, курячі яйця, молоко та молочні продукти, овечу вовну, коноплі, м'ясо тощо²⁰².

Це викликало багато непорозумінь, в яких часто не могла розібратися і сама влада, що логічно зумовлювало невдоволення селян. Для того, щоб якось поліпшити ситуацію, у 1922/1923 г. р. замість

18 продуктивних податків запровадили єдиний натуральний сільськогосподарський податок. Він вираховувався у хлібних одиницях: жито, пшениця. Однак навіть після його запровадження, селяни продовжували платити й інші збори: страховий, на утримання школи, на племпункт тощо. Тому реальна величина сільськогосподарського податку продовжувала зростати: у 1921/1922 г. р. його обсяг становив 82 млн пудів, у 1922/1923 г. р. – 91 млн, а у 1923/1924 г. р. вже 178 млн. На його розміри особливо нарікали бідні верстви селянства, які часто висловлювалися, що радянська влада бере з них більше, ніж царський уряд²⁰³.

Так, у тогочасних документах, які направлялися місцевими парткоммами на адресу ЦК КП(б)У часто зустрічається таке: «Стосовно податків, з боку селян відчувається розгубленість та невпевненість серед незаможників та середняків, яким ці податки сильно б'ють матеріально через великі ставки... Особливо присадибно-подвірний податок. У деяких випадках при продажу за описом майна селян не було можливості сплатити навіть пені від своїх хат та присадибних ділянок»²⁰⁴.

Натуральний податок мав і ряд інших недоліків. Хоч офіційно податок встановлювався в пудах жита, але збирався різними продуктами, термін зберігання яких був обмеженим. Незручності виявлялися також у тому, що сплата податку в натуральній формі вимагала багато часу і сил на доставку продуктів на зсипні пункти²⁰⁵. Постійні хвилювання і невдоволення селян викликала неорганізованість процедури прийому податку. Наприклад, на Донеччині під час податкової кампанії 1922/1923 г. р., селяни змушені були днями простоювати величезні черги аби здати податок²⁰⁶.

Часто власні прорахунки щодо належної організації податкової кампанії місцеві органи влади намагалися списати на «ворожі елементи». Так, у закритому листі Полтавського губкому до ЦК КП(б)У йшлося про те, що «бандитські шайки (петлюрівці та махновці) вплинули на проведення податкової кампанії, поширюючи серед населення невдоволення продподатком»²⁰⁷. Іншими стандартними «винуватцями» низької сплати податку виставляли «куркулів». Так, у доповідях із місць постійно зустрічаються повідомлення про застосування каральних заходів під час податкової кампанії як наслідок протидії «куркульській» агітації: «В Кам'янській волості Шахтинського повіту під час приїзду уповноваженого з проведення податкової кампанії куркулі виступили із закликом не платити податки, після чого надходження податків зупинилося, і уповноваженого

вислали із хутору. Серед селян поширилося невдоволення, і лише після виклику відділу міліції вдалося заарештувати підбурювачів, і податок став знову надходити»²⁰⁸.

Постійні скарги селян на великий розмір податку, зростаюче невдоволення, що нерідко переростало у відкриті виступи, змусили уряд здійснити податкову реформу. Нею скасовувалися попередні натурально-грошові види оподаткування: єдиний натуральний податок, трудгужподаток, подвірно-грошовий, одноразовий податок на відбудову сільського господарства, місцеві податки. Доцільність їх заміни єдиним сільськогосподарським податком (ЕСП) визначив XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.). 23 травня 1923 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про єдиний сільськогосподарський податок» натуральний податок було замінено грошовим²⁰⁹.

Спочатку його можна було сплачувати як грішми, так і натуральною продукцією за ринковими цінами. Розмір податку для кожного селянського господарства залежав від розміру посівного клину, наявності робочої худоби. Родини червоноармійців, інваліди громадянської війни користувалися пільгами. Податок дозволялося сплачувати навіть золотими дореволюційними монетами. Про диференціацію податкової шкали свідчать такі дані. Так, у 1924 р. бідняцькі господарства сплачували 1,2% своїх доходів, середняки – 3,5 і заможні – 5,6%²¹⁰.

Радянська пропаганда на кожному кроці оголошувала про курс партії в бік співпраці з селянством, зниження податків з метою зміцнення сільського господарства. Проте пересічний селянин мав про це свою власну думку. Реальне ставлення селян до ЕСП відображене у повідомленнях, уміщених в Інформаційному бюлетені ЦК КП(б)У №27 від 11 липня 1925 р. У них йшлося, наприклад, про таке: «В Артемівській окрузі панують такі настрої щодо оподаткування: «Багато писали й говорили, та мало скинули, ми думали хоч половину скинуть, а із-за цієї скидки й говорити так багато не варто було б»²¹¹.

Маючи у перспективі плани щодо суцільної колективізації, партійне керівництво доклало зусиль щодо створення в селянському середовищі належної опори для її реалізації. Для цього постійно здійснювалися заходи, спрямовані на протиставлення різних верств селянства. Зокрема з року в рік дедалі більша частина незаможних селян звільнялася від податків. Так, у 1923/1924 г. р. від сплати податків було звільнено близько 15% бідняцьких господарств, у 1925/1926 г. р. податок не сплачувала вже п'ята частина бідних селян, а у 1927 р. до десятої річниці Жовтневої революції відсоток звільнених від податків селянських господарств досяг 35%. Тобто, майже всі незаможники не

сплачували податки. Про ставлення селян до таких заходів можна скласти уявлення на підставі інформації розміщеної у Інформаційному бюлетені ЦК КП(б)У № 31. У ньому йдеться про таке: «Нова політика потрібна радянській владі для того, щоб задобрити селянина з оглядом на майбутню війну»²¹². Тобто, навіть коли норми податку і влаштовували певні верстви селянства, все одно більшість із них ставилася з недовірою до влади та шукала прихований сенс у її діях.

Пільги для незаможника фактично означали сплату їх частини податків іншими верствами селянства, передусім трудовими господарствами більш чисельнішого середняцтва. Постійно переоподатковувалися заможні господарства. У такий спосіб стримувалося нарощення ними товарної продукції. Станом на 1927 р. найбільш заможний прошарок українського селянства становив лише 4% від загалу, але сплатив він майже третину від загальної суми сільськогосподарського податку республіки²¹³. Таким чином радянська влада реалізовувала класовий підхід на селі.

Не менш важливим компонентом податкової політики стали терміни сплати зборів²¹⁴. У 1924/1925 г. р. до 15 вересня селяни зобов'язані були сплатити 25% нарахованого податку, до 1 листопада – 50%, до 1 квітня – 25%. Для більшості селянських господарств у зазначений період основним джерелом прибутку була реалізація зерна, тому збут продукції у межах термінів, задекларованих державою, ставив виробників у дуже скрутне становище. Вони фізично не могли вигідно продати свій хліб за два відведені місяці, оскільки цей період був вщент заповнений невідкладними сільськогосподарськими роботами. Зважаючи на відсутність належного часу для вигідної реалізації зерна, селяни змушені були збувати зерно за безцінь, щоб своєчасно сплатити податок²¹⁵.

Щодо «диференційованого оподаткування» селяни мали власну думку. З цього приводу в редакцію «Селянської газети» надходило багато селянських листів. У них вони скаржилися на бідність, неможливість придбати найнеобхідніші товари на адміністративні перешкоди економічному розвитку з боку влади. Селяни писали «Якщо будеш мати більше двох голів рогатої худоби, продподаток з тебе візьмуть на категорію вище або задумаєш виробляти цеглу, або підеш на побічний заробіток хоча б в теслярі, пилярі, бавовники тощо необхідно отримати патент та інше...». Селяни висловлювали прописні істини: «... (якщо – автори) не буде стягуватися продподаток на категорію вище з тих селян, які мають більше 2 голів рогатої худоби, то у нас збільшиться приріст худоби, а відтак більше буде навозу, якщо більше навозу, то і більше хліба»²¹⁶.

Невдоволення селян викликало також псевдокласове ставлення влади до селянства, яка, декларуючи начебто захист найбідніших верств села, по суті часто брала під своє крило справжніх нероб та ледарів. З обуренням вони писали: «Ми, селяни-трудівники, середняки та бідняки, не були ніколи ані буржуями, ані спекулянтами, ані п'яницями, ані кишеньковими злодіями, ані ледарями-паразитами, як вищий клас, так і нижчий, за якого тепер Ви заступаєтесь і життєву державну перебудову яким Ви тепер доручаєте. Ми все життя працювали невпинно, не покладаючи рук, і ми, тільки ми несли на своїх плечах тягарі та потреби державні й суспільні. Багатії спритно відкупилися від несіння державних та громадських податків, а з ледарів, які з лінощів покинули свої землі та хазяйство, нічому доброму не навчилися, хабарництвом, злодійством, картярством займалися і цілком жили нашою такою працею, нічого брати. І ось таким-то людям Ви дали довіру та владу. Сидячи при владі на місцях, вони не старалися і не намагаються підняти та покращити рівень праці народу, а тільки й роблять, що грабують, відбирають нажите важкою наполегливою працею та ощадливістю... Ми, селяни – трударі-середняки та трударі-бідняки звертаємося до Вас і просимо Вас не відбирати в нас працю і примусити ледарів працювати ...»²¹⁷.

Неп характеризивався здрібненням, а звідси і зростанням натурально-споживчого характеру пересічного селянського господарства. Якщо у 1921 р. в Україні налічувалось 4146,7 тис. селянських господарств, то у 1925 р. – 4960,6 тис., а у 1928 р. – 5173,8 тис. Подрібнення селянських господарств стримувало зростання виробництва товарної продукції. Навіть частина середняків, щоправда нижня їх група, вирощувала сільськогосподарську продукцію насамперед для власного споживання і порівняно мало для ринку. Незважаючи на те, що після ліквідації поміщицьких господарств на ринку виникла величезна товарна прірва, нова влада всіляко перешкоджала зростанню великого селянського господарства. Селянин, який унаслідок своєї наполегливої праці, енергії, ініціативи зміг підняти своє господарство, прагнув до постійного розширення сфери своєї підприємницької діяльності, орендуючи для цього землю та наймаючи сторонніх працівників, навіть якщо раніше він був середняком чи навіть незаможником, негайно отримував жупел «куркуль». Їх господарства і навіть члени родин трактувались як соціальний прошарок експлуататорського типу, котрий апріорі запрограмований здійснювати різні економічні злочини, заважати і навіть шкодити радянській державі. Влада демонстративно брала на

себе зобов'язання боротися з ними²¹⁸. «Загострення» класової боротьби на селі всіляко фальшувалося партійними структурами.

Відверто антиселянський характер обрахування і стягнення сільськогосподарського податку викликав гостре невдоволення селянства. Воно різними способами намаглося боротися з податковим тягарем. Так, вже на початку непу, основною формою ухилення від оподаткування стало приховування наявної земельної площі. Однак влада швидко відреагувала на це. Восени 1921 р. побачила світ постанова, якою визначалося покарання за неточно подані відомості щодо кількості землі: конфіскація прихованих ділянок та майна, більший розмір податку і навіть позбавлення волі²¹⁹. Завдяки таким жорстким заходам вже до середини 1920-х рр. приховування об'єктів оподаткування припинилося. Натомість почастішали випадки притримування зерна²²⁰. Радянська пропаганда почала роздмухувати такі випадки, перекручувати їх витoki, вказуючи на те, що це є наочним прикладом злостивості куркулів, безпосередній доказ їх боротьби проти радянської влади.

Владою спеціально замовчувалися реальні причини цього явища. Вони були такими. З одного боку, швидке наростання інфляції, в умовах якої легко ліквідне зерно було єдино можливим засобом накопичення в селянському господарстві, яке прагнуло розвиватися, а із іншого – подібні явища безпосередньо були породжені тим, що сільська місцевість часто залишалася без найнеобхідніших товарів. Тому немає нічого дивного, що селянство, маючи перед собою пусті полиці магазинів, а в гаманцях гроші, що нестримно дешевшали, просто змушене було тримати свої накопичення в натуральній формі. Найкраще для цього підходило зерно, яке за сприяння влади почало виконувати роль паралельної валюти.

Наступним економічним фактором, що викликав справжній шквал негативних емоцій селян, була фінансова та цінова політика радянського уряду. Населення гостро реагувало на ряд криз, пов'язаних із інфляцією і постійним викривленням цін. Неоковірні спроби держави втручатися адміністративними методами в життя сільського господарства, яке загалом функціонувало на ринкових засадах, часто призводило до збоїв нормального розвитку сільського господарства. Так, у 1923 р. у країні виникла криза, породжена свідомим ігноруванням плановими органами закону вартості у практиці ціноутворення. Запропоновані селу державними трестами ціни на сільгоспмашини та сільськогосподарський реманент виявилися надто високими. Селяни припинили їх купувати і незабаром у трестів не стало грошей, щоб придбати сировину і виплачувати заробітну плату

своїм робітникам. Зі свого боку, держава була оптовим покупцем сільськогосподарської продукції, а тому встановлювала ціни, що влаштовували її значно більшою мірою, ніж селянина-продавця. Нижньою межею хлібних цін була готовність сільського виробника продавати хліб за пропонованими цінами²²¹. Це породило так звані «ножиці цін». Співвідношення між вартістю промислової та сільськогосподарської продукції упродовж 1 січня – 1 листопада 1923 р. змінилося від 1:1,7 до 1:3,1. Так, якщо у 1913 – 1922 рр. ціни на промислові товари, у порівняно з цінами на продукцію сільського господарства, вирости в 1,2 рази, то до кінця 1923 р. «розмір ножиць цін» досяг вже 300 %. Іншими словами, щоб купити плуг у 1913 р. вистачало 10 пуд. жита, а у 1923 р. – 36 пуд. жита²²².

Така політика цін, на думку її ініціаторів, насамперед Г. П'ятакова (на той час впливовий заступник голови Держплану і ВГНГ СРСР) та підтримуючих його прихильників Л. Троцького, дозволяла проводити нееквівалентний товарообмін між містом і селом, вилучати з сільського господарства максимум засобів на користь держави загалом та промисловості зокрема. Ставлення селян до цього було однозначне. Вони вважали, що влада не поціновує селянську працю: «Ми селяни думали із завоюванням влади робітників та селян нам буде набагато краще. Але зараз бачимо, що нам приходитьсь гірше, тому що до імперіалістичної війни нам доступніше було купувати фабричні вироби. Якщо раніше за пуд муки купував 5 аршин ситцю, цукру теж можна було купити, то зараз за 1 аршин ситцю треба заплатити 1/2 пуд муки та пуд цукру. Раніше гвіздки були 4-х дюймові пуд 2 р., а зараз за 1 пуд гвіздків потрібно продати 13 пуд муки»²²³.

Ці негаразди в чергове раз негативно вплинули на морально-політичну атмосферу на селі. Розуміючи небезпеку знову опинитися у конфронтації з переважною більшістю населення України, радянський уряд в першій половині 1924 р. змушений був здійснити ряд кроків назустріч селянину. Насамперед було знижено ціни на промислові товари і підвищено ціни на сільськогосподарську продукцію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. По-друге, розширення масштаби експорту хліба на вигідніших умовах для селянства. По-третє, надано пільги на закупівлю землеробського реманенту та кредити на придбання робочої худоби²²⁴.

Експорт хлібних надлишків на зарубіжний ринок сприяв підвищенню вкрай низьких цін на хліб всередині країни. Зниження вартості промтоварів забезпечило зростання закупівельної спроможності населення. Ці заходи певною мірою на деякий час пом'якшили гостроту ситуації²²⁵.

Однак, до кінця 1920-х рр. владі так і не вдалося досягти пропорційного співвідношення в цінах на продукцію промисловості й сільського господарства. Частково на заваді стали і об'єктивні чинники. Однак головна причина – свідомо політика радянської влади «надоподаткування» селянства на користь промисловості. Диспропорція цін була очевидною навіть у «розквіт» непу. Так, за підсумками 1924/1925 г. р. 5 млн міського населення, яке репрезентувало промисловість України, виробляло товарів на суму 616 млн крб., 23,5 млн сільських жителів – лише на 523 млн крб.²²⁶ Тому немає нічого дивного, що саме у 1924/1925 г. р. виникла так звана «заготівельна» криза. Вона отримала свою назву через те, що заготівлі сільськогосподарської продукції склали лише 2/3 від очікуваного обсягу.

Її причини полягали в тому, що пріоритетом влади в економічному житті країни стало відновлення й інтенсивний розвиток великої промисловості. Це було зумовлено тим, що індустрія розглядалася як основна опора радянської влади в селянській країні та як джерело зміцнення її обороноздатності. Тобто вона мала в очах партійно-радянського керівництва країни мала політично першочергове значення. Задля підвищення виробничих потужностей промисловості, будівництва нових підприємств, а згодом і зміцнення аграрного сектора, уряд розпочав широкий імпорт устаткування. Потрібну валюту на той час можна було отримати лише за рахунок збільшення експорту зерна.

Збільшення обсягів експорту відбувалося повільно. Зважаючи на це, необхідні кошти почали «викачувати» із села, підвищивши ціни на промтовари та за рахунок економічно необгрунтованого збільшення грошової маси. Робилося це настільки не професійно, в повному розумінні слова «з крайнім більшовицьким максималізмом», що навіть опора більшовиків на селі – бідняки – були невдоволенні такою ситуацією. Це добре видно з листа незаможника в газету «Радянське село»: «За царя були чоботи 3 рублі, а 6 рублів найкращі, а тепер витяжки 12 і 14 рублів... Ми не раз говорили кооперативам, що ви нас грабуєте. Нам відповідають, не ми вас грабуємо, а грабує Правління. Пояснюють: встановили високі податки на право торгівлі, на фабриках збільшили платню робітникам, все збільшили, а з кого брати якщо не з покупця – селянина»²²⁷. Однак підвищити ціни на промтовари ще не означало дістати більше продуктів із села. Селянство просто не купувало ці товари, дедалі більше натуралізуючи не лише господарство, але й побут. Стимулів продавати хліб у нього ставало все менше. Це зумовлювало скорочення експорту хліба й імпорту

устаткування, що стримувало будівництво нових і реконструкцію старих промислових виробництв.

За таким умов уряд пішов на використання валютних резервів та вперше з 1914 р. розпочав продаж горілки. Однак навіть такі екстраординарні заходи не сприяли суттєвому покращенню становища. У 1927/1928 г. р. криза загострилася. Не вдалося заготовити навіть найнеобхіднішого. Однак уже було розпочато реалізацію курсу на індустріалізацію країни, визначеного XIV з'їздом ВКП(б) (18-31 грудня 1925 р.). Його сутність стосувалася першочергового розвитку базових галузей промисловості, створення могутньої оборонної індустрії за рахунок аграрного сектора народного господарства.

Спричинена штучним заниженням цін на зерно, хлібозаготівельна криза 1927/1928 г. р. офіційною пропагандою негайно трактувалася як виступ «куркулів» та інших «антирадянських елементів», як «хлібний страйк» та «натиск на місто». З цією метою радянська преса безупинно поширювала висловлювання на кшталт: «Ми хліба не здамо, нехай вам дасть біднота, а нас ви й так обклали податком та самообкладанням» або «Можу вам подарувати пуд зерна, а для продажу у мене немає»²²⁸.

Разом із тим, влада розуміла, що пропагандистський галас це одне, але фактом залишалося те, що й незаможні версти села налаштовані подібним чином. Невдоволення селян деформованою ціновою політикою набуло такого рівня, що, як і в роки «воєнного комунізму», в селянському середовищі знову почала побутувати думка про доцільність скорочення посівних площ. Працюючи «на випередження», партійна пропаганда поспішила подати ці настрої як антирадянську агітацію куркуля, спрямовану на підрив весняної посівної кампанії. У тогочасних засобах масової інформації від імені начебто селян ширилися такі думки: «Ми сіяти більше, ніж потрібно для себе, не будемо, так як нас душать різними податками і доводиться працювати на ледарів-бідноту. Нехай буде більше землі для бідноти»²²⁹.

Наприкінці 1927 р. питання хлібозаготівлі з економічного перетворилося на політичне²³⁰. Так, у Кам'янці Запорізької округи натовп чисельністю 600 осіб зібрався біля райвиконкому з вимогами повернути вільну торгівлю та ... царя!²³¹

Хлібозаготівельна кампанія проводилася під пильним наглядом ОДПУ. Проте і це мало допомагало. Так, 14 листопада 1927 р. у таємній інформації економуправління ОДПУ на адресу ЦК КП(б)У зазначалося: «Хлібозаготівлі різко скоротилися порівняно з темпом

вересневих заготівель. Причиною скорочення хлібозаготівель є: для Київщини – збір буряків та відсутність промтоварів; для Кременчуччини – відсутність промтоварів; для Тульчинського округу – нестійкість ринкових цін. Питання про постачання промтоварів не втратило своєї гостроти і досі причиною для виникнення різноманітних чуток та розмов, які переходять в пряму агітацію за не вивезення хліба на ринок»²³².

У 1928 р. хлібозаготівлі стали актуальною соціально-економічною та суспільно-політичною проблемою як партії, так і населення. Селяни дедалі гостріше реагували на економічний грабіж з боку влади. Навіть члени хлібозаготівельних комісій часто відмовлялися підтримувати політику держави: «Я хотів би знати, чи довго буде оцей план хлібозаготівлі. Дядьки кажуть, що Миколка цар дурачок не робив цієї заготовки, а ці злидні, витягають останню кров»²³³.

Весною 1928 р. РНК УСРР ухвалив новий закон про ЄСП. Відтепер кожне окреме господарство мало сплачувати його з урахуванням прибутковості у кожній галузі: тваринництво, рільництво, садівництво тощо. Та крім ЄСП у 1928 р. у сільській місцевості було запроваджено ще один вид податку – самообкладання людної на задоволення її громадських потреб. Про значення цього заходу для селянства красномовно свідчить те, що він становив до 35% від загальної суми основного збору. Більше того станом на 1928/1929 г. р. був запроваджений лиховісний не лише для заможних верств селянства, так званий експертний порядок оподаткування²³⁴. Формально він стосувався лише найбільш заможних господарств, але тепер «експерти» часто оподатковували і середняків, навішуючи на них суто політичне звинувачення «підкуркульники», «укривачі куркульського майна» тощо. Для них означало їх повне розорення²³⁵.

Нав'язливе розповсюдження державної позики та облігацій, які з добровільних внесків на індустріалізацію країни доволі швидко стали обов'язковими виплатами, негативно впливало на добробут селянських родин. Окрім того, їх поширення супроводжувалося відвертим примусом з боку органів влади. Так, у с. Ново-Спасівка Мелітопольської округи комісія із реалізації державної позики, яка складалася із представника райвиконкому, голови та членів сільради, організувала нічні виклики селян до сільради, де їх агітували здати кошти. Однак, виснажені податками та самообкладанням селяни просто не мали необхідних сум. Незважаючи на це, комісія вдавалася до погроз, побиття та навіть катування селян не лише за відмову від підписки на позику, але й за те, що вони здавали менше, ніж вимагала влада. Доходило до звірячої жорстокості: 70-річного М. Дячкова, якого члени

комісії звинуватили у контрреволюційності, «крутили за волосся та підіймали до гори»²³⁶.

Самообкладання обгрунтовано було розцінено селянами як «повернення до воєнного комунізму» і спричинило нову хвилю недовіри до влади та розповсюдження всіляких чуток. Селяни вважали: «запровадили новий податок, отож, влада обманює селянство ... буде скоро війна»²³⁷. Сільське населення ототожнювало економічні негаразди із «більшовицьким пануванням». Дедалі більшого поширення набули настрої подібні тим, про які йшлося у зведеннях ОДПУ: «Ці неврожайні роки не так нас, селян, вбивають, як ця банда, що управляє державою»²³⁸, «Це добра Радвлада, що шкуру десяту дере із селян»²³⁹. На фоні загальнопротестних настроїв обурення селянства набувало і політичного характеру: «Москва посилено експлуатує Україну, викачуючи з неї хлібні лишки, щоб забезпечити хлібом по дешевій ціні кацапів»²⁴⁰.

Отже, перманентні хлібозаготівельні труднощі штучно створені владою, стали формальною причиною згортання непу на селі. Вони дали поштовх до початку суцільної колективізації – чорної сторінки в житті українського селянства.

Таким чином, суперечності нової економічної політики, полягали у поєднанні власне несумісних елементів: ринкових відносин, плюралізму форм власності та господарського укладу з більшовицькою політичною диктатурою, жорсткою адміністративною системою управління народним господарством. За умов утвердження тоталітарного режиму вони зумовили приреченість нововведень непу. Селянство – активний суб'єкт історії, ключова фігура непу по-різному оцінювало політику влади. Так, навіть у час розквіту непу, в середині 1926 р., за звітами партійних комітетів можна простежити дві точки зору на життя села. Перша: «Пережито скрутний час, стан селянства нашого села покращується. Ті, хто ще недавно не мав жодного коня, тепер мають по 2-3, а деякі й по 5 коней». Друга: «У нас вже було декілька випадків смерті від голоду та холоду, бо не має у що вдягнутися і їсти немає чого, так як купити немає за що, заробітків ніде немає» (Ямпільський район)²⁴¹. У свідомості більшості українського селянства виразно утверджувалася думка про те, що причиною економічних негараздів, бідності та злиденності є існуючий лад. Селянство важко працює задля незрозумілих чи то програм, чи то просто примх більшовицької влади, не отримуючи від цього нічого взамін.

3.2 Суспільно-політичні мотиви консолідації селян

Ініціатором і організатором побудови нового суспільного устрою була як відомо РКП(б) – ВКП(б), яка за допомогою терористичних заходів витіснила із політичного життя країни всі інші революційні як загальноросійські, так і національні партії, насамперед, українські. За своєю структурою більшовицька партія нагадувала кровоносну систему: від головної аорти відділялися великі судини, які дробилися на тисячі капілярів, що пронизували всі суспільні клітини. Кожний населений пункт повинен був мати свою сполучну ланку із центром – партосередок. Він і був тим капіляром, що постійно підживлював, немов киснем, суспільно-політичне, економічне, культурне життя свіжими директивами, постановами, наказами та контролював їх виконання.

Проникнення радянської влади у сільську місцевість відбувалося шляхом насадження таких партійних осередків. Більшовики проголосили два найважливіших принципи партійної роботи із закріплення та поглиблення радянської влади в Україні. Перший полягав у диференціації села як головної умови побудови радянського села, другий – масове створення сільських партосередків. Сільські органи радянської влади на початку 1920-х рр. в основному були вже сформовані, однак їхня діяльність здебільшого носила формальний характер. Це зумовило посилення ролі на селі партосередків. Щоправда, селяни ставилися до них з недовірою²⁴².

Незважаючи на проведену пропагандистсько-агітаційну роботу, прибічників комуністичних ідей на селі було дуже мало. Так, на початку 1921 р. у складі сільських партосередків перебувало всього 10,5 тис. осіб. З цього приводу на II Всеукраїнській нараді у ЦК КП(б)У по роботі на селі зазначалося: «Робота на селі, в силу цілого ряду особливостей соціального, політичного та національного характеру українського села, вимагає специфічного змісту і методів... робота на селі не тільки не закінчена, а в деяких місцях недавньої білогвардійської окупації тільки розпочинається»²⁴³. Учасники наради визнали, що чисельність партробітників, що працювала на селі, становила всього 15% від необхідної кількості кадрів²⁴⁴. Влада всіляко підтримувала й заохочувала зміцнення та збільшення чисельності партосередків, залучаючи до їх складу комсомольців, членів КНС, бідняків, середняків та сільську інтелігенцію. Проте до другої половини 1920-х рр. сільські партійні осередки зростали переважно за рахунок мобілізації для роботи на селі комуністів з міст та

радянських гасел, партійні функціонери для того, щоб якось пояснити непопулярність своїх зусиль, системно вдавалися до зображення селянства як «темної, некультурної маси». Про це йшлося у численних партійних обіжниках. Так, у зведеній доповіді інструкторів ЦК КП(б)У щодо діяльності партії на селі: «Офіційно у звітах числиться так: проведено місячник роботи на селі, посилені волосні осередки політробітників тощо, та все це для звіту. В дійсності – майже ніякої партроботи на селі немає, і в село партійно ми не проникли»²⁴⁵. Відчуваючи байдужість, опозиційність широких селянських мас, керівництво держави України ще діяло поступово, залучаючи спочатку на свою сторону певні верстви селянства, плануючи переманити врешті більшість до комуністичного табору.

У 1925 р. кількість селян-комуністів зростає до 30,5 тис. Партійні документи подають таку мотивацію селян до вступу в партію: «Якщо організовується на селі осередок, то на село звертають більше уваги, тому легше досягти потрібного, оскільки можна тиснути по двох лініях – партійній та радянській»²⁴⁶. В інформаційно-статистичних оглядах ЦК КП(б)У стану партроботи на селі зазначалося, що ставлення селян до партії позитивне, проте поняття партії зовсім не пов'язується з тим партосередком, який є на селі²⁴⁷.

Цікавими є також спостереження членів комісії ЦК КП(б)У, які у 1924 р. проводили обстеження ряду губерній. Вони зазначили, що сільське населення мириться з партією, майже лише тому, що вона є гарантом неможливості реставрації поміщицької власності²⁴⁸.

Сільські партосередки часто перебували в критичному становищі й у зв'язку з відверто анти селянськими діями малокомпетентних, але амбітних місцевих радянських чиновників, які своїми розпорядженнями дискредитували партію та владу в очах селян. Сільські комуністи часто були, м'яко кажучи, «не на висоті». Так, у с. Купрянське Ізюмської округи секретар партосередку систематично п'янувався. Секретар партосередку с. Бугаївка цієї ж округи разом із головою сільради вимагав від селян у рахунок сільгосподатку завищену кількість зерна, яку вони привласнювали. У Мерефі член райвиконкому пограбував на дорозі й застрелив селянина²⁴⁹. Завідуючий райбудинком, член КП(б)У Волощенко, отримавши гроші для видачі заробітної платні робітникам хат-читалень, підробив підписи та привласнив кошти собі. Характерною була реакція селян: «Якби Волощенко був безпартійним, то зараз же його б арештували, але так як він член партії, то справу прикрили»²⁵⁰. Таких прикладів було безліч.

Закономірно, що вплив сільських комуністів на односельчан був мізерним²⁵¹. Слушною є думка В. Калініченка, що сільські комуністи в більшості являли собою сільський люмпен-пролетаріат: «Вони не авторитетні серед селян як господарі. Такі комуністи не мали відповідної підготовки, навиків, досвіду, освіти, хисту керувати радянськими, господарськими, кооперативними органами на селі, але очолювали їх в силу своєї партійності. Вони могли бути лише слухняними виконавцями вказівок зверху, оскільки їх становище як керівників повністю залежало від прихильності верхів»²⁵².

Проте цілеспрямовані зусилля всіх гілок радянської влади забезпечили поступове розширення сільської партмережі. Кількість партосередків постійно зростала. Так, на початок 1928 р. у 2609 сільських партосередках налічувалося 37,8 тис. комуністів. Враховуючи загальну кількість сільських населених пунктів в Україні (ще в 1926 р. один партосередок, а це пересічно 3-5 осіб, припадав на 5-6 сіл), можна впевнено констатувати, що це зростання не вирішувало проблему ідейного утвердження влади на селі²⁵³. Зважаючи на це, першорядну роль в опануванні радянською владою українського села було відведено комнезамам, які до 1925 р. офіційно мали адміністративні функції і виконували не просто контролюючі функції, а фактично підміняли собою сільради, декларуючи себе як «органи диктатури пролетаріату на селі». Потреба опори на масову організацію незаможників впливала з повсякденної необхідності радвлади швидше опанувати село. Однак у перспективі навіть «класово близькі» незаможники – дрібні товаровиробники, були зайвими у більшовицькій «державі-комуні». Враховуючи це, більшовицьке керівництво робило все можливе, щоб відштовхнути селянство на узбіччя політичного життя. Партія не бачила перспективи існування будь-яких специфічно селянських громадських організацій незалежно від їх функцій і орієнтацій. Певним винятком були тільки ради селянських депутатів, оскільки без них у сільській місцевості взагалі не існувало б органів радянської влади – тієї державної основи, на якій трималася диктатура партії.

Утверджуючи систему радянської влади на селі, більшовики прагнули всіма засобами применшити потенційну загрозу, яку несли для неї сільські депутати, що обиралися селянами. Податкова політика, спрямована на розкол села за майновою ознакою, надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад, багаторівневий принцип їхньої побудови, нещадна боротьба із залишками колишніх партій, які

претендували на представництво інтересів селянства, – все це було спрямовано на те, щоб тримати ситуацію на селі під контролем. Однак тримати село під контролем, не означало оволодіти ним. Цього було замало для того, щоб подолати внутрішній опір селянства. У сільській місцевості, особливо в «глибинці», маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на великі труднощі. У зв'язку з цим керівництво КП(б)У змушене було зробити ставку на пролетаризовану верству селянства – бідноту і за її допомогою здійснювати повсякденне керівництво життям села. Це не було чимось надто новим чи оригінальним.

Своє юридичне оформлення ідея КНС отримала в ухваленому ВУВЦК 9 травня 1920 р. декреті про Комітети незаможних селян, який було підтверджено рішенням IV Всеукраїнського з'їзду рад (16-20 травня 1920 р.)²⁵⁴. Комнезами очолили масовий зрівняльний перерозподіл землі, ставши бодай обмеженою, проте реальною опорою компартії на селі, отримавши від неї широкі владні повноваження. ЦК КП(б)У дав таку оцінку ролі КНС у справі становлення радянської влади на селі: «Успіх революції значною мірою залежить від того, чи зможемо ми взяти під свій вплив селянство... виникає необхідність організувати сільську бідноту – КНС – який є одним із засобів розслоювання села»²⁵⁵.

Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у зверненні до всіх сільських парткомів об'єднання охарактеризував незаможників так: «КНС не є професійною організацією, якими є, наприклад, сільськогосподарські комітети, а є засобом розшарування села. Український селянин перш за все практик, тому в основу об'єднання селян навколо КНС має бути покладена практична справа, близька інтересам незаможних селян: земельне питання, розподіл, боротьба з куркулем з користю для КНС – 10-20%, постачання насіння, товарів...»²⁵⁶.

Із запровадженням непу державна партія під тиском суспільно-політичної активності селянства змушена була на деякий час відмовитися від неприхованого диктату на селі й перейти до завуальованих методів впливу на селянство, застосовуючи й принципи матеріальної зацікавленості. За умов, коли неп був спрямований насамперед на економічне відродження селянських господарств, подальше існування штучно створених класових організацій селянської бідноти втрачало сенс. Використовуючи надані державою пільги комнезами поступово перетворювалися у замкнуті організації, які вороже ставилися до розширення участі в організації не те, що середняцтва, але й бідноти: «КНС в деяких випадках перетворилися у

свого роду політичну партію, яка переслідує свої вузькогрупові інтереси»²⁵⁷. Це визнавало немало відомих радянських діячів. Навіть у партійних колах комнезами часто називали пережитками громадянської війни²⁵⁸. Про невміння більшості комнезамівців пристосуватися до нових умов йшлося практично у всіх звітах губернських комітетів КП(б)У початку непу: «Комнезами зараз опустили руки і розгубилися, матеріальна база від них уходить, споживацький комунізм «розкуркулую та грабуй» їх значно зіпсував»²⁵⁹.

Однак за хиткого становища партії, зокрема на селі, радянська влада не могла відмовитися від своєї єдиної реальної опори на селі. Більше того, керівники комнезамів, як і сільрад, стали повноправними державними службовцями, оскільки, як зазначалося у зміні 9 травня 1923 р. ст. 92 закону «Про комітети незаможних селян»: «Члени президії Волосних і Сільських Комітетів Незаможних селян одержують утримання з місцевих коштів у розмірі відповідних окладів членів волвиконкомів і сільрад»²⁶⁰.

У такий спосіб, протиставляючи сільраду і КНС, влада всіма засобами намагалася унеможливити небезпеку опозиційності до себе рад. Щоправда, навіть гіпотетично, загроза отримати недостатньо лояльні до радянської влади існувала лише на рівні сільрад. Зумовлено це тим, що прямі вибори проводилися лише в місцеві органи влади. Натомість уже у виборах райрад між комнезамами, сільрадами та їх виконкомами відбувалося погодження у практичних діях. До того ж комнезами були наділені ще й правом «у випадку необхідності» проводити перевибори сільрад, рекомендувати радорганам включати до їх складу «політично перевірених».

Однак адміністративне відсторонення від участі у місцевих органах управління навіть середняків врешті-решт могло звести нанівець усі пропагандистські зусилля радянської влади і призвело б до збільшення спротиву селянства. На нашу думку, спричинено це було тим, що по мірі економічних успіхів непу дедалі більшого соціального значення всередині селянства набирало середняцтво. На підставі опрацьованих нами джерел, вважаємо, що у другій половині 1920-х рр. середняки стали домінуючою соціальною групою українського села. Зважаючи на це, до комнезамів, які продовжували дублювати функції рад, включалися й нові середняки, які економічно зміцніли вже в радянський час і довели лояльність до радянського ладу. Проте перевага і надалі надавалася сільській бідноті, за тогочасною радянською риторикою – сільським пролетарям²⁶¹.

Однак після проголошення партією курсу «обличчям до села», подальше існування КНС загрожувало посиленням серед селянства антирадянських настроїв. Більше того, по мірі успіхів непу, еволюції соціальної структури села, КНС все очевидніше втрачали здатність перетягнути на свій бік українського середняка, який почав активно схилитися до ініціативного, заможного, працьовитого, а отже заможного господаря, злостиво прозваного більшовиками «куркулем». Об'єктивний аналіз ставлення селян до комнезамів дає підстави до твердження, що, звузивши соціальний склад організацій (до статусу російських «комбідів»), радянська влада зашкодила сама собі. Більшість сільського населення України сприймали комнезами як ті ж комбіди 1918–1919 рр. Тобто організації суто бідняцькі, а біднота у тогочасній сільській ментальності сприймалася, як правило, в якості лінєвих, тих, що не вмють працювати, безталанні селяни. Це було яскраво виражено в епітетах, якими в селі повсемітно прозивали комбіди, а потім і їхню наступну модифікацію – комнезами: безштаньки, ледачі, дармоїди тощо. Свідченням цього численні листи селян, які масово надходили до редакцій газет, в яких засуджено політику держави щодо бідноти. Їх квінтесенція полягала у такому: «Таким хоч помагай, все одно господарів не буде»²⁶². Часто населення звинувачувало комнезамівців у неробстві й намаганні збагатитися за їх рахунок. І не безпідставно. Так, у селі Попівка Корсунського району голова сількомнезаму А. під час весняного розподілу землі під пар вимагав у селянки Котикової як хабар ковдру, а призначені для бідняків дрова розподілив між членами своєї родини²⁶³.

Аморальна поведінка, недостатня політична грамотність, елементарна культурна відсталість нових службовців були найбільш поширеною підставою для негативного ставлення, обурення селянства щодо комнезамівців. Такі настрої носили загальноукраїнський характер²⁶⁴. Різкі вислови, різні за формою, але фактично однакового змісту, присутні в більшості документів селянського походження, відображають тогочасні настрої сільського населення. Селяни часто заявляли, що вони просто не розуміють, чому влада підтримує цих нероб, звільняє їх від податків. Справедливо було б навпаки заохочувати тих господарів, які прагнули розбудувати своє виробництво. Селяни не здогадувалися, що насправді головним завданням радянської влади було посіяти розбрат у селянському середовищі, зламати єдність селян, зробивши сусідів ворогами. У такому контексті збереження комнезамів стало єдиним виходом із ситуації для радянської влади²⁶⁵.

Поступово КНС стали доступніші для широкого селянського загалу, перетворившись в ефективний канал проведення радянських ідей у селянську спільноту. Вступивши до організації, незаможник постійно перебував під впливом пропаганди ідей конфронтації з некомуністичними елементами, ставав активним діячем у сільрадах, кооперації, а згодом – у перших, поки що добровільних колгоспах. Та все ж незаможник залишався передусім селянином і гостро реагував на непопулярні заходи влади. Наприклад, у період хлібозаготівельної кризи, навіть на зборах КНС лунали критичні висловлювання на адресу районних «уповноважених»: «Ми не віримо вашим планам, влада не намагається покращити життя селян, а пригнічує їх. Робітники та службовці ходять у хромових чоботях, а ми геть босі»²⁶⁶. Багато незаможників цілком відкрито ставали на сторону заможного селянства, відмовившись від державної допомоги та кредитів, йшли працювати в господарства сусідів, які йому потім допомагали²⁶⁷.

Водночас ради залишалися важливим елементом тогочасної політичної системи. На початку радянського періоду до них обирались і представники інших українських партій соціалістичного спрямування для вирішення нагальних економічних проблем. Однак з часом, ЦК КП(б)У поставило перед низовими партійними і радянськими органами завдання повністю «завоювати ради», висунувши на всі радянські пости своїх найстійкіших членів.

У реальному житті ради хоча і вважались повновладними органами, але працювали під постійним наглядом партії. Про це йшлося в цілому ряді резолюцій XI з'їзду РКП(б) (27 березня – 2 квітня 1922 р.). Щоправда, у них містилася ритуальна згадка про необхідність щодо розмежування повноважень між партійними та радянським органами, оскільки злиття їх функцій є «неправильним та згубним»²⁶⁸. У жовтні 1922 р. спеціальним циркуляром ЦК КП(б)У було затверджено положення, згідно з яким для керівництва роботою радянських і господарських органів при виконкомів створювалися комуністичні фракції. До їх складу входили всі комуністи – члени виконкомів. У 1923 р. партія змушена була офіційно наголосити на необхідності свого безпосереднього керівництва всіма процесами в житті суспільства. На XII з'їзді РКП(б) (17-25 квітня 1923 р.) зазначалося, що атмосфера непу створює ґрунт для різних уклонів, небезпека яких має бути передбачена та ліквідована партією: «Протипоставлення радянської держави, яка базується на союзі робітників та селян, інтересам робітничого класу та диктатурі партії сьогодні є головною агітаційною зброєю всіх ворогів нашої партії і

має яскраво виражений контрреволюційний характер. Цей же хід думок приймає й інші форми, – форми доброзичливої «критики» політики нашої партії «зліва» або «справа», у вигляді спроб збільшити «незалежність» радянських та господарських органів від партії²⁶⁹.

Ця політична лінія фактично легітимізувала сумісництво однією особою посад у партійних і державних структурах, що згодом призвело до виникнення специфічного радянського витвору – прошарку номенклатурних працівників.

Неп містив у собі не тільки комплекс економічних заходів, покликаних стабілізувати катастрофічне становище в народному господарстві країни, а і певні політичні моменти. Ліберальна логіка неминуче виводила формулу: економічна лібералізація дорівнює або прагне до політичної лібералізації. Логіка радикального більшовизму представляла цей процес інакше: економічний плюралізм повинен компенсуватися жорсткістю політичного й економічного режиму, інакше неп призведе не до соціалізму, а поверне країну на старі рейки.

Характерною рисою виборів першої половини 1920-х рр. був стійкий абсентеїзм. Явка на вибори в різних місцевостях коливалася від 25% до 60 %. Наприклад, пересічний показник по Черкаському району становив всього 25%. Навіть після широкої агітації під час перевиборів, явка виросла лише на 5-15%²⁷⁰. Основними причинами цього явища було незадоволення сільського населення економічною політикою радвлди.

Цікаві думки з приводу ролі місцевих рад у нових, здавалось би довготривалих, умовах висловлював головний теоретик непу – М. Бухарін. Він пропонував проводити нову соціальну політику, особливо на селі, де ради мали взяти на себе соціально-виховні (в радянському розумінні) функції: «Місцеві ради є лабораторією, в якій ми перетравлюємо селян, викорінюємо їх індивідуалістичну психологію, ведемо їх за собою, привчаємо до співпраці з нами, виховуємо їх та ведемо по ... соціалістичній дорозі»²⁷¹.

Ради мали бути максимально наближені до мас, тому що вони характеризувалися частою виборністю. Саме вибори, до участі в яких допускалася переважна частина населення, мали допомогти більшовикам легітимізувати свою владу в очах селянської спільноти. Однак, на відміну від М. Бухаріна, основним своїм завданням більшість як вищого партійного керівництва, так і партійного апарату на місцях вважала необхідність взяття процесу виборів під свій тотальний контроль. За домінування цих настроїв виборча кампанія стала по суті імітацією демократії. Вибори були нерівними, багатоступеневими, з

відкритим голосуванням, тому не дивно, що і кандидати, висунуті більшовицьким керівництвом. За таких умов, завжди одержували більшість голосів. Більше того, партійний апарат розробив виборчу процедуру, що давала можливість штучно підбирати персональний склад радянських органів за такими параметрами: класовим походженням, партійною належністю, демографічними ознаками. Цим процесом партія керувала за безпосередньої підтримки органів ДПУ²⁷².

Партійна ідеологія за роки революційної боротьби зазнала глибокої трансформації в бік повної мілітаризації її внутрішнього духу, а звідси і практики роботи. Це, у розумінні тогочасних державно-партійних лідерів, робило прийнятним та навіть необхідним перманентне насилля щодо населення вже в зовсім нових, мирних ринкових умовах. Глибока неприязнь та навіть зневага до демократії загалом, а не тільки до «буржуазної», стали домінувати у тієї групи людей, які внаслідок революційних перетворень опинилися при владі. Більшість не лише партійних лідерів і пересічних апаратників були щиро переконані у цілковитій невідповідності й навіть шкідливості самої ідеї демократії²⁷³.

Завдяки повсякденній практиці, що випливала із подібних настроїв, радянському апарату вдавалося нейтралізувати значну частину активних виборців, що потенційно могли впливати на діяльність місцевих рад. З цією метою списки членів виконавчих комітетів ще задовго до виборів ретельно відпрацьовувалися в партійних комітетах. Для недопущення небажаного результату більшовики в травні 1920 р. запровадили такі виборчі норми, згідно з якими селянське представництво було меншим за робітниче у п'ять разів, а за червоно-армійське – у п'ятдесят²⁷⁴.

Позбавлення виборчих прав, тобто демонстративне навішування жупела громадянської другосортності тієї чи іншої особи, було в добу непу одним із основних важелів впливу влади на характер виборів, насамперед на селі. Вибори у вищі органи влади формально здійснювалися тими, кого обрали чи, правдивіше, призначили у низові ради. Ще на початку непу саме «гласні» методи впливу на вибори були найпоширенішими. Щоправда, витком непу курс на «революційну законність» зумовив перенесення під час організації виборчого процесу основної уваги органів влади на привабливіші в очах суспільства методи формування рад. Компенсуючи подібні «демократичні віяння», у 1924 р. владою було на три категорії розширено список осіб, яких позбавляли виборчого права. Їх вичерпний перелік був зазначений у постанові ВУЦВК та РНК УСРР

від 10 вересня 1924 р.²⁷⁵ Права вибирати та бути обраними до рад позбавлялися такі категорії населення: 1) особи, що залучають найману працю з метою визискування; 2) особи, що живуть з нетрудового прибутку (відсотки з капіталу, прибутки з підприємств, надходжень із здачі майна в оренду, а також приватні торгівельні та комерційні посередники; 3) члени царської родини, що панувала в Росії, а також особи, що безпосередньо або опосередковано керували діяльністю поліції, жандармерії всіх контрреволюційних урядів. Сюди належали колишні міністри, товариші міністрів, генерал-губернатори, губернатори, віце-губернатори, градоначальники, прокурори судових палат, земські начальники, члени селянських управ, ісправники, селянські й повітові начальники, службовці й агенти поліції, охоронних відділів, тюремних управлінь та інші; 4) ченці й черниці, попівство й духовництво всіх культів, члени правлінь релігійних громад та дружини згаданих осіб; 5) особи, яких суд визнав дезертирами Червоної армії і флоту, протягом 3-х років по винесенні судом відповідного вироку; 6) особи, засуджені за зисколюбні й ганебні злочини за перечень, установлений законом або судовим вироком, і особи, що відбувають судову кару у формі позбавлення волі або примусової праці; 7) особи що отримували чужоземне громадянство й протягом установленого перелічення повинні покинути межі УСРР; 8) особи які в установленому порядку визнані душевно хворими або божевільними; 9) особи, заслані адміністраційним порядком як контрреволюційний і соціально-небезпечний елемент, на час їхнього заслання²⁷⁶.

Разом із тим, у період непу ставлення до представників перших двох зазначених категорій позбавленців було дещо пом'якшене. Виборчих прав не позбавлялися ті селяни, які використовували найману працю «не з метою визиску», а також ті, хто отримував відсотки з радянських ощадних кас чи облігацій та продавали продукти власного виробництва. Щоб набути виборчих прав, такі особи мали принести посвідку від фабзавкому, сільської ради або відповідного виконкому про те, що відтепер не експлуатують чужої праці, живуть із засобів, які добувають особистою працею, є лояльні до радянської влади.

Однак коло осіб, позбавлених виборчих прав, залишалося чисельним. Про це свідчить аналіз матеріалів перевиборів у Мокрокалігирському районі на Київщині. Основною причиною позбавлення виборчих прав стала релігія. Більшість позбавленців – не лише церковні особи та члени їх сімей, але й церковний актив. До останньої категорії місцеві радянські чиновники на власний розсуд

зараховували всіх, кого підозрювали у нелояльному ставленні до нової влади²⁷⁷.

З цього приводу у численних інформаціях місцевих органів ОДПУ йшлося про бажання заможників впливати на громадське (в їх інтерпретації – політичне) життя села: «По деяким селам велику активність проявляли куркулі й шовіністично, антирадянськи налаштовані елементи, які розуміють, що курс на залучення середняка в суспільну роботу та сільради – це початок нової політики радянської влади в бік ширшої демократизації»²⁷⁸. Типовими були повідомлення як республіканських, так і місцевих партійних органів про спроби обійти «радянську організацію» та про всілякі хитрощі з боку «куркулів» на місцевих виборах. Наприклад: «В одному селі куркульський список мав такий вигляд: почесний голова Н. К. Крупська, далі члени Райвиконкому, а потім йдуть куркулі»²⁷⁹.

Незважаючи на всі перепони влади, на середину 1920-х рр. селянство активізувало свою участь у виборчих процесах. Часто вони обирали до складу місцевих рад своїх висуванців. Стурбованість партії таким поворотом подій, яка вбачала в представниках заможної верстви села своїх політичних конкурентів, була причиною антидемократичного анулювання результатів виборів у тих місцевостях, де більшість голосів отримали незалежні представники. Спостерігалися випадки фізичного насильства стосовно до таких кандидатів та зняття з посад радянських службовців, які допустили це²⁸⁰.

У зв'язку з відсутністю кодифікованого виборчого законодавства, 16 січня 1925 р. ЦВК СРСР були прийняті 2 законодавчі акти. Ними закріплювалися антидемократичні принципи радянської виборчої системи. Про це яскраво свідчить остаточний перелік позбавленців та 5-разове переважання робітничого представництва над селянським²⁸¹.

У 1926 р., після остаточного встановлення монопартійної системи, більшовики оголосили про проведення «першої широкої та відкритої» виборчої кампанії. Цьому передувала всеохоплююча політична, ідеологічна та організаційна робота. Рішення про перевибори було прийнято ЦК КП(б)У у грудні 1925 р. У постанові вказувалося, що «перевибори повинні зробити практичне завоювання партією та радянською владою середняка як центральної фігури на селі»²⁸². Підсумки виборів було розглянуто на Пленумі ЦК КП(б)У (березень – квітень 1926 р.). Він констатував: «Наші сільські ради... вже зараз починають перетворюватись у дійсні організації, які об'єднують навколо себе основні маси селянства під керівництвом

партії і робітничого класу». Визнавалося, що ради лише починають перетворюватися у «дійсні» організації. Це дає підстави нам говорити про те, що до середини 1920-х рр., більшовики самі не вважали їх ради реальною владою. Того ж року до складу сільських рад було обрано 57,2% бідноти, 41,6% середняків і лише 1,2% заможних господарів. У партійних документах відзначалося, що у 1924-1925 рр. на селі мала місце значна пасивність селян на виборах, яка іноді межувала з бойкотом. У 1926 р. ситуацію вдалося покращити. Так, у 1924 р. на вибори з'явилося 44,2% виборців, у 1925 р. – 54%, у 1926 р. – 61,6%. Отже, хоч і поступово вибори стали помітною подією на селі²⁸³.

Разом із тим, влада не відмовилась від звичних процедур: касації виборів (під будь-яким приводом), а також масового висунення своїх кандидатів. Селяни прекрасно розуміли це: «Хіба так обирають, як ми обираємо. Кого комуністи хочуть, того і обираємо, вони лише для того допускають у ради деяких із нас, щоб не було відкритого протесту»²⁸⁴.

У вересні 1926 р. була видана чергова інструкція про вибори до рад. У ній йшлося, що особи, які хоч коли-небудь використовували найману працю, а це більшість заможних господарів, позбавляються виборчих прав. Часто міцних хазяїв позбавляли конституційних прав просто під приводом їх «контрреволюційності»²⁸⁵. На додаток до цього антидемократичного кроку 18 грудня 1926 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР прийняли новий закон «Про виборчі права та порядок проведення виборів УСРР». Виборчим правом користувалися лише трудящі. Непмани, куркулі, духовенство, особи, які жили на «нетрудові доходи», позбавлялися виборчих прав. Всього під час кампанії 1925-1926 рр. було позбавлено виборчих прав 12% населення республіки²⁸⁶.

Підсилюючи вплив цих рішень «на місцях», лютневий (1927 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв резолюцію «Про перевибори до Рад». У ній підкреслювалося, що ці перевибори є другою широкою та відкритою політичною кампанією. Нове відверте посилення партійного тиску під час перевиборів призвело до подальшого зміцнення позицій комуністів. У складі сільради було тепер 9% комуністів. У селищних радах вони склали 29,7%, у міських – 46,3%²⁸⁷.

12 жовтня 1927 р. ВУЦВК прийняв чергове нове «Положення про сільські ради». Ним значно розширено їх компетенцію. Широких повноважень вони набули в такій важливій сфері сільського життя, як землекористування та землевпорядкування. У межах своїх компетенцій, сільські ради трансформувалися у найвищі органи влади на території, що перебували у їх підпорядкуванні. Обиралися вони на

рік. Виконавчим органом сільради була президія у складі голови, його заступника і секретаря. За такого вузького представництва президії партійним осередкам було значно простіше впливати на її членів. До того ж, значний вплив на діяльність сільрад зберегли і комнезами²⁸⁸.

Оперативні звіти ОДПУ рясніли повідомленнями про нехтування виборчими кампаніями не тільки селянами, а і сільськими головами. Вони вважали: «Нехай обирають кого попало, аби не мене». Постійні перевибори набридли селянству: «Годі балачки розводити, треба хазяйнувати²⁸⁹. На Харківщині селяни, за повідомленнями ОДПУ, заявляли, що у сільрадах було багато людей, які не вміли «навіть свиням дати їсти», але з «великою горлянкою». Такі ж настрої були зафіксовані й у інших регіонах України²⁹⁰.

Природною реакцією стало невдоволення та критика не лише хлібозаготівельного плану, місцевої влади, а й щодо радянського державного устрою та більшовицької партії. Зумовлено це було тим, що свавілля місцевої влади, особливо в період загострення економічної ситуації, часто переходило межі. Так, голова Корсунської райспілки на Київщині В. Шиян на сході місцевих селян у січні 1928 р. залякував їх: «Якщо хлібозаготівлі за планом не буде виконано, то доведеться вживати культурніші методи, а такі є: пушки, кулемети та орудійний вогонь, а проти тих, хто не буде здавати хліба виставляємо 3-х дюймові пушки»²⁹¹.

Про гостроту ситуації свідчить усна народна творчість. Широкого розголосу в українському суспільстві кінця 1920-х рр. набув застерезливий вірш: «У Києві дощ іде, а в Харкові слизько, ой тікайте комуністи, бо вже смерть вам близько»²⁹². Можна навести багато прикладів усної політичної сатири 1920-х рр., що влучно характеризували настрої широких верств населення. Так, популярним був анекдот про Біма і Бома, який показував реальне ставлення селян до партії: «Виходить Бім на сцену й починає старанно витирати об підлогу чобота, виявляючи на виду огиду, морщачи носа. – «Що ти робиш, Бім?» – «Та ... вступив у партію» – одказує»²⁹³. Реагуючи на фальш, яким була переповнена радянська дійсність від Конституції й до окремого сільського посадовця, селянство висловлювалося: «Чим комуністи схожі на редиску? А тим, що зверху червоні, а в середині білі»²⁹⁴. Коли ідею відображено у народному мистецтві, то це означає, що вона актуальна і популярна, насамперед тому, що відображає саме життя.

Повсюдне незадоволення селян багатьма економічними аспектами внутрішньої політики радянського керівництва, їхнє обурення методами хлібозаготівельних кампаній переконувало навіть

колишніх стійких прихильників більшовицьких гасел у негативному налаштуванні влади до села. Тому цілком логічно, що у другій половині 1920-х рр. дедалі частіше лунають заклики до об'єднання селян задля боротьби за свої права²⁹⁵. Розуміння селянством свого становища в період утвердження тоталітарного режиму містить лист: «Кошмар, а не життя, народ принизили, зробили безликим, немає ні свободи особистості, ініціативи... Позбав, Господи, від ярма комунізму. Адже 10 років минуло, пора вже покінчити з заразою комунізму...»²⁹⁶. Як засвідчує ретельний аналіз опрацьованих нами джерел, за змістом це був типовий тогочасний лист. У ньому відображено стійке ставлення більшості українського селянства до радянської влади.

Таким чином, для періоду непу були притаманні не лише здобутки (переважно господарсько-економічного характеру), але й накопичення значних проблем. Протиріччя нової економічної політики знайшли яскраве відображення в суспільно-політичних настроях українського селянства. Перехід до мирного будівництва, поступова відбудова народного господарства, декларовані політичні права та свободи, розвиток культури, з одного боку, та неупорядкованість земельної, податкової, продовольчої, цінової політик, несправедливість виборчої системи, утиски релігійного характеру, з іншого, стали живильним ґрунтом для посилення соціальної напруги та опозиційних настроїв населення, насамперед, селянства.

Звільнивши від повсякденного контролю з боку партії-держави значну сферу економічного життя, влада компенсувала це зміцненням своєї політичної монополії. Проте утвердження більшовицького тоталітаризму в українському селі проходило надзвичайно складно. В основі цього явища лежали істотні об'єктивні протиріччя між селянством і більшовицькою ідеологією та їх повсякденною внутрішньою практикою. Селянин був трудівником-господарем. Більшовики ж, пішовши на тимчасові вимушені поступки, стратегічно продовжували виступати проти приватної власності.

Маневруючи, партія вдалася до різноманітних політичних кроків із тим, щоб утримати контроль над селом. Домінанта належала розколу села за майновою ознакою, наданню штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад, терору проти активу колишніх партій есерівського спрямування, які традиційно представляли інтереси селян. Ради комплектувалися винятково за ознакою їх слухняності. Зрозуміло, що подібна політика, чужа більшості селянства, не могла не ініціювати з його боку пошук альтернативи такому непривабливому стану речей.

РОЗДІЛ 4

Інтеграція українського селянина в громадсько-політичні структури радянської держави

4.1 Мережа радянських громадських організацій в українському селі

Радянська влада, позірно декларуючи відданість інтересам широких народних мас, а отже і «справжню» демократичність, щоправда з відвертою обмовкою про те, що вона функціонує за умов наявності диктатури пролетаріату, всіляко сприяла створенню нових громадських об'єднань. Вони згідно з тогочасним розумінням соціалістичної (комуністичної) перспективи повинні були заповнити всі сфери життя радянського суспільства. Влада декларувала діяльність громадських організацій як невід'ємну, необхідну складову частину побудови соціалізму. Зважаючи на це, перед ними ставилося головне завдання – зосередити зусилля на практичному втіленні в життя директив партії та уряду.

Їхнє організаційне становлення було результатом цілеспрямованих зусиль партійних організацій, що залучали до вирішення цієї проблеми державні, профспілкові та інші радянські структури. Вони ж визначили і механізм діяльності громадських об'єднань, наповнюючи її потрібним партії змістом. Радянська система громадських об'єднань виникла за умов пріоритетності в суспільстві соціально-економічних питань. Як відомо, держава, не маючи матеріальних засобів для їх вирішення, була змушена піти на проголошення нової економічної політики, інакше кажучи, допустити в економіку приватну, індивідуальну ініціативу. Не стала винятком і суспільна сфера. Влада звернулася за підтримкою до недержавних структур не лише для вирішення невідкладних практичних завдань соціально-культурного розвитку країни. Першочергово йшлося про посилення державного ідейного, політичного впливу на аполітичні маси традиційно самодостатнього українського народу, основою якого було селянство. Не було великого секрету з того, що в селянському середовищі, на відміну від робітництва, позиції більшовиків, радвлади, були хиткі. Прагнучи охопити своїм впливом цю малодоступну для її політичної та організаційної дії сферу, влада дійшла розуміння

необхідності розвивати структури опосередкованого впливу на українське селянство.

Діяльність громадських об'єднань 1920-х рр. була жорстко регламентована законодавством. Проаналізуємо основні нормативні акти, що визначали умови їх функціонування. Уже відразу після Лютневої революції нова влада, демонструючи свою відданість ідеалам народовладдя, гаслам доби Французької революції (свобода, рівність, братерство) відкинула в минуле антидемократичні норми царського уряду та проголосила свободу асоціацій. 12 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв Постанову «Про зібрання та союзи». Ст. 4 визначалося право організовувати «товариства і союзи з метою, які не порушують кримінальні закони». Закрити товариство можна було тільки за рішенням суду, у випадку, коли об'єднання порушувало кримінальне законодавство, політичні ж права були недоторканими і не могли стати його причиною ліквідації²⁹⁷.

Певний час ці норми, так би мовити за інерцією, справді діяли. Так, у Конституції РСФРР 1918 р. також йшлося про свободу союзів. Однак уже через рік існування радянської влади більшість політичних партій фактично було загнано в підпілля. Напівлегально існували і соціалістичні партії. Було ліквідовано й багато добровільних організацій, навіть давно усталених, загальнодержавних, оскільки вони, на думку більшовиків, погано виконували функції «приводних пасків», тобто не проводили політику партії в маси. Практично було обрано курс на повну ліквідацію всіх дореволюційних громадських товариств і союзів. Однак навіть квазісуспільне життя радянського типу не змогло опинитися у повному вакуумі. Тому об'єктивно виникла потреба створення нової мережі «суспільної інфраструктури», мережі добровільних громадських організацій радянського спрямування чи принаймні забарвлення. Вони мали забезпечити взаємодію влади з різними соціальними групами з метою вирішення в державі тих чи інших проблем або задоволення нагальних загальнонародних потреб²⁹⁸.

Розмірковуючи над колом проблем, які постали перед правлячою партією, М. Бухарін констатував, що в колосальній «бюрократії», яка виникла в роки «воєнного комунізму», є всі ознаки партійної ізоляції, а між більшовицькою владою та народом утворилася «порожнеча». Протидію цьому явищу він убачав у заповненні вакууму сотнями і тисячами малих та великих, швидко створених на добровільній основі товариств, гуртків, об'єднань, які мали забезпечити дієвий зв'язок партії-влади з народом. Вони повинні були сприяти децентралізованій

ініціативі й створити ланцюговий механізм, за допомогою якого партія могла б впливати на суспільну думку та дослухатися до неї. У такий спосіб зростання суспільної свідомості мало призвести до відтворення розірваних внаслідок воєнних лихоліть суспільних тканин²⁹⁹.

Першим спеціальним законодавчим актом щодо створення нових громадських організацій у радянський період став Декрет ВЦВК РСФРР «Про порядок скликання з'їздів та Всеросійських нарад різних союзів та об'єднань та про реєстрацію цих об'єднань»³⁰⁰, ухвалений 1922 р. У його розвиток 12 серпня 1922 р. ЦК КП(б)У видав інструкцію про видачу дозволів на скликання з'їздів та нарад. У ній йшлося про те, що організації, союзи та об'єднання, що скликають з'їзди чи наради за 1 місяць до такого, якщо це місцеве засідання, та за 2 місяці, якщо це зібрання загальноукраїнського масштабу, мають представити в губвиконком (у першому випадку) та НКВС (у другому) довідку про реєстрацію в НКВС та затверджений відповідним органом статут, постанову виконавчого органу об'єднання про час, місце, мету, склад, а також повістку дня з'їзду в 3-х екземплярах³⁰¹.

У жовтні 1924 р. ВУЦВК і РНК України ухвалили «Положення про порядок реєстрації спілок і товариств»³⁰². Документ регламентував дозвільно-нормативний режим утворення товариств. Всі наступні правові акти мали аналогічний зміст. Тобто у них держава вимагала обов'язкового дозволу на створення громадської організації від НКВС або губвиконкому та її реєстрації в органах внутрішніх справ. На органи НКВС покладалася функція контролю за діяльністю громадських об'єднань на предмет їх відповідності генеральній лінії правлячої партії.

У вересні 1925 р. на місцях поширено нову постанову ВУЦВК «Про порядок реєстрації товариств, які не мають на меті здобування прибутків». Відповідно до неї, реєстрація статутів громадських організацій (як новоутворених, так і вже існуючих) проводилася Окружними міжвідомчими Комісіями про товариства і спілки (МЕКОСО)³⁰³. У постанові йшлося про обов'язкові атрибути статуту: завдання товариства, склад, його кошти, управління, порядок зміни статуту і порядок його закриття, – та про обов'язкову публікацію щодо створення в газеті «Робітничо-Селянська Правда»³⁰⁴. У адміністративному кодексі УСРР, який набрав чинності 1 лютого 1928 р., містилося положення про добровільні організації та союзи (розділ IX). Констатувалося, що добровільним товариством вважалося об'єднання громадян, які ставили за мету діяльність, що не пов'язана з матеріальною вигодою. Новими були підстави ліквідації товариства.

Так, підставою відмови у затвердженні статуту об'єднання (його заборони), було «вивчення і розвиток містики», визначення цілей товариства «незрозумілим та невизначеним»³⁰⁵.

Таким чином, за доволі стислий час свобода об'єднань була перетворена з права громадян в одне із повноважень державного органу. Фактично, саме держава створювала позадержавні формування і сама ж ними управляла. Наприклад, держава могла регулювати видову структуру громадських об'єднань, їх чисельність, вказувати на необхідність створення або ліквідації певних з них. Так, 21 лютого 1925 р. постановою Оргбюро ЦК РКП(б) про форми масових організацій від місцевих та партійних комітетів вимагалось зменшити кількість добровільних товариств та сконцентрувати увагу на діяльності таких масових організацій, як профсоюзи, комсомол тощо. Офіційною причиною скорочення чисельності громадських організацій було названо паралелізм у діяльності багатьох з них³⁰⁶. У Постанові спеціально звернено увагу на проблему масових організацій у сільській місцевості: «Особливо обережно підходити до розгортання роботи добровільних товариств на селі, сприяти там тільки таким товариствам, які близькі інтересам села та зрозумілі селянству. Найближчим часом вважати можливим зі сторони партії активно сприяти в селі таким організаціям, як «Геть неписьменність» та товариствам, пов'язаним з обороною країни»³⁰⁷.

Українське село в очах керівництва правлячої партії представляло собою особливе традиційно-консервативне середовище «дрібнобуржуазних виробників». Враховуючи це, держава поставила перед усіма ланками радянського партійно-державного апарату невідкладне завдання: всіма способами закріпити свою владу на селі. Передусім, це означало поширити свій вплив на якомога більшу частину селянства. Залучення сільського населення до активного громадсько-політичного життя в будь-якій його формі мало сприяти виконанню цього непростого завдання. З цією метою у 1920-х рр. партія розгорнула активну кампанію в українському селі, спрямовану на налагодження діяльності численних професійних, національних, молодіжних, жіночих, культурно-просвітницьких, навіть наукових товариств та організацій. Крім інших завдань, їх різнобарвність та масовий характер мали свідчити про широку підтримку сільським населенням радянської влади.

Водночас існування, не кажучи вже про повсякденну діяльність громадських товариств радянської доби, вирішальною мірою залежали від підтримки з боку влади, партійного керівництва, що визначали не

лише їхні цілі й завдання, але й умови функціонування. Радянське законодавство, безпосередній повсякденний контроль адміністративних органів, політичний нагляд партійних комітетів, кадрова політика, фінансова залежність – усі ці чинники домінували над діяльністю товариств, визначали їх сутність і спрямування.

Специфічні українські умови зумовили тривалу орієнтацію партії на організацію діяльності суто класового союзника більшовицької партії – пролетаріату (в більшовицькій риторичі), в селянському середовищі – комітети незаможних селян. У попередньому розділі нами проаналізовано КНС як суто адміністративну ланку радянської влади на селі. Лише у другій половині 1920-х рр. комнезами, бодай формально, були переведені в статус громадських організацій. Так, у резолюції Політбюро ЦК КП(б)У від 31 грудня 1926 р. «Про роботу КНС» зазначалося: «Переведення політики партії та радвлади на селі, скерованої на втягнення широких мас селянської бідноти та середняків до радянського будівництва (пожвавлення рад, кооперації), зміцнення спілки пролетаріату та селянської бідноти з середняками проти куркулів, максимальний розвиток виробничих сил у сільському господарстві, – викликало неодмінну потребу реорганізації КНС в добровільну громадську організацію бідноти (без адміністративних функцій), члени якої користуються такими саме правами, як і решта неорганізованої бідноти села (пільги по податку, держстрахування і інш.)»³⁰⁸.

Нею було визначено і коло функцій КНС як громадської організації: допомога у справі розвитку господарської самодіяльності всієї бідноти села, активна участь у справі колективізації та кооперування сільського господарства шляхом організації на основі самодіяльності та ініціативи самої бідноти, всіляких об'єднань (товариств громадського обробітку землі, кустарно-промислових артілей), організації суспільно-політичної активності всієї бідноти села та посилення їх впливу в сільрадах, кооперації та інших сільських організаціях з метою організованого впливу на їхню роботу та забезпечення захисту господарчих інтересів бідноти та середняків і зміцнення їхньої спілки проти куркулів³⁰⁹.

У 1926 р. організація незаможників об'єднувала 800 тисяч осіб³¹⁰. Однак вже невдовзі, після реорганізації КНС, чисельність їх членів різко скоротилася. Це переконливо свідчить про те, що громадський характер комнезамів для дуже багатьох їх членів їм не подобався. Наприклад, із початком згорання непу, комітети незаможників стали знову в нагоді владі, яка використовувала їх для проведення

насилюючих хлібозаготівельних кампаній. Тогочас спостерігалось чисельне зростання членів КНС, які стали відігравати ту ж роль, що у роки «воєнного комунізму». Комнезамівці посідали провідні місця в сільрадах, кооперації та інших організаціях, які існували на селі.

Іншою масовою організацією селянства, яку всіляко підтримувала радянська влада, стали комітети взаємодомоги. Перші їх осередки на теренах України почали створюватися з кінця 1921 р. Безпосереднім поштовхом до їх виникнення було стихійне лихо, жорстка літня посуха, яка охопила весь Степ та значну частину Лісостепової зони України. Основним завданням цих товариств стало надання матеріальної допомоги господарствам сільської бідноти, насамперед господарствам вдів, інвалідів.

Офіційне оформлення діяльності комітетів взаємодопомоги відбулося на I та II Всеукраїнському з'їздах КВД, де було вироблено положення про товариства взаємодопомоги (25 вересня 1924 р.)³¹¹. Наступним кроком стало ухвалення 23 січня 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР «Положення про товариства взаємодопомоги». Згідно з ним, комітети взаємодопомоги реорганізовувалися в селянські товариства взаємодопомоги (СТВ)³¹².

Однак благородне гасло товариства: позбутися бідності та зміцнити незаможні господарства до рівня середняцьких, – стараннями влади було перетворено на черговий авантюрний захід. Справа в тому, що до середини 1920-х рр. осередки цієї організації були побудовані на індивідуально-добровільному членстві. Беручи це до уваги, бажаючих вступати в товариство було не надто багато. Членами здебільшого були бідняки, безпосередньо зацікавлені у членстві. Вирішити цю проблему можна було цивілізовано: кропіткою організаційною і роз'яснювальною роботою, яка, враховуючи ментальність українського селянства, врешті-решт дала б позитивний результат. Натомість, бажаючі «провести роботу в ударному порядку», Нарада по роботі на селі ЦК КП(б)У зобов'язала товариства взаємодопомоги негайно перейти на колективно-добровільне членство. Зміст останнього полягав у тому, що членами товариства, створеного за постановою загальних зборів села, мали стати всі громадяни, які мали виборчі права³¹³. Зовні ідея була спрямована на посилення матеріальних можливостей СТВ, але фактично означала примусове членство всіх середняків у СТВ, які керувалися місцевими радами та райвиконками.

Цікаво, але це рішення було прийняте майже одночасно з іншим нормативним актом – постановою Оргбюро ЦК КП(б)У про форми

масових організацій від 21 лютого 1925 р. У ній зазначалося: «Твердо встановити, що участь у тому чи іншому товаристві як безпартійних, так і членів партії є виключно індивідуально-добровільною, тому не лише відкритий примус, але й моральний тиск, окрім звичної агітації при вербовці членів, є неприпустимими. Вказати парторганізаціям на недопустимість постановки на загальних зборах робітників та селян пропозицій про колективний вступ у товариства, колективні грошові відрахування...»³¹⁴. Таким чином, влада сама ж і порушувала встановлені нею закони. Партія пішла звичним шляхом, щоправда, не лише для неї, але й для багатьох інших політичних сил, декларування благородних демократичних принципів, втілюючи зовсім інші, вигідні для неї, норми суспільного життя.

На практиці рішення Народи сприяло тому, що якісний склад сільських товариств взаємодопомоги набув такого вигляду: бідняки – 48%, середняки – 46%, заможні – 4%, інтелігенція – 1%. Загальна чисельність членів комітетів по Україні станом на 1 квітня 1925 р. дорівнювала понад 227 тис. осіб³¹⁵.

Поряд із розвитком статутної діяльності щодо налагодження індивідуальної й колективної взаємодопомоги на селі, товариства мали посилити зв'язок з роботою рад і кооперацією, сприяти спрощеному вступу малозабезпечених до кооперативів, допомагати отримати кредити для зміцнення господарств, захищати та наглядати за дотриманням та виконанням пільг, які надала держава бідності³¹⁶. Про масштаби діяльності товариств свідчать дані. Натурально-грошову допомогу від СТВ у 1925 р. отримувало 122 тис. селянських господарств, у 1926 р. – 280 тис. у 1927 р. – 325 тис. бідняцьких господарств³¹⁷. Отже, спостерігаємо позитивну динаміку у наданні допомоги бідним групам тогочасного українського селянства. Характерною особливістю діяльності СТВ в Україні стало також те, що вони до середини 1920-х рр. виступали не як самостійні організації, а як складові частини комісій КНС³¹⁸.

Поряд із розгортанням масштабної діяльності товариств, в їх роботі нагромаджувались і недоліки. Найбільш типовим було безгосподарське використання фондів, недостатнє залучення селян до вирішення повсякденних господарських питань, що стосувались діяльності товариства, інертність значної кількості осередків СТВ тощо³¹⁹. Так, у багатьох звітах із місць щодо діяльності товариств взаємодопомоги зустрічаємо таку інформацію: «Ніхто не знає як розподілялися, хто і кому розподіляв наявні зернові та грошові фонди. Повновладним господарем СВД завжди є голова КНС та

сільради. Втручання інших осіб навіть вважається невихованістю та беззаконням»³²⁰.

Як правило, ставлення селян до товариств взаємодопомоги визначалося конкретною діяльністю того чи іншого осередку організації, але найчастіше воно було таким: «Селяни до СВД ставляться як до жебраків, оскільки вони нічим себе не зарекомендували, окрім збору пожертв з населення»³²¹. На селянських зборах часто звучала критика товариств. Їх селянство охрестило «мертвонародженою дитиною»³²².

Ще однією з прорадянських організацій на селі стала профспілка робітників землі й лісу, яка також розпочала свою діяльність на початку 1920-х рр. На етапі зародження і функціонування основну увагу профспілка сфокусувала на роботі серед сільськогосподарських робітників, які працювали в радгоспах та в лісовому господарстві. Однак, починаючи з 1923 р., профспілка «Всеробітземліс» активно заявила про своє право захищати інтереси найманих працівників у сільському господарстві, насамперед шляхом реєстрації трудових договорів, контролю за дотриманням законодавства щодо тривалості робочого дня, умов праці, харчування, надання відпусток, оформлення страхових договорів³²³.

Незважаючи на зовні привабливу декларацію, ця організація не мала авторитету серед селян, насамперед тих, яких вона хотіла захищати. Селяни, які працювали за наймом, убачали в ній не захисника, а перепону в пошуку застосування своєї праці. Яскравим свідченням цього може бути лист до газети селянина з Чернігівської губернії: «У мене 5 душ дітей, кормити немає чим. Хотів одного віддати в батраки. Та це тепер не так просто. Треба заключити договір в союзі. Поїхав – не застав. Другий раз – прочекав цілий день. В результаті договір коштує дорожче, ніж хлопчина. Хазяїн не хоче тримати. Дома немає чим кормити»³²⁴.

Тому не дивно, що звичайною справою стало ігнорування як профспілки, так і укладання трудових угод. У відповідь на це апарат «Всеробітземлісу» всіляко доводив необхідність свого існування, часто свідомо фальсифікуючи дані про умови роботи сільськогосподарських робітників. Так, у доповіді Всеробітземлісу до Центрального правління профспілок України наголошувалося на тому, що 200 тис. найманих робітників, зайнятих у сільському господарстві – «це голодранці, які часто працюють за харчі та одяг»³²⁵.

Як суто пробільшовицька організація Всеробітземліс часто відверто провокував протистояння різних соціальних верств села,

постійно наголошуючи на тому, що захист економічних інтересів наймитів обов'язково потребує адміністративного натиску на заможну верхівку села. З цією метою «Всеробітземліс» започаткував і розбудовував нехарактерну для українського села практику вирішення протиріч шляхом страйку. Це зрозуміло розпалювало пристрасті на селі, породжувало ворожнечу між різними соціальними прошарками селян³²⁶. Такий підхід не сприяв консолідації селян. Радянській владі вигідно було розколоти селянство. У такий спосіб їй легше було встановити над ними контроль, сформувати нового селянина, якісно іншого представника радянської моделі.

Великі сподівання партія поклала на таку соціально-демографічну групу, як молодь. Завоюванню і зміцненню впливу партії на підростаюче покоління села надавалося особливого значення. Це вмотивовулося тим, що від її вибору залежало політичне майбутнє. Виховувати, а разом із тим тотально контролювати сільську молодь, було вирішено за допомогою вже існуючої молодіжної спілки партії – комсомолу. Завдання полягало в активному поширенні його впливу на селі. Хоча молодіжна спілка на папері визначалася як безпартійна організація, але повний контроль комуністичної партії на спілку ні в кого не викликав сумніву. Більшовики не робили ніякої таємниці з того, що саме вони як партія, що стояла біля джерел виникнення комсомолу, визначає напрями і зміст його діяльності. Фактично комсомол працював під повсякденним ідейним керівництвом партії. Більше того, за відносно короткий час становлення української гілки комсомолу, КП(б)у у березні 1921 р. – травні 1922 р. направила на керівні комсомольські посади понад тисячу своїх штатних партпрацівників. У майбутньому ця тенденція не тільки збереглася, а й стала визначальною. Так, XIV конференція РКП(б) (27–29 квітня 1925 р.) ухвалила спеціальну резолюцію. Відповідно до неї місцеві партійні організації повинні були виділяти кадри партійців-пропагандистів для постійної роботи в комсомолі³²⁷. Під час виконання цієї постанови, у 1926 р. було залучено 22 тис. комуністів, а в 1929 р. – 37 тис. осіб до роботи з комсомолом³²⁸.

Аналізуючи ситуацію, яка склалася з розвитком сільського комсомолу, сучасний український дослідник С. Свистович зазначає, що, незважаючи на положення статуту комсомольської організації, основним критерієм для членства була соціальна належність, а не вік. Так, молоді люди із робітничого середовища та найбіднішого селянства первинні комсомольські організації часто приймали до спілки в набагато молодшому віці без будь-яких потрібних за статутом

рекомендацій. Натомість інших – лише за рекомендацією 2-х членів КП(б)У чи ЛКСМУ з випробувальним терміном не менше одного року за умови, що останні «довели вірність комунізму, розірвали всі відносини зі своїм класом й активно борються за пролетарську справу». Складно не погодитися із дослідником у тому, що хоча ЛКСМУ вважалася громадською організацією, проте вона мала всі організаційні риси, властиві політичній (Комуністичній) партії³²⁹.

У перші роки своєї діяльності в Україні комуністична молодіжна спілка була малочисельною й неавторитетною. У травні 1920 р. в УРСР, за орієнтовними даними, налічувалося 18–19 тис. комсомольців³³⁰. Непопулярність більшовицької політики «воєнного комунізму» призвела і до значного ослаблення впливу більшовиків у середовищі молоді. До того ж, окреслена вище кількість членів комсомольських організації була представлена здебільшого робітничою, а не селянською молоддю. Позиції комсомолу на селі були вкрай слабкими. Загальна ж чисельність комсомольців-селян у 1921–1922 рр., за даними радянської історіографії, не перевищувала 5 тис. осіб³³¹.

У 1923–1924 рр. комсомол стає більш популярним. Значною мірою це було зумовлено лояльним ставленням більшості селян до нової економічної політики, певним послабленням тотального контролю держави за господарським життям селянства, успіхами політики українізації та загальним зміцненням радянської влади. Для посилення свого впливу на сільську молодь ЛКСМУ приділяв велику увагу різним формам залучення позапартійної молоді до співпраці. Найпопулярнішими були такі: організація маніфестацій, спортивних змагань, театральних гуртків, проведення численних культурно-освітніх лекцій серед червоноармійців (левова частку яких і склали сільські юнаки), курсів політосвіти. Все це потроху схиляло молодь до комсомолу, не говорячи вже про широке коло пілг, якими користувалися члени комсомолу при вступі у технікуми і виші, прийом на роботу в державні установи, адміністративні органи тощо.

Велика увага надавалася політичному навчанням комсомольців, підвищенню їх загальноосвітнього та культурного рівня. Лише у 1924–1925 навчальному році в політшколах та ленінських гуртках навчалася понад 75 тис. комсомольців, ще 19 тис. осіб – у мережі партосвіти³³². Це мало цілком прагматичну мету – підвищити моральний авторитет комсомольців, зробити їх впливовими в сільському середовищі. Станом на 1 січня 1928 р. комсомольців в УСРР налічувалося вже 350 тис. осіб. Із них майже половина була із сільської молоді. Отже, упродовж 7 років їхня чисельність в Україні зросла у 70 разів. Це

свідчило про ефективність партійних заходів у цьому напрямі. На селі діяло 6 618 осередків ЛКСМУ, що територіально охоплювали 60% сільрад. Чисельність українського осередку спілки у структурі ВЛКСМ становила 18%, посідаючи друге місце після російської молодіжної організації. Комсомольці цілком офіційно отримували від владних органів завдання брати активну участь у впровадженні в життя всіх основних постанов радянського уряду. Насамперед, це стосувалося питань життя села, шляхів його подальшого економічного розвитку (власне кажучи, колективізації), пропаганди радянської влади, розгортання антирелігійної роботи³³³.

Потрібно, однак, зазначити, що ставлення переважної частини селянства до «перших» комсомольських організацій загалом було негативним. Часто причиною цього були самі представники комсомольського товариства, які у той чи інший спосіб, відчуваючи за собою повсякденну опіку всіх гілок влади, компрометували себе в очах односельців. Так, наприклад, у 1926 р. гучний резонанс мало вбивство комсомольцем місцевого скарбника комсомольської організації. Про це довго говорила вся Черкаська округа. Доволі часто виникали конфлікти та злочини на побутовому ґрунті за участю представників ЛКСМУ, що також зумовлювало негативне ставлення з боку населення не до окремо взятого юнака, а до всієї комсомольської організації³³⁴.

Проте, незважаючи на подібні «негаразди», партія вперто тримала курс на те, щоб у сільському середовищі комунізована молодь стала одним із головних провідників виконання партійних директив щодо перетворення традиційного українського села на нове – «радянське» село. Для влади не було таємницею, що проголошений курс на суцільну колективізацію сприймався основною масою українського селянства насторожено. Тому влада активно використовувала всі доступні їй методи переконання населення, включаючи і молоде покоління села.

Пленум ЦК КП(б)У зобов'язав усі сільські комсомольські організації поставити справу колективізації однією з головних громадсько-політичних і господарських завдань. Комсомольці мали стати ініціаторами і активними помічниками партії в проведенні масового об'єднання індивідуальних бідняцьких та середняцьких господарств у колективні. Вище керівництво партії не забарилося і з відповідним гаслом: «Кожний комсомолец повинен стати зразковим колективізатором»³³⁵.

У постанові наголошувалося також на тому, що осередки ЛКСМУ мали вести постійну боротьбу зі спекулянтами та перекупщиками

зерна, хліба, виявляючи таких та своєчасно інформуючи відповідні організації; проводити роз'яснення серед населення з питань хлібозаготівлі та брати активну участь у колективній задачі хліба. Секретарі сільських партійних і комсомольських організацій зобов'язувалися звертати особливу увагу на господарства комсомольців, котрі повинні були стати прикладом для інших селян. Зокрема, пильнували за своєчасною сплатою грошових зобов'язань (сільськогосподарського податку, страхування, задачі надлишків) з боку членів молодіжної організації та вимагали активної участі у самообкладанні, розповсюдженні позики індустріалізації та поповненні пайових внесків³³⁶.

Проте численні факти свідчать, що «виховна робота» серед сільської молоді не завжди була успішною. Примусові та насильницькі хлібозаготівлі й атеїстичний радикалізм спричинили зміни у настроях української сільської молоді. Так, наприкінці 1928 р. в обіжнику ЦК КП(б)У констатовалося, що сільські організації ЛКМСУ недостатньо беруть участь у хлібозаготівельній кампанії, працює тільки актив, а основна маса комсомольців не сприймає та не підтримує «партійну лінію»³³⁷.

Аналіз численних документів партійних комітетів всіх рівнів та таємних політоглядів ОДПУ дає вагомі підстави стверджувати, що з початком застосування у 1928 р. надзвичайних заходів більшість селянської молоді відвернулася від партії, комсомолу. Якщо до цього до радянської влади селянство ставилося лояльно або просто індиферентно, то від 1928 р. дедалі більше зустрічається відкрита критика і незадоволення діями керівництва партії й держави.

Крім молоді, партійні ідеологи докладали значних зусиль для того, щоб забезпечити виховання в комуністичному дусі і дітей. З цією метою вже в 1920–1922 рр. при робітничих клубах, дитячих будинках, школах формуються перші радянські дитячі об'єднання: «Юні комуністи», «Юнацька трудова армія», «Юні спартаківці» тощо. 19 травня 1922 р. II Всеросійська конференція РКСМ прийняла рішення про створення піонерської організації, яка стала монополістом у справі виховання підростаючого покоління³³⁸.

Значну увагу радянська влада приділяла втягненню в суспільно-політичне життя жіноцтва. Партійна пропаганда активно нав'язувала думку про домашнє побутове поневолення жінки-селянки до жовтневої революції та відповідно її звільнення зі встановленням радянської влади. Місцеві органи влади широко поширили розпорядження про необхідність обов'язкового залучення селянок до сільрад, різних

комісії, шкільних рад, до райвиконкомів³³⁹. Основне вістря своєї діяльності жінвідділи в сільській місцевості, делегатські збори жінок-селянок спрямували на виконання справді гуманних справ: ліквідація неписьменності серед жінок-селянок, залучення їх до суспільно-громадського життя, до боротьби проти безправного становища жінки в сім'ї, організації дошкільних дитячих закладів, лікарень, магазинів, побутових майстерень. Делегатки мали організувати комісії з охорони праці жінок, займатися захистом прав матері та дитини.

Враховуючи внутрішню схильність жіноцтва до емоційно-чуттєвої сфери буття, важливою функцією жінвідділів було визначено боротьбу з релігійністю, знахарством і забобонами. Саме жінки мали стати активними провідниками у побудові нового радянського побуту, викоріненню насильства щодо жінки в сім'ї, пияцтва, лихослів'я, тютюнопаління тощо. Відповідно до цих цілей, Постановою Президії ВУЦВК від 4 січня 1922 р. було затверджено статут Українського товариства Червоного Хреста³⁴⁰. У п. 2 статуту зазначалося, що в мирний час товариство бере участь у проведенні медичної, санітарної та іншої допомоги хворим (інвалідам чи божевільним) військовослужбовцям та їх сім'ям – жертвам війни, а також у проведенні допомоги населенню, яке постраждало від стихійного лиха. Товариство також зобов'язується проводити підготовчу роботу на випадок війни: влаштовувати відповідні курси та лікарські установи, щоб мати необхідний санітарний персонал, організовувати заготовчі майстерні, склади для постачання шпиталів, лазаретів, санітарних потягів. Окремим пунктом у статуті було задекларовано, що Український Червоний Хрест зобов'язується надавати у разі потреби свою допомогу населенню інших держав³⁴¹.

Конкретні кроки діяльності товариства можна простежити на прикладі Черкаської округи. У ній на початок 1928 р. нараховувався 21 осередок Червоного Хреста (понад 7000 осіб), які організували 15 гуртків першої допомоги (склад – 300 осіб), санаторій на 100 осіб в Соснівці та військово-санітарний загін в с. Домонтово Золотоніського району³⁴².

У 1920-ті рр. широкий розвиток отримала також практика створення масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку. Їх мета полягала у сприянні партії й державі у вирішенні завдань будівництва соціалізму і культурної революції. Того час у сільській місцевості діяли такі громадські організації: «Друзі дітей», товариство «Геть неписьменність»; товариство «Культурне єднання із селом» (Культзмичка); «Товариство друзів повітряного флоту»,

«Товариство друзів радіо», «Товариство друзів радянської кінематографії», «Спілка безвірників» тощо.

Одним із провідних завдань їх діяльності було сприяння насадженню в селянському середовищі нової радянської ідеології й моралі, заміна традиційної народної духовної культури культурою «соціалістичною», що базувалася на марксистсько-ленінських засадах.

Значною перешкодою на шляху формування та утвердження нової більшовицької ідеології була традиційно висока релігійність селянської спільноти. Не визнаючи будь-яку альтернативність та відчуваючи небезпечну світоглядну конкуренцію з боку православної церкви як виразника не лише світоглядних, але й національно-культурних традицій українського народу, партійне керівництво розцінювало релігію як безумовно небажане, шкідливе для радянського ладу явище, з яким неодмінно потрібно боротися. Проте боротьба з усталеними протягом тисячоліть моральними засадами християнства вимагала від влади значної концентрації зусиль. Позірні успіхи, які було «досягнуто» завдяки переходу від агітаційно-роз'яснювальних до репресивних методів боротьби у питаннях сумління вело лише до поверхневої атеїзації населення, зокрема сільського.

Активним провідником більшовицького атеїзму стала Спілка войовничих безвірників та її офіційний журнал «Безвірник». Ідея створення Всеросійського товариства атеїстів виникла на сторінках газети «Безбожник» у жовтні 1923 р. Вже у 1925 р. формально зусиллями кореспондентів і активістів атеїстичного руху, насправді ж за рішенням та за безпосередньою організаційною та фінансовою підтримкою партійного агітпропу, постала Спілка безвірників СРСР. Розуміючи, що відкрита пропаганда атеїзму з боку влади підриває її авторитет у широких верствах суспільства, а особливо на селі, антирелігійна робота Спілки проводилася таким чином, щоб її члени не виокреслювалися із загальної маси населення, не протиставляли себе масам, а навпаки як би виростали із загалу, завойовуючи у такий спосіб прихильність якомога більшої кількості громадян. Інструментом завоювання авторитету Спілка обрала пропаганду наукового мислення. Заради уникнення психологічного бар'єру між прихильниками різних світоглядних систем атеїстична пропаганда, принаймні за задумом її організаторів, діяла з середини, відштовхуючись від «здорового людського глузду».

В Україні організаційне оформлення Спілки безвірників бере початок з квітня 1926 р. У 1927 р. починає виходити друкований орган Спілки – журнал «Безвірник». Тогоріч партійними інстанціями було

прийнято рішення про необхідність енергійного розширення мережі товариств шляхом безпосереднього сприяння влади насадженню нових осередків Спілки воєвничих безвірників на місцях, насамперед, у селі. Це стало завданням державного значення для місцевих органів влади. Якщо на кінець 1927 р. Спілка в Україні нараховувала 70 тис. осіб, то вже через рік чисельність організації зросла у 4 рази і складала 300 тис. членів³⁴³.

Для зміцнення місцевих антирелігійних організацій партія направляла найбільш підготовлених комуністів, широко залучала інтелігенцію. Постійно організовувались антирелігійні й антицерковні карнавали. Демонстративно виставлялася на глум релігійна мораль. Ідеологічні заходи супроводжувалися відвертим адміністративним тиском. Насильно закривалися або грабувалися церкви та монастирі. У своїй пропаганді члени товариства безбожників постійно ототожнювали релігійну свідомість із темнотою та відсталістю, зображуючи служителів культу, правильно налаштовану інтелігенцією, відвертими ворогами радянської влади³⁴⁴. Радянська пропаганда нестримно, нехтуючи будь-якими етичними нормами, змальовувала священнослужителів як п'яниць, темних, некультурних та неосвічених осіб, які лише «задурюють своїми байками голови населення до того ж з корисливою метою»³⁴⁵.

Одним із найважливіших завдань, яке поставила перед собою радянська влада була ліквідація неписьменності населення. З цією метою вже в 1920 р. було створено Надзвичайну комісію для боротьби з неписьменністю. У травні 1921 р. Раднарком УСРР ухвалив з цього приводу спеціальну постанову «Про боротьбу з неписьменністю». Згідно з нею все населення віком від 8 до 50 років мало навчатися читати та писати³⁴⁶. Для конкретизації шляхів реалізації цього надзвичайно важливого завдання 2 листопада 1923 р. утворено товариство «Геть неписьменність!». Воно мало створювати пункти ліквідації неписьменності (лікнепи), організувати культурно-просвітницькі установи та проводити культурно-просвітницькі заходи³⁴⁷. До ліквідації неписьменності в порядку трудової повинності в якості вчителів залучалося освічене населення. У боротьбі з неписьменністю активну участь брали профспілки, комітети незаможних селян, учителі, культурно-просвітницькі установи. Водночас, згідно з рішенням X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.), культурно-освітня робота неодмінно мала поєднуватися із пропагандистською діяльністю³⁴⁸.

Організаційними центрами політосвітньої роботи на селі було визначено селянські будинки та хати-читальні. У них же, окрім шкіл, часто розміщувалися і пункти лікнепу. Їх кількість швидко зростала. Станом на 1 травня 1924 р. в Україні нараховувалося понад 9,2 тис. шкіл і пунктів лікнепу, а вже 1 грудня 1925 р. – понад 13 тис. У них навчалось 540 тис. осіб. Завдяки справді подвижницькій роботі десятків тисяч ентузіастів-освітян, прагненню самих людей до грамотності у 1927 р. в Україні 50% дорослого сільського населення вміло писати й читати³⁴⁹. Щоправда, ці статистичні дані 1920-х рр. викликають певні сумніви. Так, за даними, які наводить О. Рабечук, загальна кількість неписьменних у 1923 р. становила 4 млн. 50 тис. осіб. Автор наголошує, що забезпечити освітою таку кількість людей було досить складно, оскільки органи лікнепу, особливо в сільській місцевості, часто діяли неефективно, постійно мали проблеми з викладацьким складом. Тому і не дивно, що за станом на грудень 1926 р. кількість повністю неписьменних становила уже 5 млн. осіб.³⁵⁰

Тобто поряд із безумовними досягненнями в справі ліквідації неписьменності, одночасно проглядається і очевидна статистична еквілібристика, яка завжди, а надто в ідеологічній сфері, була притаманна радянській владі. Однак, загалом, ліквідація неписьменності серед дорослого населення дозволила радянському уряду вирішити ряд нагальних питань: грамотні люди могли краще оволодівати новими виробничими професіями в промисловості, долучитися до пошуку раціональніших методів праці. Головне полягало у тому, що здатність читати відкривала потужний канал впливу на свідомість. Це мало позитивно відобразитися на ефективності політичної пропаганди серед населення у популяризації в масах соціалістичних ідей.

Залучення селянства до активної співпраці та втягнення його до участі в суспільно-політичному житті було передумовою підтримки влади рад широкими верствами населення. Турбуючись про якомога ширше розповсюдження на селі потрібних політичних поглядів, взимку 1922 р. партійні органи започаткували влаштування різноманітних «шкіл політграмоти», «курсів з'їздів» та «політгуртків»³⁵¹.

Продуктивною стосовно залучення сільського населення до співпраці з владою, виявилася ідея створення інституції сількорів. Вони мали висвітлювати загальне життя свого села, настрої селянства, стан різних галузей радянської просвітницької, кооперативної та господарської роботи. Сількорам ставилися конкретні завдання. Так,

в «Інструкції-плані роботи на 20 травня – 20 червня 1923 року» сількори зобов'язувалися надіслати до «Робітничо-Селянської Правди» такі розвідки: «1. Кореспонденція до конкурсу Голів волосних виконкомів на крашу хагу-читальню або Просвіту; 2. Стаття про роботу місцевих органів (райвиконкому та сільради); 3. Про роботу сільськогосподарських товариств, колективу артїлі; 4. Про діяльність сільбудинку, хати-читальні, Просвіти; 5. Висвітлення роботи с/г гуртка, проведення лекцій з агропомоги; 6. Інформація про роботу вчительського політгуртка» тощо³⁵².

З наведеної інструкції добре видно, що сільські кореспонденти збирали широкий обсяг об'єктивної інформації про всі сфери життя свого села. У такий спосіб органи влади були забезпечені зворотнім зв'язком із селом. Завдяки цьому влада могла краще реагувати на настрої сільської людськості, попереджуючи негативні для себе явища. Сількори були цілком щирі у своїх повідомленнях, оскільки сподівалися, що їх думка дійсно когось цікавить. Вони намагалися правдиво розказати про всі негаразди та проблеми, про помилки уряду та місцевої влади про те, чим повсякденно живе село.

У резолюціях XIV конференції РКП(б) (квітень 1925 р.) зазначалося, що сількорівський рух є одним із найважливіших помічників партії в боротьбі з недоліками та зловживаннями в радянських, кооперативних та інших органах, а також у роботі щодо покращення практики партійних, радянських та інших органів³⁵³. Ініційований владою сількорівський рух став ефективним знаряддям у проведенні партійної політики в українському селі. Сількорівська робота не вимагала високого рівня грамотності чи спеціальної професійної підготовки. Натомість сількори повинні були, поряд із активним сприянням утвердженню радянського способу життя, умов праці та побуту, стежити за дотриманням та виявленням порушень так званої революційної (згодом соціалістичної) законності. Значною мірою завдяки цьому преса, разом із вмонтованою до неї сількорівською мережею, стала не просто підпорядкована командно-адміністративній системі, але й була ефективно діючим інструментом її утвердження³⁵⁴.

Залучити міський пролетаріат до соціалістичних перетворень на селі мали за мету різноманітні робітничо-шефські товариства. Це були прорадянські громадські організації. Партія вважала ці організації засобом масового політичного впливу на селянство, ефективним інструментом соціально-економічних перетворень на селі. Вже у 1926 р. відбулася Перша Всеукраїнська шефська нарада, яка затвердила

статут «Товариства культзмички міста із селом». Поряд із культурним та політичним просвітництвом, об'єднання мало сприяти роботі місцевих рад, кооперативів, комнезамів, інших громадських та державних органів влади. Однак, відповідно до більшовицької логіки, вже невдовзі від шефських організацій почали вимагати участі у проведенні адміністративно-політичних акцій, таких як: хлібзаготівлі, колективізація, розкуркулення³⁵⁵.

Окремі громадські організації мали яскраво виражений мілітаристський характер. Шляхом об'єднання кількох громадських об'єднань, які функціонували в першій половині 1920-х рр., у 1927 р. було засновано Товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву СРСР (Тсоавіахім)³⁵⁶. Воно носило масовий характер. Осередки товариства створювалися при всіх клубах, хатах-читальнях і бібліотеках. У численних зверненнях товариства до громадян зазначалося, що в майбутній війні, яку готують імперіалісти всього світу, авіація стане найгрізнішою зброєю смерті, тому завданням організації є поширення знань про авіацію й хімію, їх військово значення та цивільне застосування, а також організація зборів на користь Червоного повітряного флоту³⁵⁷. На цьому прикладі чітко простежується основна тенденція функціонування громадських інституцій, а також їх підпорядкування конкретному завданню соціалістичного будівництва.

Кон'юктурно використовуючи ті чи інші ускладнення міжнародних відносин, надаючи їм за допомогою агітпропу загрозливого значення, партійні органи для активізації масової роботи осередків товариства, а отже і їх впливу на людину у сільській місцевості, започаткували регулярні проведення «тижнів оборони» та інших воєнізованих навчань. Надумана військова загроза давала можливість не лише перевіряти політичне становище села та виявляти ставлення різних верств селянства до влади перед можливістю майбутньої війни, але й головне – консолідувати суспільство перед зовнішнім ворогом. Так, у політлісті секретаря Артемівського окружного комітету КП(б)У зазначалося, що біднота готова стати на захист СРСР: «Ми не забули, як збирали жито на ноту Керзона 23 року, зможемо зібрати і тепер»; «воювали і будемо воювати» тощо. Середняк же по відношенню до війни налаштований пасивно, він хоче мирно працювати на зміцнення свого господарства. Пересічним було питання, чи можна помиритися з імперіалістами та чи обов'язково воювати. Заможні та церковники підходять до питання війни з економічної точки зору, намагаються дізнатися про рівень

обороздатності країни: «З чим ми будемо воювати – буржуазія озброєна до зубів», «скільки фабрик, заводів, їх стан, скільки кулеметів» тощо. Дехто з них заявляє: «Нам захищати нема чого». Більше того, заможні селяни стають авторами таких ідей, як ухилення від податків («війна скоро буде, тож податків платити не треба, під час війни його стягувати не будуть»), агітація за не вивезення зерна на ринок, збирання миколаївських грошей тощо³⁵⁸.

Активізація участі сільського населення у роботі різноманітних радянських громадських організацій повинна була, на думку більшовицького керівництва, в поєднанні із зусиллями агітаторів та пропагандистів, сприяти формуванню радянської налаштованості селянства. Втягнення до громадської роботи мало привчати селян до участі в громадському житті, ламати їх традиційну відстороненість від ганебної політичної гри. Про розмах цих зусиль яскраво свідчать статистичні дані: у 1929 р. в Україні налічувалося 61 добровільне товариство, у 1926 р. – 14³⁵⁹. Більшість з них так чи інакше працювала у сільській місцевості. Щоправда, вже наприкінці 1920-х рр. зі зміцненням командно-адміністративної системи, відбулося різке зниження ролі громадських організацій села.

Таким чином, громадські організації, тісно взаємодіючи з державними органами влади та правлячою партією, посідали одне з ключових місць у суспільно-політичному житті країни. У другій половині 1920-х рр. мільйони селян було втягнуто до різних громадських організацій: комсомол, профспілки, КНС, селянські товариства взаємодопомоги, жіночі делегатські збори, робітселькорівці, «Тсоавіахім», «Безбожник», «Друзі дітей», «Культзмичка», «Геть неписьменність», «Антиалкогольне товариство», «Друзі радіо», «Товариство сприяння юним ленінцям» тощо. У такий спосіб партія проникала у село, утверджуючи свою владу.

Пріоритетною засадою організації роботи цих товариств у тогочасний «ліберальний період» життя села був відкритий централізм. Така система мала поступово привчити вільнолюбне селянство до сприйняття нав'язаної йому чужої волі. Розповсюдженням недоліком громадських товариств радянського часу став формалізм у їхній діяльності й низька зацікавленість населення в їх існуванні. Позбавлені ініціативи на місцях, члени організацій, особливо в сільській місцевості, часто не виявляли ділової активності. Мали місце випадки, коли сільські осередки існували лише на папері. Разом із тим, не можна відкидати й того, що масові товариства були наділені самостійністю і демократизмом у внутрішній організації й функціонуванні (відносна

свобода слова учасників на зборах і конференціях, обрання керівних органів). Це полегшувало масовим добровільним товариствам вирішення їх статутних завдань, надання допомоги радянській державі в реалізації її соціально-культурної політики (ліквідація неписьменності, боротьба з дитячою безпритульністю), а також сприяло правлячій партії в поширенні її політико-ідеологічних установок.

Наприкінці 1920-х рр. політика радянської влади щодо громадських об'єднань українського села зазнала суттєвих змін. Основною тенденцією став злам вже існуючої системи громадських організацій шляхом їх ліквідації або шляхом стимулювання до реорганізації в об'єднання нового типу. Внаслідок цього відбулося загальне скорочення чисельності громадських об'єднань. Разом із тим, у ряді випадків тогочасна мережа доповнювалася і рядом нових масових організацій. Однак для всіх них домінуючою тенденцією стало жорстке підпорядкування їх діяльності тотальному контролю партійно-державної машини, їх переорієнтація від вирішення переважно громадських до суто політико-ідеологічних завдань. Партійно-державний апарат, встановивши фактично тотальний контроль над усіма сферами життя селян, забезпечив собі цілковиту монополію. У такий спосіб українське селянство опинилося у лещатах тоталітаризму.

4.2 Альтернатива комунізованим формам об'єднання

У роки нової економічної політики, незважаючи на протидію з боку міцніючої тоталітарної системи, продовжувався активний розвиток різнопланових, реально діючих, самобутніх громадських організацій українського селянства. Їх створення і діяльність не були ініційовані владою або залишалися малоконтрольованими з боку держави. Вони стали важливим чинником в усіх сферах життя тогочасного села.

Українське селянство в 1920-х рр. не було інертною, конформістською масою, не здатною до активної суспільно-політичної ініціативи. Навпаки, давні історичні традиції місцевого самоврядування, поряд із демократичними завоюваннями революції 1905–1907 рр. та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., активізували суспільно-політичне життя села. Свідченням цього є те, що на початку 1920-х рр. у сільській місцевості існувала розгалужена

мережа різноманітних господарсько-економічних, культурно-освітніх і суспільно-громадських організацій.

Ключові позиції у житті українського села 1920-х рр. належали земельним громадам. Їхнім керівним органом були загальні сходи членів громади. Вони не мали адміністративних повноважень. Зважаючи на це, ми їх зараховуємо до громадських об'єднань селян³⁶⁰.

Земельні громади були природними, традиційними селянськими об'єднаннями, які в дореволюційну пору виконували функції адміністративно-поземельного інституту. Радянська влада сприймала їх негативно, а тому певний час зволікала з легітимізацією у межах радянського законодавства земельних громад. Вона намагалася перекласти основні господарські повноваження на власні класові селянські організації в особі комнезамів. Проте нездатність останніх скерувати економічне життя села в умовах непу змусила владу погодитися на законодавче оформлення діяльності земельної громади. На неї поклали функції сільської земельної адміністрації. Розрахунок стосувався того, що у подальшому вона стане надійним підґрунтям для впровадження колективних форм землекористування.

Не останню роль у відновленні діяльності земгромад відіграла нездатність КНС набути належний авторитет у більшості сільської спільноти. Селяни продовжували вважати справжнім господарем села земгромаду, яка за тривалий історичний проміжок часу свого існування накопичила достатній досвід різнопланової адміністративно-розпорядчої роботи (вибори сільських старост, розкладка податків) та проведення численних громадсько-організаційних заходів (утримання сільських шкіл, мостів, водогонів тощо).

На нашу думку, Ю. Котляр обґрунтовано вважає земельні громади напівдержавними представницькими селянськими організаціями. Щоправда, за радянських умов статус «державної» організації передбачав дотримання у її діяльності «класового принципу». Однак, оскільки членом земельних громад було все землеробське населення, то вони набрали форми демократичних об'єднань, задовольняючи інтереси всього селянського загалу³⁶¹.

Земельний Кодекс 1922 р. (далі – ЗК) докладно визначив склад земельної громади, її права та обов'язки, принципи формування та функції органів управління. Згідно з ним, земельні громади були територіальними об'єднаннями селян-землекористувачів, що опікувалися доцільним використанням земельних угідь, регулювали земельні відносини своїх членів тощо. Ст. 42 ЗК визначено, що «окрім існуючих земельних громад за громади визнаються ще й

сільськогосподарські комуни та артїлі, а також добровільні об'єднання окремих дворів або сукупності дворів, що відокремлені від колишніх громад». Згідно зі змістом ЗК, членами земельної громади були всі особи, які входили до складу дворів, незалежно від віку і статі. Право голосу мали особи, які досягли 18 років³⁶². Керівництво земельною громадою здійснювалося правлінням, яке демократично обиралося на загальному сході її членів. До його складу входили представники різних соціальних верств селянства. Це дозволяло йому бути дієвим органом не лише земельного, але й місцевого самоврядування і забезпечувати демократичний спосіб вирішення проблем селянського життя.

У радянський час земельні громади охоплювали від 96% до 98% дорослого сільського населення. Це дозволяє говорити про неї як про, певною мірою, обов'язкову структуру, членство в якій регламентувалося державою³⁶³. Практика підтвердила, що повертаючи до життя земельні громади, більшовики саме в такий, зовні деполітизований спосіб, намагалися встановити дієвий і всеосяжний політичний, економічний та фіскальний контроль над селом. Характерною ознакою земельної громади було те, що вона турбувалася про своїх членів і була своєрідною організацією селянської взаємодопомоги. На думку Г. Капустян, земельні громади, крім зафіксованих у ЗК прав та обов'язків, що стосувалися питань землекористування, вирішували ще й низку повсякденних господарських та культурних проблем. У такий спосіб вони сприяли перенесенню реального впливу на життя села до сільського сходу³⁶⁴. Земельні громади були справді самостійними організаціями, зважаючи на стабільні джерела фінансування.

Починаючи від другої половини 1920-х рр., відчувши свій авторитет і економічну міць, громади у формі сільських сходів дедалі частіше намагалися повернути свої дореволюційні функції. Насамперед йдеться про їх роль низових органів влади. Нагадаємо, що ще 15 листопада 1923 р. радянська влада циркулярами НКВС і Народного комісаріату землеробства «Про ліквідацію сільських сходів як органів влади на селі» позбавила адміністративних повноважень загальні збори села. Більше того, такий розвиток подій ніяк не влаштував радянську владу, яка боялася втратити свій вплив, розуміючи за такого «двовладдя» сільради можуть просто відійти у минуле³⁶⁵.

Радянська влада була стурбована швидким зростанням реального авторитету сільського сходу земельної громади попри відсутність у

нього адміністративних повноважень. У численних закритих оглядах роботи районних безпартійних конференцій постійно зустрічаються дані, які з упевненістю дозволяють говорити про реальну силу і авторитет зібрань земельних громад. Так, на конференціях селяни постійно обговорювали питання взаємовідносин сільради та сільського сходу. «Хто на селі старший?» – запитували вони. Відповідь була оригінальна: «Як на мене, сільський схід, а не сільрада»³⁶⁶. Така відповідь була вмотивована.

Аналіз опрацьованих нами джерел переконує, що на сільських сходах селяни почували себе вільно. Вони могли обміркувати та висловлюватися щодо питань, які їх реально турбували, а не ті, які були розіслані «згори». В інформаційному бюлетені інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У №27 зазначалося, що у Хінельському районі Чернігівської губернії на сходах селяни оцінювали політику партії на селі у роки непу як ознаку її слабкості та відкрито заявили, що за умов подальшої активізації селянства партія піде на ще більші поступки. Цікаво, що навіть сільські бідняки висловлювалися за радикальні заходи натиску на владу – «проведення другої революції»³⁶⁷. На селянському сході у с. Машанки Сумської округи виступив бідняк. Дозволимо собі передати його виступ прямою мовою: «Що дала Радвлада та партія селянам, комуністи всі кошти витрачають собі на галіфе, шкіряні тужурки, на достойну платню, театри, радіо та розваги. А селянину нічого не дають – ні землі, ні лісу громаді не добавили, а тільки зробили всіх жебраками, а той, хто ж ворочає вагонами лісу, той бідняк і друг комуністів, і податок він платить нарівні з біднотою». Як висновок, селянин закликав організувати партію проти комуністів для захисту селянства від партії пролетаріату³⁶⁸.

Враховуючи швидке наростання таких відверто негативних для партії настроїв, влада, не бажаючи втратити свої позиції й посилення ролі земгромад в житті села, почала всіляко гальмувати надання їм належної державної підтримки. Натомість вона сприяла розвитку громадських об'єднань іншого соціального напрямку – артільей, тсозів, комун тощо. Паралельно влада намагалася використати авторитет земельної громади для проведення потрібних їй господарських акцій, насамперед хлібозаготівельної кампанії та підготовки селянства до суцільної колективізації, покладаючи на них функції самообкладання, вилучення хлібних надлишків, запровадження єдиних громадських сівозмін тощо.

Однак, земельна громада як демократична за своєю внутрішньою сутністю спілка всіх верств селянства погано підходила для того, щоб бути слухняним інструментом примусових насильницьких методів партії, спрямованих проти інтересів населення. Зважаючи на це, настрої й конкретні дії земгромади дедали більше суперечили зміцненню тоталітарної системи наприкінці 1920-х рр. Поступово, протягом 1927–1928 рр., органами державної влади було здійснено ряд кроків, спрямованих на підпорядкування земельних громад діяльності сільським радам. Так, 27 червня 1927 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли спільну постанову «Про зміну і доповнення Земельного кодексу УСРР». Де-факто йшлося про нову редакцію Земельного Кодексу. Зміни стосувалися розширення прав сільських рад у сфері керівництва землекористуванням, звуженням прав і обов'язків земельних громад. Запроваджуючи такі зміни, державна партія посилювала нагляд за діяльністю земельних громад, формалізувала порядок провадження справ про землеустрій³⁶⁹. На XV з'їзді ВКП(б) було прийнято спеціальне рішення. Його зміст полягав у тому, щоб доручити ЦК розробити питання щодо покращення взаємовідносин між радами та земгромадами. Насамперед йшлося про забезпечення керівної ролі рад і про позбавлення права голосу в земельних товариствах (на сходах) тих осіб, які були виключені зі списків виборців до рад³⁷⁰.

Однак на відміну від точки зору ЦК ВКП(б), значна частина партійних і державних діячів Компартії та уряду України розглядали земельні громади як одну з найпростіших форм залучення селянства до колективного обробітку землі. За даними окрземвідділів, у 1927 р. в Україні було 3200 земгромад, із них 30% мали свої офіційні статuti³⁷¹. Земгромади мобілізували кошти населення, формували громадські капітали і створювали інші можливості для зростання сільськогосподарського виробництва і організації вигідного для селянства збуту сільськогосподарської продукції. Відомий економіст-аграрник та радянський діяч О. Шліхтер писав: «Земельні громади своєю соціальною природою зовсім не мають нічого спільного з колективом... Але земельна громада, що вже має об'єктивні умови до переходу на рейки усупільнення, це є форма, яку ми не можемо і не повинні відкидати, це є форма, яку нам треба використати в інтересах колективізації»³⁷².

Вважаємо, що за тих умов, коли Москва вже всіляко форсувала колективізацію, це була доволі зважена думка. В її основі домінувала добровільність ведення колективного господарювання. Саме завдяки

такому підходу більшість земгромад перетворила на тсози, лише деякі – на комуни і артілі.

Одним із найбільш важливих чинників не лише господарського, але й суспільно-політичного життя українського селянства 1920-х рр. стало функціонування різноманітних сільськогосподарських кооперативних об'єднань. Сільськогосподарські кооперативні товариства та їх об'єднання (союзи – районні, окружні та Всеукраїнські) представляли собою особливий тип громадських об'єднань. Вони мали господарське спрямування. Однак належали як до економічної, так і до суспільної структури села, відігравали у ній провідну роль. До кооперативної структури входили також споживча кооперація як у селі, так і у місті, численна мережа промислової кооперації, кооперативи, які мали на меті задоволення житлово-побутових потреб та інші. Незважаючи на різноманітність спрямування, всім їм була властива деполітизованість, чітка економічна спрямованість, широкий спектр заходів для досягнення матеріальної мети.

Згідно з «ленінським кооперативним планом» кооперативні об'єднання мали забезпечити соціалізацію сільськогосподарського виробництва. Їх завдання полягало у тому, щоб активно сприяти залученню основної маси селянства не лише до радянського суспільно-політичного життя, але і поступово «простим і доступним шляхом», – за висловом В. Леніна, – втягнути селянство до будівництва соціалізму, що вважалося «найскладнішим завданням після захоплення влади пролетаріями»³⁷³. Іншими словами, за допомогою сільськогосподарської кооперації партія, виконуючи настанови вождя, викладені ним у статті «Про кооперацію», намагалася перетворити дрібне індивідуальне селянське господарство у колективне³⁷⁴. Стратегічно кооперація розглядалася державою як попередниця колективізації: вона мала поступово підготувати селян до колективного господарювання.

Енергійні заходи держави, спрямовані на пролетаризацію (колективізацію) села на початку 1920-х рр. суттєвого успіху не мали. Бажаючих поповнити ряди колективістів, навіть із найбільш бідних верств селянства, було надзвичайно мало. За таких обставин упровадження кооперації стало важливим проміжним етапом на шляху до реалізації задумів щодо колективізації аграрного сектора народного господарства³⁷⁵. Підтвердженням цієї тези може слугувати цитата з протоколу засідання сільської комісії при організаційно-інструкторському відділі ЦК КП(б)У: «В радянській системі, в системі

капіталізму державного, виробнича сільськогосподарська кооперація перестає бути простим засобом пристосування недорозвиненого господарства до більш високих сільськогосподарських форм... сільське господарство, як господарство переважно дрібних власників, в цей період не може бути організоване безпосередньо державою. Завдання поступового усуспільнення цієї галузі бере на себе сільськогосподарська кооперація»³⁷⁶.

Для прискорення цього процесу на початку 1920-х рр. значна частина українського партійно-державного керівництва вважала за доцільне перетворити вже існуючі сільськогосподарські кооперативні організації шляхом їх об'єднання з мережею споживчих товариств, в яких домінували «пролетарі та напівпролетарії». Зважаючи на це, ставилося за мету об'єднати селянські кооперативні товариства з робітничими. На думку державних керманічів, керівництво мало бути в руках пролетарської організації³⁷⁷.

За умов непу селянські господарства отримали можливість продавати державі вироблену ними продукцію за ціною, що їх влаштовувала. За цих умов державним заготівельним організаціям було зручніше мати справу не з розпорощеними селянськими господарствами, а з її кооперативними об'єднаннями. Декрет ВУЦВК та РНК УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 18 жовтня 1921 р. не лише проголосив відновлення діяльності сільськогосподарській кооперації, але й визначив основні статутні засади її функціонування³⁷⁸. Основним змістом господарської діяльності кооперації на початку 1920-х рр. була збуто-постачальна робота. Вона передбачала задоволення невідкладних потреб селянських господарств у реманенті, посівному матеріалі, тягловій силі тощо. Однак, по мірі відновлення продуктивних сил аграрного сектора, дедалі більшого значення набула організація переробки сільськогосподарської продукції. Універсальні сільськогосподарські кооперативні товариства трансформувалися у фахові товариства, які спеціалізувалися на виробництві та переробці одного виду продукції: м'яса, молока, яєць, овочів, фруктів, цукрових буряків, тютюну, льону тощо. Їх роботу координував Всеукраїнський центр сільськогосподарської кооперації – «Сільський господар»³⁷⁹.

Вже на другу половину 1922 р. у межах України діяло 6 губернських союзів «Сільського господаря»: в Катеринославській, Київській, Одеській, Подільській, Полтавській та Чернігівській губерніях. Губернські союзи об'єднували 70 великорайонних, які, як правило, поширювали сферу свого економічного впливу на декілька

адміністративних районів³⁸⁰. Останні об'єднували окремі сільськогосподарські кооперативні товариства, яких тогоріч нараховувалося 2 279 осередків. Загалом, уже на першому етапі в мережі «Сільського господаря» нараховувалося майже 240 тис. сільських господарів. Найбільш інтенсивно сільськогосподарські товариства відкривалися на Катеринославщині. Тут концентрувалося майже 35% всіх членів кооперації. Найменше була розвинена мережа сільгоспооперації на Волині – лише 0,5% від загальної чисельності членів «Сільського господаря»³⁸¹.

Розвиток ринкових відносин і зростання товарної спрямованості селянських господарств постійно вимагали виробничого кредитування. На другу половину 1924 р. система державного кооперативного кредиту складалася з її центральної фінансової установи – Укрсільбанку, 9 губернських товариств сільськогосподарського кредиту та 1572 низових кредитних осередків – сільськогосподарських кредитних товариств, які об'єднували 400 тис. членів або 10% усіх селянських господарств України³⁸².

Інше спрямування мала така специфічна організація, як «Село – Допомога». Її діяльність була затверджена спеціальною постановою ВУЦВК від 19 квітня 1922 р. Документом визначалося, що товариство «Село – Допомога» мало сприяти подоланню голоду 1921–1923 рр. та його наслідків, піднімати виробництво в губерніях, які зазнали найбільше втрат від посухи. Державою товариству були передані посівне насіння, гроші, вилучені від продажу посівного матеріалу, сіль, сільськогосподарські машини, 2 тис. дес. лісу тощо³⁸³.

Восени 1922 р. було утворено Українське кооперативне страхове товариство. Його завдання полягало у тому, щоб обслуговувати майнові інтереси широких верств селянства. Воно страхувало майно членів кооперативів (хатні та господарські будівлі, виробничі та службові споруди й приміщення кооперативів, товари, які перебували на зберіганні, перевезенні або були взяті на комісію) та товари, що йшли на експорт³⁸⁴.

Уже на початку другої половини 1920-х рр. прискорився розвиток спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації. В жовтні 1924 р. було створено Всеукраїнську спілку скотарської та молочної кооперації «Добробут». Її діяльність спрямовувалася на те, щоб зміцнити м'ясо-молочне тваринництво шляхом організації племінної справи, збуту й переробки його продукції, постачання своїх членів усім необхідним для введення господарства³⁸⁵. Невдовзі зорганізовано ще ряд таких Всеукраїнських центрів спеціалізованої кооперації:

«Кооптах», «Плодоспілка», «Бурякоспілка», «Укрсільцукор». Вони поєднували виробничу і збуто-постачальницьку роботу, енергійно сприяли збільшенню обсягів виробництва і підвищенню товарності селянських господарств.

З метою полегшення доступу в кооперацію малозаможних верств села, державою в серпні 1926 р. ініційовано створення спеціального фонду для бідноти. Ним надавався безвідсотковий кредит для сплати вступних паїв, внесення яких було обов'язковою умовою членства в кооперації. Часто держава встановлювала пільгові умови для незаможників і в інших випадках. Так, наприклад, акціонерне товариство «Село – Техніка» отримало можливість поширити серед незаможників двадцятку частину акцій (із загальної кількості 100 тис. акцій) за ціною 10 крб. (номінальна вартість становила 50 крб.)³⁸⁶

Однак, на нашу думку, таке «підкування» влади незаможними верствами села не було альтруїстським. За цими кроками маскувалася прагматична мета – радянїзація села. Інструментом її реалізації стала політика надання пріоритету бідноті. У такий спосіб село розколювалося, люмпенїзувалося, радянїзувалося.

Швидко ряд кооперативних центрів налагодив міжнародні економічні зв'язки. Так, статут акціонерного товариства з торгівлі машинами, знаряддями та технічними засобами для потреб сільського господарства на Україні «Село – Техніка» передбачав закупівлю сільськогосподарської техніки за кордоном³⁸⁷. Що ж до суто кооперативних центрів, то вже у 1926 р. Всеукраїнський центр птахівничої кооперації «Кооптах» впевнено працював на ринках Німеччини. Масло спеціалізованої кооперативної мережі м'ясо-молочної кооперації «Добробут» з успіхом поставлялося на вимогливий Лондонський ринок. Його було визнано одним із найкращих у світі³⁸⁸. Наприкінці 1920-х рр. усіма видами сільськогосподарської кооперації було охоплено майже 85% селянських господарств України³⁸⁹.

Незважаючи на значні економічні успіхи, незаперечно подальшу позитивну перспективу, сільськогосподарська кооперація для більшості представників вищого ешелону радянського партійного керівництва залишалася нездоланною спадщиною царського минулого. Зважаючи на такий суб'єктивізм, вона викликала постійні підозри у її внутрішній опозиції більшовизму. Так, навіть у момент її відродження у тезах про кооперацію, прийнятих ЦК КП(б)У у жовтні 1921 р., зазначалося: «Могутня селянська кооперація на Україні, яка охоплює більшість селянства України, знаходиться до сих пір у руках

куркулів і в значній мірі проникнута в своїх верхах ворожим пролетаріату шовіністичним духом ... на очищення української кооперації від окупантів буржуазно-націоналістичних елементів, чужих широком масам українського села, має бути звернута особлива увага КПУ»³⁹⁰.

У матеріалах XI з'їзду РКП(б), який працював упродовж 27 березня – 2 квітня 1922 р. чітко йшлося, що за заявленої лібералізації економічного курсу, кооперація буде довго перебувати під пильним наглядом партії та під повсякденним контролем інших органів всіх рівнів. Делегати з'їзду не сумнівалися, що «у зв'язку з новою економічною політикою всі види кооперації – споживча, кустарно-промислова і сільськогосподарська – набувають великого економічного і політичного значення, тому вимагають від всіх партійних організацій виключної уваги та напруженої роботи»³⁹¹. Тут же зазначалося, що в кооперативних товариствах обов'язково мають бути присутні представники Комуністичної партії, які б не допускали шкідливого впливу есерів, меншовиків й інших антирадянських політичних партій на роботу кооперації³⁹². Так, у висновках спеціальної (кооперативної) комісії Політбюро ЦК КП(б)У підкреслювалося, що комуністів у кооперації надзвичайно мало, а якщо вони і є, то їх вплив на роботу товариств мізерний³⁹³. У радянській історіографії цей процес завуальовано іменувався як організаційно-політична перебудова кооперативного апарату, яка передбачала очищення середньої та низової кооперативної мережі від буржуазно-націоналістичних елементів, які влилися до радянських кооперативних товариств зі старих об'єднань – «Дніпроспілки», «Централу», «Одеської спілки споживчих товариств» тощо³⁹⁴. Реально, про що переконливо свідчать опрацьовані нами джерела, відбувалося одержавлення і комунізація кооперації. Йшло вихолощення первинного змісту і сутності цієї організації. Її діяльності насильницьки надавалося нового значення, яке кореспондентувалося з державною політикою на селі.

Радянська влада, залучаючи восени 1921 р. до відродження сільськогосподарських кооперативних товариств людей із досвідом роботи в дорадянських кооперативних об'єднаннях, постійно пильнувала за їх діяльністю, вбачаючи в них реальну політичну небезпеку. «Однією із основних цілей, які переслідують зараз в кооперативному будівництві найбільш одіозні представники старої кооперації, є задача об'єднати усі види типу «добровільної кооперації» проти «казенної»³⁹⁵. Встановлення контролю радянської держави над діяльністю кооперативних об'єднань селянства стало можливим за

допомогою постійного зростання питомої ваги комуністів у складі керівних органів (правління, надзорчі ради, ревізійні комісії) всіх ланок сільськогосподарської кооперації УСРР, починаючи від «Сільського господаря» і закінчуючи низовими сільськогосподарськими товариствами. Так, 88% голів кооперативних центрів, обраних наприкінці 1924 р., були членами партії, а з 79 голів райспілок та їх заступників лише 2 були безпартійними³⁹⁶.

Про те, яке важливе значення надавалося цій справі, свідчить зміст резолюції XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.) «Про кооперацію». У ній наголошувалося: «У справу кооперативного будівництва на селі мають бути залучені організації: комсомол, комітети взаємодопомоги та осередки профспілки Всеробітземлісу... Особливу увагу місцевих партійних органів необхідно звернути на те, щоб усі члени сільських партійних осередків входили в кооперацію та приймали активну участь у діяльності кооперативних організацій»³⁹⁷.

Виконуючи цю постанову, вищі партійно-радянські органи постійно тримали під пильним контролем формування всіх ланок радянської кооперації. Одним із способів впливу на діяльність сільськогосподарських товариств вважався контроль за соціальним складом кооперацій керівних органів. Партія всіляко витискувала неблагонадійні, з її точки зору, кадри та залучала вірні режимові елементи: «Для забезпечення керівного впливу в кооперації за більшістю селянства кооперативні організації всіх видів повинні внести в свої статuti обмеження, які гарантують недопущення до правління товариством явно куркульських елементів»³⁹⁸. Так, у Протоколі сількомісії ЦК КП(б)У кооперативним центрам, насамперед «Сільському господарю», давалися прямі вказівки щодо створення бідняцько-середняцької структури пайовиків: «А. Запропонувати «Сільському Господарю» в найближчий час переглянути соціальний склад членів сільськогосподарських товариств; Б. Запропонувати «Сільському Господарю» застосувати всі засоби в галузі залучення незаможників в роботу сільськогосподарської кооперації так, щоб незаможники відігравали домінуючу роль в сільськогосподарській кооперації»³⁹⁹.

Однією із активних форм залучення селянства до справи радянського будівництва стало численне регулярне і повсюдне скликання селянських безпартійних конференцій. На думку О. Ганжі, це було зумовлено новим курсом влади стосовно залучення основної частини селянства на бік радянської влади. Об'єктивно життя вимагало проведення масових заходів із роз'яснення політики радянської влади

серед широких селянських мас, а це було можливо лише за умови скликання різноманітних зборів, конференцій, на які запрошувалися не тільки її прихильники. Водночас такі збори ставали місцем усвідомлення селянами спільності своїх інтересів, які далеко не завжди співпадали з інтересам влади⁴⁰⁰.

Незважаючи на постійне втручання держави та тиск на сільськогосподарську кооперацію, вона досягла значних успіхів в роки непу. Проте брутальний наступ колективізації зруйнував налагоджену систему виробництва, дезорганізувавши діяльність кооперативних організацій. Потенційні можливості розвитку сільськогосподарської кооперації в українському селі 1920-х рр. не були вичерпними. Вона могла стати альтернативою колгоспно-радгоспній системі, ефективним шляхом вирішення складних економічних та соціально-політичних проблем багатокладної економіки.

Уже на початку 1920-х рр. селянські безпартійні конференції стали звичним явищем у житті українського села. Вони стали дієвою трибуною партії. В їх проведенні брали участь керівники всіх ланок партійно-радянського апарату. Навіть члени українського радянського уряду постійно виступали на таких зібраннях, висвітлюючи та роз'яснюючи перед присутніми основні напрями політики радянської держави та завдання соціалістичного будівництва. Так, у грудні 1922 р. всім губернським та повітовим комітетам надійшла спеціальна постанова ЦК РКП(б), яка містила такі вимоги: «Зимовий період необхідно використати для енергійної роботи серед селянства, спрямованої на посилення впливу партії на селі, популяризації та приведення в життя Земельного кодексу, постанов Х з'їзду рад та фінансово-податкових заходів. Найбільш виправданою формою кампанії серед селян є широкі волосні селянські конференції (необхідно провести з 15 січня до 15 лютого)». Постанова містила навіть порядок денний проведення конференцій та детальні рекомендації щодо підготовки заходу⁴⁰¹. Конференції мали сприяти втягненню селян до обговорення проблем радянського будівництва на селі. Крім того, влада за допомогою цих заходів могла визначити реакцію селян на ту чи іншу кампанію уряду, з'ясувати рівень її підтримки, встановити справжні настрої широких селянських мас. Це давало змогу корегувати політику партії у селянському питанні та швидко реагувати у разі виникнення напруги.

Серед питань, які виносилися на розгляд конференцій, були не тільки проблеми, які стосувалися власне життя селянства та функціонування сільського господарства, але й такі, що інформували

про розвиток промисловості, міжнародного становища країни, культурного життя як України, так і Радянського Союзу. Звичайно, найбільш актуальними для конференцій була аграрно-господарська проблематика. Найбільше селян хвилювали розміри і терміни сплати єдиного сільськогосподарського податку, авансування посівних кампаній, постачання селянству необхідних виробничих та споживчих товарів, розвиток кооперації тощо.

Зазвичай конференції викликали значний резонанс серед населення. Про це переконливо свідчить і те, що проходили вони, як правило, протягом 2 днів⁴⁰². Криворізький окружний партком відзначав надзвичайну активність селян на конференціях: по кожній доповіді ставили по 50-60 і навіть 100 запитань, 30-40 осіб брали участь в дебатах⁴⁰³. Часто на конференціях були присутні гості, бідноти було відносно мало, середняки становили 40-47% від загальної чисельності учасників⁴⁰⁴. Натомість заможні селяни в деяких районах приїздили на конференції за десятки верств⁴⁰⁵. Це не викликає подиву, оскільки безпартійні селянські конференції були однією з небагатьох кампаній, де заможні селяни могли вільно брати участь, безборонно виступити та вільно донести свою думку до широкого загалу. Це була одна із форм суспільно-політичної активності українського селянства у роки непу. Цьому сприяло те, що делегати на конференції обиралися на сільських сходах, де селяни відчували себе відносно вільно і могли делегувати на них представників усіх соціальних груп села. Представники заможного селянства, постійно виявляючи значну суспільно-політичну активність, були найбільш зацікавлені в своєму представництві на конференціях. Зважаючи на це, не дивно, що їх відсоток на цих зібраннях з року в рік збільшувався. Це призвело до того, що влада поступово, але невпинно втрачала контроль над безпартійними конференціями. Вони з місця зомбування селянства перетворилися на демократичну трибуну селянського загалу.

Зростання суспільно-політичної активності селянства, за яке так боролася партія, справді знайшло своє яскраве вираження на безпартійних конференціях. Однак усупереч сподіванням ініціаторів, вектор її спрямованості не відповідав задумам більшовицького керівництва. Так, наприклад, у 1924 р. в інформації Харківського губкому КП(б)У, в якому було представлено детальний аналіз змісту та характеру проведених конференцій, зазначалося: «Селянство проявляє глибоке критичне ставлення до політики радвлади і різку критику недоліків місцевого апарату, окремих заходів радвлади,

зокрема щодо багаточисельних податків, до яких відносять і обов'язкове страхування, з вимогою його відмінити»⁴⁰⁶.

Місцеві державно-партійні органи, знімаючи з себе відповідальність за антирадянські настрої селян, надсилали до ЦК КП(б)У своє пояснення ситуації. Наприклад, у звітах губкомів і окружному Харківщини йшлося про те, що причинами антирадянських настроїв селян є такі. По-перше, вплив на селянство куркулів і есероменшовиків. По-друге, тимчасові економічні труднощі. По-третє, недоліки у роботі низових партійних осередків. Так, секретар Харківського окрпарткому Печенігів пояснював негативні настрої селян на одному із зібрань «підривною діяльністю» члена Президії конференції, колишнього есера Ковалько, який після доповіді про II Всесоюзний з'їзд Рад заявив: «З кожного питання вимотали всі соки, багато ми говоримо про податки, про наше селянське становище, та ніякого полегшення від того ми не отримуємо, село голодне та голе, а в місті розгулюють трести, які сидять на селянській шії. Радянська влада не тільки не покращує селянське життя, але й вносить розбрат на селянську землю, натравлює на куркулів та добрих господарів. І так, я, брати, запитую у вас, до якого ж часу у нас буде таке життя. Якщо так буде продовжуватися, ми не витримаємо та звалимося». Промову Ковалька підтримав й інший есер: «Радянська влада відходить від соціалізму. Село ніколи не вийде з глухого кута, селянство й досі утримує революцію, армію та міський пролетаріат, а від уряду нічого не отримує. Неправильно направляти одну частину селянства на іншу, матеріального зрівняння в суспільстві не може бути, воно (суспільство – авт.) підкорюється закону боротьби за існування, при якому сильні природно поглинають слабших»⁴⁰⁷. Схожим змістом позначені виступи і на зібранні, яке проходило в Білоколодському районі. У Сумській окрузі один із селян-учасників намагався провести в рішення конференції декларацію есерівського характеру⁴⁰⁸.

У Степанівському районі Черкаської округи селянська конференція, зважаючи на гострий конфлікт між представниками окружному КП(б)У та рядовими делегатами, завершилася тільки з третього разу, тобто після двох перерв, коли селяни нарешті домоглися прийняття висунутої ними резолюції. На конференції делегати заявили про невідповідність владних декларацій, стосовно селянства з об'єктивним ставленням до нього. Вони висловилися за те, щоб радвлада виконувала те, за що вони боролися (йшлося про відвоювання у цукрового заводу селянської землі): «Ми пам'ятаємо Володимира Ілліча. ... фабрики і заводи робітнику, тому що вони зможуть ними

управляти та працювати, а земля вся – трудовому селянству, тому що вони на ній працюють. Ми, селяни, пам'ятаємо нашого вождя, незабутні для нас слова В. І. Леніна, і бажаємо закріпити їх, як він обіцяв нам робітникам та селянам!»⁴⁰⁹. Ці настрої вже через місяць отримали і реальне втілення. Селяни с. Степанівці самочинно захопили 400 дес. землі цукрового заводу. Все це відбувалося під такими гаслами: «Ми землю вважаємо своєю, виконуємо заповіді Ілліча, вважаємо за необхідне розділити землю поміж селян»⁴¹⁰.

Особливо гостро селяни-делегати реагували на готові більшовицькі резолюції, які заздалегідь готували партійні органи. Вони заявляли, що бажають самі під час конференції виробити власні постанови⁴¹¹. Така вимога: «Коли нас покликали, то нехай слухають наші життєві резолюції», – фактично стала лейтмотивом більшості зібрань⁴¹². У Кохновському районі Кременчуцької округи при оголошенні офіційного розпорядження про сплату страхових платежів від селян надходили пропозиції не відзначати в резолюції «прийняти до виконання», а поставити «зачитали», «нам зачитали, а ми слухали». Пропозиції супроводжувалися вигуками: «Чому так, що влада наша, а робить те, чого ми не хочемо»⁴¹³.

Характерно, що з часом селяни почали вимагати скликання безпартійних конференцій частіше. Навіть лунали заклики проводити їх щомісяця⁴¹⁴. У деяких місцях делегати висловлювали думку, що безпартійні конференції – це і є справжні радянські з'їзди. Не дивно, що партійні органи відчували загрозу або ж підміни суто радянських з'їздів безпартійними конференціями, які були значно демократичнішими та вільнішими, ніж офіційні з'їзди, або ж паралельного існування безпартійних селянських конференцій та з'їздів рад як рівнозначних представницьких органів. В обох випадках мова йшла про авторитет радянських з'їздів та органів влади на місцях⁴¹⁵. Не дивно, що відчувши загрозу своєму становищу, влада обрала тверду позицію. Вона полягала в тому, що селянські безпартійні конференції були наділені статусом громадських конференцій, які скликає місцевий партійний орган⁴¹⁶. Влада може і повинна дослуховуватися до думок, які висловлюються до неї, але ніяк не зобов'язана невідмовно їх виконувати. Такою була логіка радянських можновладців.

З поступовою стабілізацією економічного становища в країні, розвитку господарського життя, починаючи з 1925 р., окрім критики економічних заходів влади на безпартійних конференціях почали лунати й політичні вимоги. Представники селянства дедалі частіше

зверталися до питань, що стосувалися впорядкування роботи владних структур, повноважень партії, місця селянства в управлінні державою тощо. Так, у більшості районів округ колишньої Чернігівської губернії на безпартійних селянських конференціях були зафіксовані гострі критичні виступи делегатів у доповідях про поживлення роботи в сільрадах. Їхній зміст був позначений антирадянськими тенденціями: про ліквідацію КНС, про недоцільність участі жінок у суспільній роботі, про усунення партії з села, про необхідність перейменувати робітничо-селянську республіку в селянсько-робітничу державу⁴¹⁷.

У Криворізькій окрузі, поряд із вимогами скасувати податок на пасовища, проведення чорного переділу та впорядкування справ із землевпорядкування, селяни на конференції порушували такі питання: «Чи не диктаторствує компартія над радвладою?», «Скільки безпартійних у ВУЦВК, Союзному ЦВК та місцевих виконкомах?», «Як представлена в Союзному ЦВК Україна?» тощо⁴¹⁸. Безпартійна селянська конференція в с. Іванівка Павлоградської округи закінчилася прийняттям постановки про перевибори сільради без дозволу районної чи окружної влади. Рішення мотивувалися тим, що в доповідях комуністів на конференції говорилося про вільне право селян обирати свої ради. Незважаючи на протести голови сільради та окремих незаможників, перевибори все ж відбулися. Однак вже наступного дня із окружного центру прибула комісія, яка скасувала результати цієї демократичної акції селянства⁴¹⁹.

У Кременчуцькій окрузі на більшості селянських конференцій делегати дорікали партії, що вона править державою без участі безпартійних, не виконує заповітів В. Леніна, який казав, що більшовики – це більшість⁴²⁰. Селяни дедалі частіше усвідомлювали, що вони – більшість, а тому саме вони й мають керувати державою.

Ще далі у своїх вимогах пішли селяни на безпартійних конференціях Катеринославщини. Їх учасники раз за разом виступали з побажанням передачі 70% влади «селянському класу», а також перетворити безпартійні конференції на законодавчі з'їзди⁴²¹. Подібні настрої не були локальними. Схожі думки висловлювали селяни й інших губерній. За повідомленнями інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У, в Херсонській окрузі за перший квартал 1926 р. на всіх безпартійних селянських конференціях різко зросла активність «ворожих верств», які спробували використати конференції для відкритого виступу проти партії та радянської влади з оформлення політичних вимог⁴²².

Реагуючи на такий розвиток подій партійні комітети, які проводили аналіз політичних настроїв селян, дійшли висновку, що «досвід проведення безпартійних конференцій показав, що тенденція місць не посилати на ці конференції, оскільки вони безпартійні, комуністів, безумовно шкідлива й неправильна. Конференція, не маючи солідної комфракції, зазвичай проходить під знаком суцільної критики заходів радвлдади. Відсутність (окрім офіційних доповідачів) товаришів, які можуть виступити на захист і з роз'ясненням по основним заходам, часто призводить до головуванням на конференціях делегатів, котрі ще є на селі, а то й відверто контрреволюційних елементів»⁴²³.

Безпартійні селянські конференції стали справжнім шоком для тогочасного державно-партійного керівництва. Критична налаштованість учасників конференцій щодо партії та уряду спостерігалася не тільки в Україні. Це явище мало загальносоюзний характер. Так, Центральний Виконавчий Комітет СРСР на початку 1926 р. уніфікував основні політичні вимоги радянського селянства, що все частіше і гучніше ставилися на конференціях та рідше в сільських радах: «1. Організація Селянського Союзу; 2. Введення соціального страхування селян; 3. Рівність представництва селян та робітників в радянських органах влади; 4. Проведення виборів низових радорганів без контролю вищестоящих; 5. Проведення виборів на Всеукраїнський з'їзд Рад безпосередньо на райз'їздах; 6. Розширення виборчих прав; 7. Всенародні вибори усіх Виконкомів, ЦВК РНК; 8. Переробити кодекси – земельний, громадянський, процесуальний; 9. Призначення суддів тільки з числа безпартійних; 10. Дозволити свободу друку; 11. Вибори рад без комуністів; 12. Незалежність рад від комуністів; 13. Передача дрібної промисловості та торгівлі в приватний сектор; 14. 8-годинний робочий день на приватних підприємствах необов'язковий; 15. Відміна обов'язку страхувати робітників; 16. Відміна монополії зовнішньої торгівлі; 17. Зміна інструкції про перевибори до Рад; 18. Розширення політичної роботи»⁴²⁴.

Це далеко не весь перелік вимог, які ставилися селянами перед правлячою партією та сформованим нею урядом. Так, селяни часто дорікали на представників низового партійного та адміністративного апаратів, членів КНС, безкарність комуністів тощо. Основною ж вимогою селянства стала вимога про створення Селянського союзу (спілки) як справжнього виразника інтересів селянства.

Об'єднаний пленум ЦК та ЦКК ВКП(б) (червень 1926 р.), розглядаючи питання діяльності безпартійного селянського активу, спеціально наголосив на недопущенні перетворення його в особливу оформлену організацію. Для цього пленум висунув перед усіма місцевими партійними організаціями вимогу проводити систематичну роботу з посилення партійного керівництва безпартійними масами, а також активніше залучати до громадської діяльності наймитів та незаможників з метою, аби вони стали найбільш впливовим елементом безпартійного селянського активу⁴²⁵. Одночасно, намагаючись не допустити подальшої кристалізації самодіяльних громадських селянських органів, партійні комітети та повністю контрольовані ними державні структури обмежували коло питань, які виносилися на порядок денний безпартійних селянських конференцій та дедалі рідше їх скликали, аж до повного припинення їх роботи.

Таким чином, традиційний демократичний характер прийняття і здійснення важливих культурно-освітніх, соціально-економічних рішень масовими селянськими організаціями став одним із визначальних факторів динамічного розвитку українського села 1920-х рр. Проте активний розвиток впливових самоврядних селянських організацій викликав наростаючу протидію владних структур. Останні офіційно проголосили наріжним каменем нової політичної системи «диктатуру пролетаріату». Результати діяльності самоврядних селянських організацій 1920-х рр. переконливо свідчать про добрі перспективи за сприятливих, не більшовицьких умов і значний нереалізований потенціал їхнього подальшого розвитку.

4.3 Громадські селянські нелегальні організації

Зростання суспільно-політичної активності українського селянства часто не вписувалося в офіційно встановлені радянською владою норми. У 1920-ті рр. в українському селі функціонували так звані неформальні (нелегальні) організації. Вони юридично не були зареєстровані, створені спонтанно за ініціативи «знизу», згідно з усвідомленими спільними інтересами. Небільшовицькі громадські об'єднання (які не були пов'язані з політикою), як правило, діяли без чіткої програми, за принципами самоврядування.

Ще на XII Всеросійській конференції РКП(б) (серпень 1922 р.) було проаналізовано взаємовплив економічної лібералізації й спроб відродження небільшовицьких партій. Вважалося, що «запровадження нової економічної політики викликало у меншовиків та есерів надію

на капітуляцію РКП(б) і встановлення «демократичної» коаліційної влади. Однак по мірі того, як всі ці надії виявилися ілюзорними, меншовики та есери впадали та впадають в авантюризм». Окреслені представники нелегальних організацій закликали боротися проти більшовиків та агітували здійснити нарешті гасла Жовтневої революції. Проте офіційна партія не переймалася цим аспектом. Інший напрям небільшовицької агітації змусив владу турбуватися: «... есери та меншовики намагаються використати легальні можливості радянського устрою та висовують радянській владі часткові вимоги. Легальні з'їзди та «громадські» організації слугують для есерів та меншовиків, а також для інших контрреволюційних груп і рухів, зокрема й для конституційно-монархічних, ареною для проведення цієї тактики «використання легальних радянських можливостей»⁴²⁶.

Зважаючи на таке бачення ситуації, правляча партія визнала за необхідне звернути особливу увагу на ті громадські інститути, які могли бути використані небільшовицькими партіями. Насамперед, йшлося про українське село, де вплив та авторитет радянської влади залишався на низькому рівні. Натомість авторитетними інституціями були такі: всі види кооперації, школи, профспілки (особливо не чисто пролетарські за складом), культурно-просвітницькі рухи молоді, спілки, видавництва тощо. Друк, вища школа та кооперація – це теж «командні висоти», котрі партія має обов'язково завоювати або утримати⁴²⁷.

Вищі керівні органи ВКП(б) обіймали у владній системі країни монопольне становище. Всі державні структури, профспілки, громадські організації були лише знаряддям виконання сформованих партією політичних завдань. Монопольно правляча партія володіла неподільним правом на повноту політичної істини, претендуючи на те, що лише вона може репрезентувати позицію народу, його оцінку явищ і процесів суспільного життя, і зокрема, що було доволі актуально для села – ставлення до релігії, церкви і віруючих. Фактично вузькокласові, суто партійні оцінки видавалися нею за одностайну оцінку з боку всього народу, всіх його верств.

У тоталітарній державі аморфно, невиразно поставало й саме соціальне обличчя церкви, її роль, суспільна орієнтація, навіть власна конфесійна спрямованість. Це об'єктивно впливало з непевності її становища, сучасного й майбутнього церкви. Радянська система чітко ставилася до церкви як до віджилої інституції, релігію гучно проголосила «опіумом для народу»⁴²⁸. На тлі міцніючої загальної несвободи не могло бути й мови про вільне функціонування церкви без тотальної державної опіки. Порушення прав людини, зокрема

свободи совісті, стало невід'ємним атрибутом радянського тоталітарного режиму. Водночас офіційний атеїстичний матеріалізм, проголошений як єдино правильна світоглядна позиція, викликав у переважної більшості населення – селянства – стійке неприйняття. Воно часто переростало у ворожість, адже виховане в традиційних нормах християнської моралі селянство не могло просто відкинути свої світоглядні переконання й сприйняти нову радянську міфологію. Партійні ідеологи розуміли, що антирелігійні кампанії можуть викликати організований опір. Керуючись такими міркуваннями, до другої половини 1920-х рр. діяли поступово й відносно обережно: «За цих умов робота партії щодо остаточного руйнування релігійних вірувань усіх видів серед робітничих та селянських мас неодмінно набуває характеру поглибленої, систематичної пропаганди, яка наглядно та переконливо розкриває кожному робітнику та селянину брехню та протилежність його інтересам будь-якої релігії, викриває зв'язок різноманітних релігійних груп з інтересами панівних класів та ставить на місце відживаючих залишків релігійних уявлень зрозумілі наукові погляди на природу та людське суспільство»⁴²⁹.

До того ж реальне життя показало, що насильницька ліквідація церковних громад призводить не до припинення релігійного життя, а лише до трансформації його організаційних форм. Це стає передумовою появи різних релігійних сект. Наприклад, у Черкаській окрузі в 1924 р. діяло 34 сектантських общини, які поділялися на 3 течії: євангелістів християн – 32 общини, мальованців – 1, християн адвентистів – 1. Загальна чисельність сектантів за досить короткий час досягла майже 2000 осіб⁴³⁰.

Контроль за діяльністю громадських організацій і товариств в УСРР у перш радянські роки здійснював НКВС, а також окружні й районні адміністративні відділи виконкомів. У 1926 р. при них були створені спеціальні комісії, а при НКВС – Центральна міжвідомча комісія у справах товариств і спілок⁴³¹. Вона була найвищою інстанцією, яка затверджувала реєстрацію статутів громадських організацій, розглядала скарги на дії місцевих адміністративних органів стосовно до громадських об'єднань, які виникали під час перереєстрації об'єднань за рішенням ВУЦВК, ініційованого ЦК КП(б)У, а також вирішувала численні конфлікти, пов'язані з припиненням їхньої діяльності. По суті, кампанія перереєстрації статутів стала витонченою формою ліквідації непотрібних та «шкідливих», на думку партійного керівництва, громадських об'єднань, таких, наприклад, як релігійні товариства. Не дивно, що за такої спрямованості, перевірку статутів у другій половині 1920-х рр.

не витримало більшість тогочасних громадських організацій. Ось як, наприклад, трактувала окружна комісія Черкаського окрвиконкому порушення, виявлені нею під час перевірки діяльності релігійних громад: «При розгляді статутів релігійних товариств, зареєстрованих волосними відділами управління виявлено, що в статутах допускаються часто ті чи інші права релігійних общин, які суперечать інструкції НКЮ про проведення відокремлення церкви від держави та школи.... Об'єднання на ґрунті релігії може переслідувати лише цілі свого культу, тобто відправлення релігійних обрядів, турбота про храм та священиків»⁴³².

Влада також перешкоджала діяльності релігійних громад, спрямованої на піднесенні їх морального авторитету. В одному з тогочасних документів йшлося про таке: «Метою об'єднання не допускається благочинна діяльність, оскільки у Радянській Республіці немає місця приватним благочинним організаціям. Не допускається виховна та освітня діяльність серед дітей (зважаючи на відокремлення школи від церкви, вивчення релігії допускається тільки для громадян, які досягнули 18-річного віку). Також релігійні товариства не мають печатки та штампю»⁴³³.

Не дивно, що за цих умов відвертого адміністративного натиску, прямої заборони на функціонування церкви у її традиційно-громадських формах, релігійне життя в 1920-ті рр. зазнало трансформації у бік містичної складової. Значного розповсюдження набула поява різноманітних релігійних «чудес», чуток, свідчень про дивовищища тощо. Наприклад, упродовж серпня – жовтня 1924 р. лише у Волинській губернії органами влади було зафіксовано 153 випадки оновлення ікон, 98 випадків «самовстановлення» хрестів та 5 великих «чудес» та «звичаїв»⁴³⁴. На Поділлі було зафіксовано «Гайсинське чудо» – обвал землі в Павлоградській долині Гайсинської округи, в результаті якого почала осідати земля і накопичуватися вода, сприйняту як «святу та лікувальну». Долина стала справжнім місцем паломництва: кожного дня сюди сходилося до 5 тис. осіб, які до того ж прибували не стихійно, а у складі «хрестових походів»⁴³⁵.

За цих умов партійні комітети висунули вимогу, щоби всі органи радянської влади вважали своїм безпосереднім обов'язком реагувати на будь-який випадок «небесного втручання» з обов'язковим науковим розвінчуванням того чи іншого «чудесного» явища. Так, оновлення ікон зазвичай виправдовувалося дефектами фарби, якою написана картина, недотриманням умов зберігання ікони (температурний чи вологий режим) тощо.

Натомість, відстоюючи свої позиції, церковнослужителі, змушені протистояти владі, часто використовували біблійні мотиви,

порівнюючи прихід комуністів із апокаліпсисом. Настоятель Покровської церкви містечка Городище на Корсунщині часто розповідав прихожанам притчу: «Ви бачите, приходе, що доказує Євангеліє, що народився вже антихрист і посягає на святу нашу церкву різними податками: ми всі неодмінно повинні відбиватися від цього антихриста і відкупитися від нього. Ви бачите, що радвлда є тим, що народжене антихристом»⁴³⁶.

В інформаційному огляді Харківського губкому КП(б)У зазначалось: «У селі серед селян відчувається робота окремих членів есерівської партії, котрі особливого авторитету серед населення не мають, а тому зараз гуртуються в Харківській окрузі навколо автокефальних церков як єдиного місця для легальної політичної боротьби»⁴³⁷. Подібний приклад співпраці церкви та українських есерів було зафіксовано в Черкаській окрузі, де в 1926 р. інформатори ОДПУ «висвітлили» діяльність селянської організації «есерівська Черкащина» (Чигиринщина), яка хоч і була ліквідована ними в 1922 р., однак і далі діяла під прикриттям різних активістів церковного життя⁴³⁸.

У квітні 1928 р. в Артемівській та Миколаївській округах у багатьох селах були розповсюджені «метелики» антирадянського змісту, авторство яких органи ОДПУ приписали «Товариству друзів релігії». У цих листівках, доволі грамотно складених, йшлося: «Громадiani робітники та селяни, годі обдурювати самих себе. 10 років живемо із закритими очима, час їх відкрити. Радвлда обіцяла свободу, фабрики, заводи, землі. Де ж свобода, де те, що нам обіцяли. Із заводів нас гонять, за землю з нас беруть останній хліб. Він йде за кордон. Так ми доживемо до краху. Геть радбуржуїв, геть посланників Ірода»⁴³⁹.

Аналіз наведених вище й інших історичних джерел дозволяє впевнено стверджувати, що релігійні рухи виникали в українському селі як відповідь на утиски радянської держави свободи совісті. Не дивно, що боротьба за віру, за умов більшовицької диктатури супроводжувалася й боротьбою із атеїстичною радянською владою, що автоматично переводило її в статус нелегальної.

Авторитетною громадською культосвітньою організацією українського села національно-патріотичного спрямування традиційно була «Просвіта». Вона мала вже глибоке історичне коріння. Здобувши нове значне поширення та заслужену популярність серед сільського населення у період Української революції 1917-1921 рр., вона набула такого громадського авторитету серед селянства, що розцінювалася тепер більшовиками як серйозний і зовсім небажаний конкурент у справі поширення свого впливу на селян. Діючи поступово, у другій половині 1920 р. владі вдалося осередки «Просвіти» підпорядкувати державним структурам. Новий статус організації свідчив про її

радянізацію. Надалі вона мала спрямовувати свою діяльність головним чином на пропаганду радянської влади⁴⁴⁰.

Однак, уже невдовзі, починаючи з 1921 р., спостерігається посилення наступу влади на діяльність «Просвіт». Партийні органи, відповідно до політики загального оволодіння селом, поставили перед собою завдання і щодо культурного просвітництва селянства. Останнє мало на меті його диференціацію та зіткнення класово нетерпимих елементів. На заваді реалізації таких задумів стояли «Просвіти», які «... спершу виникли в наслідок дикої національної політики царизму, поступово перетворившись в осередок куркульського націоналізму та шовінізму ... довга смуга панування української буржуазії фактично закріпила «Просвіти» за дрібнобуржуазними елементами та найзаможнішою частиною селянства». В очах партійних органів переважало таке їх бачення: «... у повітах існують так звані «Просвіти» (культурно-просвітницькі товариства) – вони всюди антирадянські та національно-містичні»⁴⁴¹.

Зважаючи на таку оцінку, радянська влада закликала: «Перед КНС та Союзом Молоді ставте бойове завдання викорінення з «Просвіт» тупоголових шовіністів та куркулів ... перед органами просвітництва ставте бойову задачу контроль за літературою, яка є у «Просвіт», постачайте «Просвіти» комуністичною літературою, газетами... відповідними інструкціями та циркулярами»⁴⁴².

Далі йшлося про доцільність подальшого використання, враховуючи популярність серед селянства, осередків «Просвіти» як вже усталених форм самодіяльності селянства та рішучий розпуск у тих випадках, коли зміна змісту діяльності «Просвіт» буде наштотуватися на посиленій опір ворожих елементів⁴⁴³. Вищим керівним органом товариства була Всеукраїнська спілка «Просвіт». Власне самі культурні організації функціонували на губернському та повітовому рівні. У селах же вони мали свої філії, які часто були представлені сільськими книгозбірнями, драмгуртками, хорами, танцювальними колективами, бандуристами, співаками тощо⁴⁴⁴.

Влада допускала існування старих дореволюційних та дорадянських «Просвіт» лише до тих пір, поки не створила відповідних структур радянського зразка, які їх замінили. На XII Всеросійській конференції РКП(б) (серпень 1922 р.) з цього приводу зазначалося: «Партія зі своєї сторони має зробити все можливе для задоволення швидкого росту культурних потреб і наростаючого в народі величезного прагнення до знань... по мірі того, як партія допоможе задовольнити Радянській державі ці потреби, антирадянські партії та рухи втратять своє підґрунтя»⁴⁴⁵.

Протягом 1921–1922 рр. радянській владі вдалося встановити контроль над діяльністю «Просвіт», принаймні добитися того, щоб їх повсякденні заходи не йшли в розріз із основними положеннями комуністичної доктрини. Однак навіть такі «Просвіти» об'єктивно заважали більшовикам. Зважаючи на це, на початку 1923 р. всі її структури як у центрі, так і на місцях були ліквідовані. Усі філії, осередки та читальні було розпущено, майно конфісковано і передано до радянських культурно-освітніх установ⁴⁴⁶.

Отже, «Просвіта» як громадська організація дорадянського часу, навіть цілком радянізована, викликала занепокоєння у партійного керівництва. Адже, відвідуючи її заходи, беручи участь у роботі місцевих осередків товариства, селяни могли бачити альтернативу радянським порядкам. Партія була не зацікавлена в існуванні навіть цілком лояльно налаштованої до неї, але все ж достатньо внутрішньо незалежної суспільної структури, яка зберігала традиції, нехай і суто культурного, однак опозиційного ставлення до владних інституцій.

У першій половині 1920-х рр. в українському селі ще були представлені небільшовицькі молодіжні спілки, що діяли під керівництвом Української комуністичної партії (боротьбистів). На Півдні та частково на Сході України існували й молодіжні організації, що орієнтувалися на загальноросійські політичні партії та течії, а також національні об'єднання молоді, насамперед єврейські, німецькі, кримськотатарські. Існування альтернативних молодіжних організацій, з одного боку, свідчило про високу суспільно-політичну активність юнацтва, з іншого – ускладнювало встановлення лідерства або розширення популярності комсомолу. Органи влади всіма способами домагалися їх розпуску (в основному після саморозпуску партій, до яких вони належали). Головною причиною прихильності молоді до небільшовицьких організацій було незадоволення сільської молоді національною програмою КП(б)У. Її вважали відверто проросійською. Значна частина української селянської молоді, вихована за роки Української революції на традиціях українського козацтва, історії Запорізької Січі та Гайдамаччини, гуртувалася навколо місцевих сільських осередків – «Просвіт» та різного роду культурних «громад». Крім цього, на селі з'явилися і нові прорадянські позапартійні організації різних напрямів і назв: «Червона спілка», «Безпартійна спілка», «Просвітня спілка» та інші. У 1920–1921 рр. таких позапартійних спілок селянської молоді нараховувалося на селі значно більше, ніж молодіжних осередків прокомуністичного спрямування. Їх популярність зростала настільки швидко, що III Всеукраїнський з'їзд комсомолу змушений був засудити ці організації як політично шкідливі, звинувативши їх в «анархо-синдикалістському ухилі».

Завдяки жорстким діям влади на кінець 1921 р. більшість цих позапартійних радянських молодіжних організацій було ліквідовано⁴⁴⁷.

Однак проблема політичної орієнтації сільської молоді продовжувала зберігати свою гостроту. XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.), розглядаючи проблему небільшовицького впливу на молодь, змушений був зазначити: «Цілком не випадково те, що залишки розбитих революцією партій – есери та особливо меншовики – спекулюють перш за все молоддю; проповідуючи буржуазно-реставраційні ідеї серед робітничої та студентської молоді, вони змальовують наші соціалістичні за своїм типом держпідприємства, як просто капіталізм чи інша форма державного капіталізму, їх систему – як систему експлуатації робітничого класу, державу пролетаріату – як капіталістичного роботодавця тощо. Вони заперечують диктатуру пролетаріату, факт належності пролетарській державі основних засобів виробництва, використовуючи наші недоробки, намагаються підірвати віру в сили пролетаріату, сіють песимізм та готують, таким чином, ідейне поле для відверто-буржуазної революції»⁴⁴⁸.

За цих умов одним із виявів опозиційного протесту молоді проти міцніючої тоталітарної системи стало створення підпільних організацій селянської молоді. Так, за даними, що надійшли від ОДПУ до ЦК ЛКСМУ, в 1928 р. у Білоцерківському педагогічному технікумі існувала «шовіністична Полуботківська громада», а у Полтавському сільськогосподарському технікумі – «Петлюрівська спілка української молоді». Про масштабність поширення опозиційних настроїв у середовищі селянської молоді свідчить й викриття місцевим комсомольським осередком у мехшколі Іллінецького району Вінницької округи «Української національної організації молоді» (УНОМ), членами якої було 18 учнів⁴⁴⁹. Подібні прояви молодіжної активності мали місце по всій території України. Цьому не могли запобігти ні чистки комсомольських організацій, ні виключення з вишів та профшкіл, позбавлення права голосу та арештів у середовищі молоді.

Не тільки «неорганізована молодь», а й самі комсомольці часто попадали в поле зору ОДПУ. Наприклад, у с. Строках Шепетівської округи більшість комсомольців відвідувала церкву, співала релігійні пісні, святково зустрічали автокефального митрополита Липківського тощо. Більшість комсомольців сусіднього району також були віруючими. Подібне мало місце навіть у столичній Харківській окрузі, за даними окрпарткому було: «У селі серед селян, а особливо молоді, відчувається робота членів есерівської партії, котрі особливого авторитету серед населення не мають і зараз гуртуються в Харківській

окрузі навколо автокефальних церков як єдиного місця для легальної політичної боротьби. Аналогічні прояви набожності є надзвичайно частим явищем в середовищі молоді⁴⁵⁰.

Складним для радянської влади залишилися й настрої в жіночому середовищі. Незважаючи на всі зусилля партійних комітетів та її робочих органів – жінвідділів, переважна частина жіноцтва була опозиційно налаштована до радянської влади. Стосувалося це і масових кампаній, що проводилися владою. Це виявлялося у частих проявах різного роду жіночих виступів та навіть бунтів в кінці 1920-х рр. Так, під стінами сільради с. Стара-Осога Олександрійського району зібралася група вдів з вимогами хліба, вигукуючи: «У заможників забрали, направили бідноту на заможних, а тепер ніде не заробить, ні купить, а хліба бідноті дають тільки для відводу очей» та «для чого влада вивозить хліб за кордон, коли люди голодують. Може це робиться навмисно»⁴⁵¹.

Цей та подібні епізоди засвідчили, що завдяки зусиллям радянської влади жінка дійсно стала більш емансипованою та незалежною. Вона могла вільно висловлювати свою думку. Це не завжди було на користь тогочасному режиму. Недоліки у його діяльності викликали широку хвилю протестних виступів Україні, активними учасниками яких і ставали жінки.

Ще одним складником суспільно-політичного життя УСРР у період непу був поліетнічний склад населення. Це вимагало пристосування політики партії до специфічних запитів значної кількості різних груп національних меншин. У більшості вони були представлені селянськими спільнотами. Їх наявність вимагала особливого ставлення, всебічної допомоги в інтеграції у новопосталу державу «диктатури пролетаріату». За переписом 1926 р., в Українській СРР окрім 19641,6 тис. українських селян, мешкало 1124,7 тис. селян-росіян (5,11% від загальної кількості), селян-поляків 360 тис. (1,63%), селян-німців 340 тис. (1,54%), селян-молдаван 230 тис. (1,04%), селян-євреїв – 98 тис. (1%), селян-болгар 85 тис., селян-греків – 80 тис. Крім цього, представників інших національностей: білорусів, чехів, албанців, сербів, татар, циган, – поміж селян УСРР налічувалося по кілька тисяч⁴⁵². Радянська влада неодноразово декларувала свої наміри щодо задоволення їх національно-культурних, а в ряді випадків і соціально-економічних потреб, проте наявна інформація свідчить про протилежне.

Так, у жовтні 1921 р. на міжвідомчій нараді ЦК КП(б)У з питань взаємовідносин органів влади і «дрібнобуржуазних організацій нацменшин» національні утворення греків, євреїв, німців та інших

національностей кваліфікувалися як ворожі, клерикально-контреволюційні куркульські спілки, які навіть не мали права на існування⁴⁵³. Це мало практичні наслідки. Так, вже 1922 р. було заборонено діяльність єврейської недержавної сільськогосподарської організації «Гехолуц». Висновки комісії, яка ухвалила таке рішення, стосувалися не лише єврейської громади: «Організуючи лише єврейську дрібну буржуазію як на політичному, так і на економічному ґрунті «Гехолуц» не може не викликати появи подібних «істинно російських» чи «істинноукраїнських» організацій, які будуть вступати в конкуренцію та економічну боротьбу з єврейськими організаціями, що в результаті знову ж таки посилить національну ворожнечу у всьому західному районі та на Україні»⁴⁵⁴.

Складається враження, що радянський уряд боявся ланцюгової реакції: дозволивши євреям об'єднатися (одна з найбільших етнічних груп) поза впливом партії, можна наштотхнути на цю думку селян-українців, які усвідомлювали, що саме вони є господарями країни, а не прийшли комуністи. І це на фоні того, що в суспільстві актуальними були ідеї Української національної-демократичної революції, мали місце економічні негаразди. Врешті-решт, це могло мати катастрофічні наслідки для ще слабкої радянської влади на селі.

Однак представники етнічних спільнот наполегливо обстоювали своє право мати культурно-громадські об'єднання. Так, влада змушена була затвердити статут національно-культурного союзу німців-колоністів Катеринославської губернії – «Колоніст». Він мав стати об'єднанням німців-колоністів, пов'язаних між собою єдністю походження, спільністю мови, звичаїв та культури. Новопостала організація ставила перед собою завдання сприяти розвитку й удосконаленню сільського господарства шляхом корисного співробітництва. «Колоніст» мав поширювати аграрні знання, покращувати техніку ведення господарства. Передбачалося, що товариство сприятиме санітарно-гігієнічному і культурно-просвітницькому розвитку своїх членів⁴⁵⁵.

Однак, у другій половині 1920-х рр., об'єднання національних меншин спіткала схожа доля, що й інші опозиційні до радянської влади громадські рухи. До їх ліквідації було залучено МЕКОСО НКВС Української СРР. Воно і очолило кампанію перереєстрації добровільних товариств та створення системи централізованих громадських об'єднань⁴⁵⁶. Протягом 1922–1926 рр. МЕКОСО на підставі директив ЦК КП(б)У, які підсилювалися негативними висновками Наркомзему й РНК УСРР, відмовила в реєстрації статутів цілому ряду громадських організацій національних меншин. Так,

22 квітня 1924 р. було офіційно оголошено про реорганізацію Союзу китайських працівників з посиланням на його бездіяльність. Натомість влада рекомендувала організувати при профспілках Донецької та Одеської губерній китайські секції⁴⁵⁷. Цей приклад є показовим. Він переконливо свідчить, що організації національних меншин реорганізовувалися на секції при профспілках, місцевих кооперативних об'єднаннях чи комсомольських організаціях з метою встановлення постійного контролю за їх діяльністю.

Незважаючи на всі декларації щодо забезпечення прав та свобод представників етнічних спільнот, на практиці радянська влада відразу після свого утвердження в Україні розпочала боротьбу з громадською ініціативою національних меншин. Вона завершилася одночасно з ліквідацією всієї системи небільшовицьких громадських об'єднань. Таким чином, партійне керівництво, утверджуючи тоталітарне суспільство, прагнуло створити цілісну систему ідеологічного контролю за всіма верствами і віковими групами населення. Відповідно підтримувалися лише лояльні до режиму громадські організації, надто ті, які функціонували в сільській місцевості. Діяльність малоконтрольованих більшовиками громадських організацій села не могла залишатися поза увагою влади. Відчувши реальну небезпеку поступитися позиціями в боротьбі за вплив на селянство, всі радянські владні структури фінансово та організаційно допомагали «своім» боротися з конкурентами щодо впливу на селянство.

Як наслідок, упродовж 1922–1924 рр. усі товариства й спілки пройшли перереєстрацію. Для цього вони надсилали до НКВС подання, статuti, списки членів. НКВС узгоджував питання про затвердження статутів з ОДПУ і з профільними наркоматами, у підпорядкуванні яких перебувала та чи інша організація. У результаті таких відверто заборонних дій влади до другої половини 1925 р. на всій території України не залишилося фактично жодної легальної непрорадянської громадської організації. В селі залишилися тільки ті громадські організації, у культурно-освітній діяльності яких була зацікавлена держава, але й вони перебували під державно-ідеологічним контролем. Реалізуючи монополію на владу, партія постійно і системно застосовувала антидемократичні методи і прийоми боротьби з опозиційними владі громадськими рухами. Для реалізації своїх ідей щодо встановлення тоталітарної державності, компартійне керівництво планувало спиратися на систему повністю одержавлених громадських організацій, союзів та різного роду об'єднань суто радянського спрямування. Місця в новій державі «диктатури пролетаріату» незалежній селянській громадській ініціативі не було.

РОЗДІЛ 5

Самоорганізація українського селянства в 1920-х рр.

5.1 Створення селянського союзу

У перші місяці свого утвердження в Україні більшовицька влада взяла чіткий курс на те, щоб у всі без винятку громадські організації радянського суспільства складали єдину систему масових безпартійних структур. Вони повинні були служити надійним провідником політики правлячої партії в маси. За їх допомогою вона не тільки б транслювала народу свою волю, а й могла б корегувати за потреби державну політику, враховуючи зміни в настроях мас. Система мала будуватися і функціонувати, як і сама правляча партія, на принципах «демократичного централізму». Він виключав можливість будь-якої реальної організаційної автономії та незалежності в прийнятті рішень.

На загальному тлі багаточисельних форм і напрямів селянської громадської самоорганізації у 1920-ті рр. вирізнявся рух за створення селянських союзів та близьких йому за духом і спрямуванням інших громадських об'єднань села. Ми вважаємо, що це був найбільш організований і найпоширеніший різновид громадської активності, справді масовий і прогресуючий. Громадські рухи мають масовий характер і створюються з певною метою. Однак, на відміну від чітко структурованих громадських організацій, це організаційно неформлені масові об'єднання громадян різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність котрих, як правило, має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання лише окремих, як правило, тактичних за значенням завдань. Після цього вони або розпадаються, або консолідуються в нові політичні партії чи громадські структури. Створення селянського союзу (спілки) стало найпопулярнішим і найпоширенішим гаслом суспільно-політичних настроїв українського селянства 1920-х рр. Зауважимо, що у 1920-ті рр. настрої щодо створення селянських спілок були зафіксовані практично в усіх республіках Радянського Союзу. За масштабами поширення Україна посідала друге місце після Центрального Чорнозем'я РРСФР. Особливо активними щодо цього були селяни в Запорізькій, Херсонській, Зінов'євській та Дніпропетровській округах⁴⁵⁸.

Реагуючи на це, радянська влада намагалася пояснити популярність ідеї селянських союзів наявністю на селі значної кількості

керівників місцевих та регіональних осередків українських національних партій, активних учасників аграрних рухів 1902-1917 рр., які перебували під впливом есерів, та наявністю інших «темних елементів». Серед причин неабиякої зацікавленості ідеєю створення власного об'єднання було також збереження в народній пам'яті згадок про роль селянських союзів у повстанському русі в роки Української національної революції⁴⁵⁹.

На початку 1921 р. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, аналізуючи загальнополітичне становище республіки, зазначав про необхідність створення об'єднання незможних селян. Здавалося б нічого нового, адже йшлося власне про український варіант комбідів. Проте надзвичайно цікавою є мотивація створення КНС, яка на думку С. Косіора, полягала у спрямуванні владою існуючої у селян консолідаційної ініціативи: «Часта зміна влади в Україні сприяла тому, що куркуль організувався, озброївся до зубів, став самовпевненим та нахабними. В багатьох районах сільські ради або безпосередньо захоплені куркулями, або перебувають під їх впливом і перетворюються, таким чином, із органів радянської влади на куркульську зброю проти бідноти та середняків. Тому виникає необхідність організувати сільську бідноту та середняків навколо класових органів з метою захисту їх інтересів, обеззброєння куркуля, знищення бандитизму. ЦК постановив здійснити таке об'єднання незможних селян у вигляді КНС, зважаючи на те, що організація «спілок» дала б можливість використовувати організації куркульським та колишнім «спілковським» елементом»⁴⁶⁰.

Однак більшовики погано знали селянство. Фактично вони його не розуміли. Лише накидали на нього різноманітні жупели, намагаючись пізнати. Селянство за роки Української революції, перші роки непу якісно змінилося. Ці трансформації залишилися поза увагою радянських лідерів. Вони не зуміли їх відчутти, проаналізувати, зважаючи на власну політичну заангажованість і упередженість. Радянська політика 1921–1923 рр. в українському селі, окрім іншого, зумовила відсторонення селянства від радвлади і його замкненість на самому собі, з одного боку. З іншого – кристалізацію його вимог про створення селянських союзів. Щодо цього селяни у повний голос говорили на початку 1924 р. Вони вірили, якщо виступити об'єднаним фронтом перед владою, яку в їх очах уособлював ВУЦВК, то їх послухають і задовольнять вимоги. Їх віра ґрунтувалася на декількох обнадійливих для селян кроків влади. Справді, у 1924–1926 рр., влада в Україні дійсно пробувала дослухатися до настроїв сільського

населення та відповідно реагувати на них. Прикладом є запровадження єдиного сільськогосподарського податку, оголошення курсу «обличчям до села», реорганізація КНС, підвищення закупівельних цін на хліб тощо.

Місцем, де найчастіше та найголосніше лунали селянські вимоги щодо необхідності створення для захисту власне селянських інтересів селянських союзів, були безпартійні селянські конференції. Так, в Ахтирській окрузі під час роботи протягом 1924 р. трьох безпартійних конференцій селянські делегати гостро ставили питання щодо створення селянського союзу⁴⁶¹. З їх виступів випливало, що селяни розглядали селянський союз як організацію, яка має захищати їх права, на кшталт робітничих профспілок. Вимоги не містили антирадянського ні тексту, ні контексті, ні підтексту. Так, у звіті окрпарткому про проведення конференцій йшлося, що загальне політичне становище округи та настрої населення «хороші». Отже, домінуючим спонукальним мотивом вимог щодо створення селянського союзу було економічне підґрунтя.

Початковим поштовхом, з якого логічно випливала потреба в організації селянських союзів, були роздуми на тему про життя робітників та життя селян, становище міста та села, ставлення влади до пролетарія й селянина. Стосовно цього селянство висловлювало обґрунтовані ревнощі до робітничого класу і службовців. Їх загалом краще становище селяни пояснювали кращою організованістю робітництва, наявністю у них спеціальних фахових союзів – профспілок. Селяни вважали, що завдяки профспілкам робітникам мали захист своїх інтересів. Зважаючи на таке, логічно випливало, що і селяни маючи відповідні організації, покращили б своє становище. Беручи це до уваги, селянські союзи задумувалися як легальні організації – своєрідні селянські профспілки, які мають представляти інтереси селянства перед органами влади. Селянство було обізнане з тим, що правляча партія визнавала професійні спілки як масові громадські організації, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної діяльності на основі вільного волевиявлення їх членів. У тогочасному житті професійні спілки представляли інтереси своїх членів не лише на виробництві, але й турбувалися про всі сфери життя: умови праці, побуту, проведення дозвілля, доступ до освіти і культури тощо. Їм було надано право здійснювати нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, вони безпосередньо контролювали житлово-побутове обслуговування працівників, утримували санаторії, профілакторії,

будинки відпочинку, культурно-освітні, туристичні та спортивні установи тощо.

Обговорюючи нагальні проблеми сільського життя, селяни Катеринославської округи (в основному середняки та бідняки), порівнюючи своє становище та життя робітників, вказували, що вагітні дружини селян, на відміну від дружин робітників, продовжують тяжко працювати як на полі, так і у господарстві й не отримують від держави ніякої соціальної допомоги; медичне обслуговування села перебуває на геть низькому рівні, бідним воно зовсім недоступне; виховання дітей значно гірше, ніж в місті, оскільки на селі є тільки початкова школа (7-річка одна на район)⁴⁶². Схожі міркування в 1927 р. висловлювали й жителі с. Єлисаветградка Маріупольської округи: «Становище селянства сьогодні погане... робітники мають свій союз, у випадку хвороби отримують допомогу, безкоштовно надається їм медична допомога, також надається допомога при пологах дружинам, теж саме у випадку смерті когось з членів сім'ї»⁴⁶³. Вихід із ситуації вони вбачили у створенні профспілки селян.

Селяни об'єктивно вказували на прихильність держави до робітника та другорядне ставлення до селянина. Так, селяни Павлоградської округи висловлювали незадоволене новими пільгами залізничників – безкоштовний проїзд залізницею: «Селянину за свого коня потрібно ще й податок платити, а працівники залізниці даром на державних машинах катаються, та ще й спекулюють»⁴⁶⁴.

Ще більшим подразником, на який постійно вказували селяни, було привілейоване становище радянських службовців: «Якщо службовець отримує по 30 рублів в місяць та має річний прибуток 360 рублів, то податком не обкладається, селянин, який має прибуток 220 рублів – сплачує податок, що є неправильним та незаконним і говорить про те, що влада не селянська, а тільки чиясь інша», – виказували своє обурення селяни Проскурівської округи. Селяни часто зазначали, що вони фактично утримують та матеріально забезпечують набагато вищий, ніж у них рівень життя робітників та службовців: «Влада не думає про те, щоб знизити й без того високу заробітну плату робітникам або скоротити штати службовців. Якби це зробили, то селян менше б обкладали податками і їм легше було б жити»⁴⁶⁵.

У контексті «ревнощів» до робітників одним з основних мотивів, який забезпечував єдність селянських настроїв, було питання «ножиць цін». Як відомо, це штучно сконструйована державними органами різка невідповідність цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, порівняно з дореволюційним періодом. У результаті вартість

сільгоспмашин для селян збільшилася в рази. Це викликало одноставне обурення не лише середняків та заможників, а й прорадянсько налаштованої бідноти. Саме селянський союз, на їх думку, мав стати захисником інтересів всіх громадян, зайнятих у сфері аграрного виробництва, міг би відстоювати сприятливу для селян державну цінову політику, в такий же спосіб як впливали на регулювання цін на промислові товари профспілки.

У потоці вимог щодо врегулювання цін на промислову та сільськогосподарську продукцію можна виокремити декілька блоків-пропозицій стосовно способів вирішення проблеми. Перший – суто економічний. Він полягав у тому, щоб наблизити продукцію сільськогосподарського виробництва до споживача – робітника і навпаки, фабричну – до селянина. Йшлося про те, щоб селянам проводити безпосередній обмін з фабриками та заводами. Другий мав уже конфронтаційне забарвлення. Він зводився до того, щоб не випускати на ринок продукцію сільськогосподарського виробництва. У такий спосіб селяни прагнули дати відчуті місту, робітникам їх залежність від селянина. Таким чином селяни, на думку ініціаторів такого варіанту вирішення питання, зможуть диктувати свої ціни не лише на сільськогосподарську продукцію, а й на фабричні вироби. Третій зводився до того, щоб за допомогою селянського союзу встановити тісні зв'язки із закордонними ринками і налагодити економічно вигідний селянству експорт зерна та імпорт сільськогосподарських машин без посередництва Зовнішторгу. Завдяки цьому значною мірою мала бути усунена проблема «ножиць цін»⁴⁶⁶.

Два останні варіанти влада розцінювала як антирадянські. У них вона вбачала протиставлення приватнокапіталістичного господарства (селянського) соціалістичному виробництву (радянській промисловості) і бажання позбавити державну монополію на зовнішню торгівлю. Занепокоєння влади викликало те, що другий спосіб вирішення проблеми мав найбільше прихильників серед селянства. У пропозиції бойкоту ринку доволі прозоро простежувалися прагнення селян нагадати про ситуацію 1920–1921 рр., коли робітники за пуд хліба віддавали селянину мало не всі свої заощадження. Так, на декількох сходах у с. Литвинівка Харківської округи співробітниками ОДПУ були зафіксовані масові селянські висловлювання. Вони стосувалися обґрунтування доцільності застосування такого роду тиску на владу: «Селяни кустарним способом можуть прожити без міста доволі довгий час, і не везти продуктів в місто, тоді вийде що робітники та державні

органи самі до нас привезуть фабриканти тільки щоб отримати продукти сільського господарства, як це було в 1920-1921 роках...»⁴⁶⁷.

Основною проблемою українського селянства, на думку ініціаторів створення союзів, була його неорганізованість, яка призводила до невміння обстоювати свої права. Тому в агітаційних розмовах, які велись наприклад серед сільського населення Полтавської округи, основним мотивом для створення селянського союзу визначалося неприйняття радянською владою селянства як активного суб'єкта історії, як сили, яка здатна відіграти важливу роль у радянському будівництві, віддаючи перевагу робітничому класу⁴⁶⁸. Зважаючи на це, зазначали селянські активісти, зумовлені переваги соціально-економічного та політичного становища пролетаріату. Ось як про це на зібранні говорили селяни с. Вербки Проскурівської округи, висловлюючись за те, щоб створити селянський союз: «Селяни заявили, якщо робітники та службовці, що перебувають у кращому економічному становищі, об'єднуються в союзи, які захищають їх інтереси, то селяни, які несуть на собі тягар податків, повинні теж об'єднатися в союз, не платити таких великих податків, а вносити лише членські внески»⁴⁶⁹. Схожі думки висловлювали й жителі с. Бабичі Куп'янської округи. Вони силу робітників і службовців вбачали у їх професійних спілках, які виборили їм права та звільнили від податків. Селян у зв'язку з їх неорганізованістю влада обдурила, оскільки обіцяла, що податок – тимчасовий засіб, доки не знайдуться інші джерела⁴⁷⁰.

Досить голосно ці настрої проявлялись і на різних кооперативних зібраннях. Так, на окружному кооперативному з'їзді в Білій Церкві в липні 1927 р. численні делегати висловилися на користь організації селянського союзу. Вони підкреслили, що робітнику, організованому в колектив, краще живеться. На нього радянська влада звертає більше уваги, його більше обслуговує. На їх переконання діяльність уряду щодо селян зводилася до такого: «Нас зберуть, наговорять нам і розіходьтесь, очікуйте нових обіцянок»⁴⁷¹. У ряді сіл Конотопської округи мешканці приймали письмові резолюції до навколишнього селянства об'єднатися в селянські союзи («союзи хліборобів»), на кшталт профспілок робітників. Своє рішення пояснювали це тим, що «підеш в місто, в лікарню – у тебе запитують чи ти член спілки, на роботу стати – знову те ж запитують»⁴⁷².

У 1927 р. питання громадської консолідації селянства стало основою темою в обговоренні подальших вимог чи то економічного, чи то політичного характеру: «У хліборобів організації та спайки

немає, від того й живуть хлібороби погано»⁴⁷³; «Ми, селяни, дурні, тільки хлопаємо вухами, і до тих пір поки не буде у нас союзу хліборобів – на нас будуть їздити, будуть забирати за безцінь хліб та обдирати нас за товар»⁴⁷⁴; «Потрібно об'єднатися в селянський союз для покращення свого положення та підняття авторитету селянства»⁴⁷⁵; «Нас не уряд позбавляє виборчих прав, а ми, селяни, самі позбавляємо, тому що ми не організовані»⁴⁷⁶.

Цікавий погляд на необхідність організації селянського союзу наведена у листі селянина з Мелітопольської округи до голови ВУЦВК Г. Петровського: «Багато селян говорять, що коли партійці та комсомольці влаштовують закриті зібрання, то це вони готують зговір проти них, а отже, саме з цієї причини, на протигагу існуючим, і потрібно створити селянську організацію»⁴⁷⁷. Інколи селяни готові були піти навіть на крайні міри для зрівняння свого становища з робітниками. Так, жителі хутора Вуцьке Харківської округи прийшли до думки про те, що потрібно відмовитися від права на землю, щоб набути такого статусу до землі, як робітник до виробництва, а тоді працювати і отримувати плату від держави⁴⁷⁸.

Економічні переваги становища робітництва селяни обґрунтували тогочасною політичною системою: радянська влада у формі диктатури пролетаріату. Засуджуючи таке нерівноправне своє становище, селянство, починаючи з другої половини 1920-х рр., дедалі чіткіше окреслювало свою основну вимогу. Вона набула відкрито політичного характеру – замінити в радянській державі диктатуру меншості (робітників) на диктатуру реальної більшості (селянства) за допомогою безпосередньої участі масових організацій селянського союзу.

Стосовно сутності цієї ідеї, потрібно мати на увазі, що існує відмінність громадських організацій та рухів від інших суспільних угруповань. Вона полягає в особливостях функціонування (виникнення з ініціативи знизу, фактична єдність, забезпечення інтересів своїх членів та прихильників незалежно від мети та характеру об'єднання, нетрадиційність) та принципах діяльності (добровільність, поєднання особистих і суспільних інтересів, самоврядування, рівноправність, законність, гласність). За своєю природою і характером діяльність громадські товариства і рухи не є політичними організаціями. Однак їх діяльність почасти набуває політичного характеру, оскільки вони, по-перше, об'єднують людей, що входять до спектру політичних сил (патріотичні сили, національно орієнтовані групи, прихильники реформування суспільства тощо), по-друге, виступають потенційною базою для виникнення на їх основі нових політичних партій.

У ряді сіл та районів Харківської округи ідея створення спілки селян мала таке обґрунтування: «Тепер у влади фактично стоїть робітник, хоча в країні 85% селян. Всі податки платять селяни, а продукт селянський дуже дешевий. Робітники податку не платять, а заробіток у них вищий. Робітники у вигіднішому становищі, експлуатують селян, бо мають свої робітничі організації – профспілки. Дякуючи цим спілкам робітники мають більше прав при перевиборах на з'їзди. Селянам потрібні однакові (з робітниками – авторами) права, а тому мати свої селянські організації, що будуть щиро захищати інтереси селян»⁴⁷⁹.

Як бачимо, у цьому випадку селяни, поряд з економічними вимогами до влади, включили і важливий політичний пункт. Мова йде про несправедливість 5-разового перевищення норми представництва робітників, порівняно з селянами у тогочасній виборчій системі. Таку вимогу вважаємо обґрунтованою, зважаючи на те, що пролетаріат становив не більше 15% населення України. В Одеській окрузі секретар сільради села заявив: «Влада боїться, бо якщо ми об'єднаємося, селянство точно візьме все в свої руки і буде диктувати робітникам, а не робітники нам, тому що населення СРСР з 80% селянства»⁴⁸⁰.

В окремих місцевостях селянство було ще радикальнішим. Воно ставило вимоги перейменувати Українську соціалістичну радянську республіку в селянсько-робітничу та зазначити в її статусі провідну роль селян-середняків (с. Зальці Одеської округи); повсюдно створити селянські союзи, щоб влада в республіці стала селянсько-робітничою (с. Степанівка Артемівської округи); організувати селянські союзи та вести політичну боротьбу з робітничою та радянською владою за права селян (с. Антонівка Миколаївської округи)⁴⁸¹.

Яскравим прикладом трансформації економічних вимог селянства у політичні вимоги є зміст агітаційних заходів, спрямованих на створення селянського союзу в Ногайському районі Катеринославської округи. Їх ініціаторами була невелика, але енергійна група осіб (двоселян, місцевий фельдшер та бухгалтер), яка констатувала, що «робітники оковпачили селян і останні залишилися рабами». Агітатори приводили приклади про виборчі ліміти та вказували, що потрібна організація селянського союзу, який би повсякденно захищав права селян, оскільки вони зовсім не організовані. Говорити про союз між містом та селом взагалі не варто, адже це за диктатури більшовиків взагалі неможливий процес. Зазначена група осіб часто їздила із своїми агітаційними заходами по всіх селах району. Вони розповідали, що

скоро в СРСР буде новий уряд, що із захопленням Гінденбургом влади у Німеччині, німці придуть на допомогу селянам, бо в кожній країні є селянські союзи, а в Радянській державі немає⁴⁸².

У таємних звітах відповідних органів із обстеження безпартійних конференцій в першій половині 1925 р. зазначалося, що основним мотивом, яким керувалися селяни, що висловлювалися за створення селянських союзів, було невдоволення діями органів влади на місцях. «Партійні та незаможницькі організації на селі раніш і навіть тепер деспотично командують селянином, необхідно скасувати КНС та парторганізації й утворити Єдиний Селянський Союз»⁴⁸³.

Робітники теж скаржилися на владу та своє матеріальне становище. Так, у с. Пироговці Проскурівської округи до своїх знайомих приїхав робітник-коваль Київської залізничної майстерні. Він, не ховаючись, розповідав селянам, що умови праці тяжкі, багато фабрик та заводів закрито через нестачу сировини. У Києві 200 тис. осіб безробітних, а влада нічого не робить. Після цього селяни висловили таку думку: «Доведеться напевно вдруге робітникам та селянам об'єднуватися та влаштовувати другу революцію»⁴⁸⁴.

Аналіз наведених вище джерел дозволяє виокремити основні моменти у соціально-правовому статусі робітників, що викликали невдоволення у селян. На нашу думку, до них з упевненістю можна зарахувати такі: робітники мають краще матеріальне становище – працюють 8 годин на день; мають безкоштовне медичне обслуговування, пільги на навчання, соціальне страхування, не платять податки; мають краще побутове та культурне забезпечення; є лікарні, школи, виші, кіно, театри, радіо, будинки культури, парки відпочинку тощо. Попри масову відсутність освіти, селяни завдяки практичному розуму і природній здатності адекватно усвідомлювати реальне, щоб вижити, об'єктивно прийшли до вмотивованого висновку. Його зміст, на нашу думку, можна сформулювати таким чином. По-перше. Республіка і влада робітничі, а більшість становить селянство. По-друге. Робітники у меншості. А соціально-правовий статус їх вищий за селянський. По-третє. Пріоритет влада надає робітникам, а не селянам.

Важливим моментом в агітації за створення селянських союзів стала безкласова спрямованість майбутніх громадських організацій. Селянські союзи заперечували поділ селянства на соціальні прошарки: куркулів, середняків, бідняків. Селяни дотримувалися думки, що цей поділ несправедливий і якщо він існує, то зовсім не в такому вигляді. Більшовики у своїх інтересах його гіперболізують. Селяни слушно

вказували, що робітники теж отримують різну заробітну плату, проте, держава не розділяє їх на верстви.

У Первомайській окрузі агітація за селянські союзи супроводжувалася вимогою до влади припинити поділ населення на робітників та селян. Пропонувалося оригінальне гасло: «Всі повинні бути однаковими громадянами»⁴⁸⁵.

Цікаві матеріали містяться у політлісті з Хотинського району на Поділлі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Є. Квіринга. Він датований 2 квітня 1925 р. У ньому перелічено всі основні селянські вимоги, оприлюдненні у питаннях, скаргах та заявах селян. Вони згруповані у вигляді програми-мінімум та програми-максимум. Так, програма-мінімум містила такі пункти:

1. Самостійний селянський бюджет.
  2. Склад сільради лише з «хазяїв», тобто тих, хто займається сільським господарством.
  3. Надання судових прав сільрадам у розгляді дрібних позовів.
  4. Звільнення від гербових зборів заяв та довідок з сільради.
  5. Самостійні сільради для сіл з населенням менше 1000 осіб.
  6. Позбавлення права голосу тільки за рішенням суду.
  7. Позбавлення землі «ледацюг», які її запускають та здають в оренду.
  8. Повна свобода віросповідання.
  9. Звуження прав комсомолу.
  10. Персональне голосування в сільраді.
  11. Право платити податок не в термін, а протягом року.
  12. Обмеження прав Розземлісу в питаннях найму батраків, пастухів.
  13. Звільнення від податку сільського кустаря.
  14. Фактичне скасування подвірної повинності та забезпечення сільради конями за рахунок районного бюджету.
  15. Безкоштовна медична допомога та забезпечення села медперсоналом.
  16. Перехід всіх державних шкіл на державний бюджет.
  17. Безкоштовне навчання селян у профшколах та ВНЗ.
  18. Звільнення селянської продукції від плати за базарні місця;
  19. Нормальна горілка за нормальну ціну («Копійка-градус»).
- Програма-максимум містила такі пункти:
1. Рівні виборчі права з робітниками.
  2. Передача селянам всіх державних лісних та земельних угідь.
  3. Пропорційне представництво селян у державних закладах.

Автор листа застерігав партію, що для недопущення переходу дедалі більшої кількості селян до програми-максимум, владі потрібно задовольнити відносно помірні вимоги програми-мінімум⁴⁸⁶.

Уважне вивчення і предметний аналіз наведеного вище документа, як і багатьох інших, схожих за змістом, неспростовно засвідчує, що у роки непу потенціал селянської революції вичерпано не було. За роки селянської революції 1902-1921 рр. відбулися докорінні зміни. Активним суб'єктом історії став не просто селянин, а економічно зміцнілий селянин-ідеоман. Його суспільно-політична активність у період непу була дещо відмінною від попередніх років, з одного боку. З іншого, як і перед цим, вона стосувалася соціально-економічних і суспільно-політичних інтересів селян. У період непу селянська революція тривала. Вона мала різні форми боротьби. Водночас зі збройною тривала економічна, політична, культурна боротьба. Селянство продовжувало боротьбу проти влади. Це було зумовлено багатьма факторами. По-перше. Влада у селянській країні, яка проголошувала себе народною, не визнавала селянство (80% населення республіки) базовою верствою державності. По-друге. Інтереси селянства і влади різнилися. Земельний Кодекс 1922 р. не вирішив аграрного питання. Радянська модель державності за визначенням контрастувала з селянською багатокладною економікою. По-третє. Політичні амбіції більшовиків на монополюну владу йшли у розріз із політичними ідеалами селянства. По-четверте. Селянин-ідеоман не вписувався у модель радянської державності, яка потребувала якісно іншого суб'єкта – радянського селянина.

Важливе значення для об'єктивного дослідження витоків, сутності та кінцевої мети руху за створення незалежних селянських громадських організацій є характеристика його ініціаторів. Узагальнений портрет громадського агітаторського активу, майнові прошарки селянства найбільш активно підтримували цю ідею. Свого часу партійні й радянські органи звітували про поширення явища з-поміж певного кола осіб. Сучасна українська історіографія відображає рух за створення селянських союзів переважно крізь призму вимог середнього та заможного селянства, позбавленого інших можливостей обстоювати свої громадські та економічні інтереси. Проте ґрунтовне дослідження цієї проблеми потребує, на нашу думку, цілого ряду суттєвих уточнень та подальшої деталізації.

Партія однозначно розцінила громадську ініціативу селянства як спробу ворожих елементів втягнути основну масу населення до антирадянської діяльності: «У всіх цих випадках основним елементом

за своєю соціальною суттю виступає куркуль, заможна частина середняцтва. Є й бідняки, але з темним політичним минулим. У всіх випадках виявлено антирадянський вплив осіб, які належать до антирадянських партій – колишні махновці, петлюрівці, колишні учасники гетьманського союзу «Хлібороб», колишні члени УКП, УПСД та есерів»⁴⁸⁷. Каральні органи посилено шукали «темне минуле» усіх ініціаторів створення селянських союзів. Особлива увага акцентувалася на тому, що часто активістами руху виступали колишні члени різних соціалістичних партій національного спрямування. Так, у с. Антонівка Одеської округи питання про необхідність консолідації селян постійно порушували колишні члени партії есерів, середняки Майдан та Ляхов, у Запорізькій окрузі – есер Глоба, в Херсонській окрузі – також колишній есер Рудченко⁴⁸⁸.

Посилена активність «органів» виявлялася, коли до поля зору потрапляли колишні посадовці Гетьманату. Так, у таємному огляді ОДПУ про розмах руху за створення селянських союзів спеціально підкреслювалося, що в Миколаївській окрузі на хуторі Коталино агітацію за створення селянського союзу енергійно проводив М. Голуб. Він у роки Гетьманату П. Скоропадського був організатором Союзу хліборобів по 9 волостях, а в 1920-х рр. здобув авторитет серед населення своєю активною роботою на посаді голови правління сільськогосподарського кооперативного товариства. У с. Литвинівка Харківської округи за створення селянського союзу виступав заможний селянин Н. Слинко, за гетьмана він був відомим регіональним організатором Союзу хліборобів. У с. Покровське Катеринославської округи провідником ідеї створення селянського союзу був колишній член Союзу Руського Народу, а згодом активний прихильник Директорії – «петлюрівець» Я. Камижан. За словами інформатора ОДПУ, він супроводжував свою агітацію шовіністичними випадками проти євреїв та великоросів. У Мелітопольській окрузі агітацію за селянський союз проводив член церковної ради С. Манев⁴⁸⁹.

Водночас аналітики таємно-інформаційного відділу ОДПУ повністю залишають поза увагою причини громадської активності цих осіб. Вони, на нашу думку, полягали у такому. По-перше, їх значним політичним досвідом, здобутим участю в дожовтневих організаціях. По-друге, знанням справи. По-третє, авторитетом серед селян, здатністю побачити, сформулювати та спробувати виконати нагальні селянські вимоги.

Їх діяльність приязно сприймалася селянами. Їх ідеї знаходили практично скрізь зацікавлених слухачів. Так, наприклад, у листі

селянина с. Брайловка Крюковського району Кременчуцької округи, надісланого до редакції газети «Вісті ВУЦВК» влітку 1926 р. підкреслювалося, що «село продовжує жити кронштадтськими та тамбовськими гаслами, а «колишні люди» ведуть за собою широкі маси селянства, висуваючи такі вимоги: 1. Відміна прямих та непрямих податків з підприємств, що обслуговують село та сільське господарство: млини, мехмайстерні, ковальні тощо; 2. Відміна договорів із Всеробітземлісом на роботу найманих працівників; 3. Повне утримання сільських шкіл та вчителів за державний кошт; 4. Звільнення від зборів за довідки, що видає сільрада; 5. Безкоштовний землеустрій; 6. Зниження дохідної норми плати робітникам та службовцям в місті; 7. Широка участь у владі безпартійних селян у місті; 8. Скликання безпартійної загальнореспубліканської конференції селян з прямим голосуванням на виборах»⁴⁹⁰. Зіставлення змісту цього документа з попереднім засвідчує, що як на Поділлі, так і на Полтавщині селяни думали схоже. Вони не були задоволені політикою радянської влади на селі. Їхні ідеї перебували в одному інтелектуальному полі. Вони були за те, щоб радянська влада не лише декларувала свою проселянськість, а і на практиці реалізовувала свої гасла.

Однак попри всі старання працівників та інформаторів ОДПУ, часто селянські активісти ніяк не вписувалися в бажаний для влади перелік «ненадійних елементів». Так, у Миколаївській окрузі активним ініціатором організації селянського союзу був бідняк А. Араменко. У своїх виступах він вказував на переродження партії та прихід до влади невідомих, молодих крикунів. Його підтримував член правління сільськогосподарського кооперативного товариства, середняк Росинець⁴⁹¹. Ідея створення селянського союзу знайшла підтримку в усіх прошарках селянства, а не тільки серед заможної частини селянства, активних членів релігійних громад та тих, хто в минулому виступав на боці УНР, як це намагалася подати влада.

Більше того, серед активних прихильників створення селянського союзу було немало й членів КНС⁴⁹². Так, звичними були розмови щодо необхідності організації селянського союзу навіть на зібраннях активу КНС Кам'янського району Катеринославської округи. У с. Курилівка активіст КНС на зборах заявив: «Якщо партія й надалі буде мати синків (робітників) та пасинків (селян), то ми скоро візьмемо її за горло і дамо по шапці, як Миколі П...». Інший член КНС виступив із пропозицією боротися поки влада не стане дійсно робітничо-селянською. Ще далі зайшли в своїх вимогах незаможники сіл

Сумської, Харківської та Херсонської округи. Вони фактично перетворили організацію КНС на селянський союз, приймаючи в свої лави «кого попало, включаючи куркулів»⁴⁹³.

Органи ОДПУ збирали інформацію (часто не гребуючи не лише таємними доносами, але й звичайними плітками) не лише про постаті самих агітаторів, а і про всіх жителів села. Особливо тоді, коли воно було відносно невелике за розмірами. Так, в Інформаційному огляді Шевченківського окрввідділу ОДПУ подано характеристику всіх жителів с. Мала Смілянка Смілянського району, які підтримували ідею консолідації селянства навколо суто селянської організації. Зазначалося, що ще в 1905 р. у Малій Смілянці діяла організація анархістів (30 осіб), у революцію село боролось проти Червоної армії, за роки Гетьманату П. Скоропадського тут була створена організація «Вільних козаків», яка потім служила С. Петлюрі. Йшлося про те, що на початку 1920-х рр. у селі проживало багато колишніх працівників залізниці, які тепер займаються землеробством, однак «при кожному зручному випадку вони намагаються в середовищі селянства насадити думку, що робітничий клас живе краще, ніж селяни, намагаються підкреслити нерівність між селянином та робітником, акцентуючи на вигіднішому становищі останнього в економічному плані». Вказувалися особи, що систематично проводили окреслену агітацію: Пилип Троценко (робітник залізниці, середняк), Іван Кільченко (колишній помічник машиніста на залізниці, бідняк, член союзу Робземліс) та Антін Трикоза (колишній працівник залізниці, середняк)⁴⁹⁴.

Далі в огляді йшлося про те, що перші пропозиції щодо необхідності створення селянського союзу були висловлені на сільському сході ще в червні 1926 р. Після доповіді представника від партосередку станції Бобринської т. Піхоти про внутрішнє становище республіки у дебатах виступили вищезгадані Троценко та Трикоз. Вони всіляко наголошували на нерівності робітника і селянина та запропонували сходу вимагати від влади створити селянський союз з метою відстоювати: 1) вільний збут на ринку продуктів сільськогосподарського виробництва; 2) захист селянських інтересів перед державними та промисловими підприємствами, де селянство виступає як робоча сила (цукрові заводи, плантації тощо); 3) селянські інтереси перед органами центральної влади. На сході це питання обговорювали протягом 3-х годин. У результаті його занесли до протоколу в такому формулюванні «Вимагати від влади необхідності створення селянських союзів»⁴⁹⁵.

У згаданому нами випадку агітацію за створення селянського союзу проводили колишні робітники залізниці, які тепер проживали в сільській місцевості. У загальноукраїнському масштабі активний рух за створення селянського союзу частіше розгортався в тих селах, куди на зиму поверталися селяни з міських промислів, які самі бачили роботу профспілок, а інколи й перебували в їх складі. Тому не дивно, що повернувшись у рідні місця вони хотіли створити аналогічну селянську спілку, яка б обстоювала їх права та інтереси⁴⁹⁶.

У деяких випадках громадська ініціатива йшла від демобілізованих червоноармійців. Наприклад, у с. Штурмове Старобельської округи під час святкування 9-ї річниці Жовтня на загальних зборах селян із промовою виступив нещодавно демобілізований червоноармієць Свищ. Він сказав: «Незважаючи на те, що робітники взяли владу в свої руки за допомогою селянства, революція селянину дала дуже мало, незважаючи на те, що селянство в СРСР складає 87% населення, а робітники всього 3-4%, вся влада перебуває в руках робітників, які експлуатують селянство». На завершення свого виступу Свищ зазначив, що потрібна нова селянська революція, потрібні селянські вожді та селянські організації, які б змогли захищати інтереси селянства: «Так думаю не один я, так вважає вся Червона армія, з якої я недавно повернувся»⁴⁹⁷.

У звіті заступника голови ОДПУ УСРР до ЦК КП(б)У містилася цікава інформація про затримання одного з ватажків антирадянських виступів часів «політичного бандитизму», монархіста Володимира Крук. Він під час допиту написав лист «Про селянський професійний союз». У ньому автор, зокрема, зазначав, що «селянська маса, в силу існуючих протиріч, вимушена тягнутися до будь-яких легальних чи нелегальних організацій, які б могли ясно відобразити їх настрої та побажання. Навіть знаючи ціну, яку їм доведеться заплатити за участь в підпільних організаціях, селяни згодні ризикувати заради обстоювання своїх прав та інтересів»⁴⁹⁸. Цікаво, що В. Крук був переконаний, що організація селянського союзу пішла б на користь радянській владі та Компартії, оскільки останні змогли б краще регулювати взаємовідносини між двома основними класами: робітниками та селянством⁴⁹⁹.

Аналіз широкого, різного за походженням фактологічного та інформаційно-аналітичного матеріалу свідчить, що агітацію за створення селянських союзів проводили різні за походженням, політичним минулим, нинішнім економічним становищем верстви селянства: учасники дореволюційних політичних, економічних та

громадських організацій, заможні, середняки, біднота (члени КНС), колишні робітники, що проживали в сільській місцевості, демобілізовані червоноармійці, студенти, вихідці з села, деякі представники Компартії тощо. Тобто, фактично ідея консолідації заради захисту своїх прав та інтересів знайшла підтримку серед представників всіх прошарків сільського населення.

З часом, крім усної агітації за створення селянського союзу, почастишали й випадки розповсюдження з цього приводу письмових прокламацій. Так, 6 жовтня 1926 р. на базарі в с. Велика Знам'янка Запорізької округи були розклеєні численні звернення. Їх зміст був таким: «Утворюйте Союз селянський. Хоч вам його не дозволяють. В Союзі вам спасіння». Цікаво, що в кінці прокламації стояв підпис «Паргія»⁵⁰⁰.

Селянський союз постав як узагальнена назва цілого ряду громадських осередків селянства, які прагнули його утворення. Вони мали різні найменування, зміст, функції тощо. Так, у с. Боршагівка Київської округи селяни хотіли організуватися в союз хліборобів, який би забезпечив їм краще життя⁵⁰¹. Натомість жителі с. Святці Шепетівської округи висловлювалися за створення союзу під назвою «Пахар»⁵⁰².

Сутність селянського союзу селянством бачилася по-різному. Так, у Харківській окрузі організаційна побудова майбутнього селянського союзу уявлялася як залучення до нього всього селянства через сільськогосподарську та споживчу кооперацію, куди б селянин міг здавати всю свою продукцію та отримувати взамін промислові товари. Кооперація ж мала встановити вигідні для селян ціни на ринку сільськогосподарської продукції⁵⁰³. Натомість жителі с. Єлисаветградка Маріупольської округи дотримувалися думки про об'єднання кількох сусідніх сіл у селянський союз. Такий союз диктував би закупівельні ціни на хліб, допомагав би притримувати його до весни та боровся б за зниження цін на мануфактуру⁵⁰⁴.

Для піднесення сільського господарства потрібно створити організацію, що об'єднувала б все сільське населення – такою була позиція селянських громадських активістів с. Горське Артемівської округи. Цікаво, що як аргумент на користь створення селянської «Спілки хліборобів» вони наводили думку, що це змогло б покращити та прискорити процес колективізації села⁵⁰⁵. Численні випадки руху за створення селянських союзів бідноти під назвою «Союз хліборобів» були зафіксовані в Балаклівському, Медведівському, Чигиринському та Смілянському районах Шевченківської округи. Організація сільської

бідноти у власні сільські союзи мала, на думку її ініціаторів, проводитися з метою захисту від економічної експлуатації, зрівняння селян у правах (виборчих та економічних) із робітниками, забезпечення бідняцьких господарств якісним посівним матеріалом, широким кредитуванням та проведенням землеустрою за рахунок держави, а також урегулювання цін на сільськогосподарську продукцію з цінами на промислові товари широкого вжитку⁵⁰⁶.

Роздуми на тему створення селянської організації нашоухнули жителя с. Катанське Харківської округи І. Мороза до ідеї змінення державного устрою країни. Він писав: «В Росії (так в тексті – автори) має бути 2 палати: селянська та робітничка. Ці дві палати будуть захищати 2 сторони». Селянський союз у складі селянської палати мав регулювати ціноутворення: «робітникам, які випускають дорогі товари, селянська палата сказала б, що ваші товари дорогі, для нас непосильні, ми вам не дамо сировини та хліба»⁵⁰⁷.

Органи ОДПУ пояснювали посилення агітації та поширення розмов про створення селянського союзу в українському селі насамперед тим, що сільські партійні осередки КП(б)У та партробітники не приділяють належної уваги роз'ясненню селянству суті та контрреволюційного значення селянських союзів. Як приклад наводилися настрої селян у с. Василіївка Дніпропетровської округи. Селянство голосно обурюючись тим, що влада не хоче створити селянський союз, казало, що без союзу вони пропадуть, тож доведеться піднімати проги влади УСРР війну⁵⁰⁸.

Якщо до першої половини 1920-х рр. радянська влада розглядала рух за організацію селянського союзу розглядала в контексті загальних політичних настроїв селянства, то від 1926 р. ідея консолідації селян перейшла в статус антирадянських рухів. Керівництво КП(б)У було серйозно стурбоване можливістю організованого протистояння з основною масою населення України. Про ставлення радянського керівництва до вимог аграріїв об'єднатися в організацію свідчить спеціальна доповідь ОДПУ «Про селянські союзи на Україні», датована 3 вересня 1926 р.⁵⁰⁹ У ній, зокрема, зазначалося, що швидке поширення серед українського селянства розмов про організацію свого власного селянського союзу вперше зафіксовано в травні 1925 р. під час проведення виборчої кампанії до рад. Тоді було виявлено 3 випадки агітації подібного спрямування⁵¹⁰. Однак приклади вимог за створення селянського союзу, мали місце вже в 1924 р. Отже, ця ідея не була новою для селянства України.

У першій половині 1926 р. вимоги створення союзу набули широкомасштабного поширення. Спецоргани зафіксували їх повсюдно: під час перевиборів до сільрад, проведення безпартійних конференцій, на сільських сходах у зв'язку з новим законом про податок та майбутньою хлібозаготівельною кампанією. Виступи на зібраннях, публічна агітація, обмін думками між селянством свідчать про широкий та різноплановий характер проведення агітації, що набував масових, групових та індивідуальних форм. Так, із 25 фактів виступів за створення селянського союзу, зафіксованих органами ОДПУ упродовж 15 листопада – 1 грудня 1926 р., 5 відбулося на сільських сходах, 1 – на засіданні сільської ради, 10 – групових та 9 випадків мали індивідуальний характер⁵¹¹.

Зі згортанням непу рух за створення селянського союзу перетворився на рух захисту селянства від грабiжницької хлібозаготівельної кампанії уряду. Селяни обурювалися: «Хліб забирають у селян майже задарма, залишають нас без хлібу та товарів. Потрібно організуватися, говорити відкрито, не боятися і відповісти як це роблять робітники»⁵¹².

Наприкінці 1920-х рр. ініціатива щодо створення селянського союзу переходить до заможних селян. Ми вважаємо, що це було зумовлено насамперед тим, що ця категорія селян змушена була захищати свої життєві економічні інтереси. Так, перед загальними зборами щодо визначення самообкладання мешканці с. Ново-Петрівка, що на Сумщині, Леунов та Журина їздили хуторами та скликали вдома в останнього нелегальне зібрання. На ньому вони інструктували селян, як провалити питання про самообкладання. Їх агітація мала неабиякий успіх: голосування на наступний день було таким. За самообкладання – 12 осіб, проти – 164⁵¹³. Отже, селянство значною більшістю голосів підтримало заможних односельців.

Організація селянами підпільних зборів, на яких розглядалися питання насильницького нав'язування самообкладання та методи протидії цьому, були зафіксовані й в інших районах республіки. Селяни встановлювали зв'язки між селами, пильнували за виконанням кампанії у районі, брали активну участь в обговореннях різних питань на сільських сходах. У цій ситуації спостерігаємо ту ж ланцюгову реакцію, що і на початку Селянської революції у 1902–1907 рр. Селянство вкотре заявило про себе як про активного суб'єкта.

Однак станом на 1928 р. рух за створення селянського союзу значно послабшав. Причини були такі. По-перше, влада дала селянам чітко зрозуміти, що створення селянського союзу (спілки), а також

будь-яка агітація та розмови про це будуть розцінюватися нею як контрреволюційні дії та потягнуть за собою кримінальну відповідальність. По-друге, значне погіршення економічного становища, безперервні хлібозаготівельні кампанії та нав'язування самообкладання, початок колективізації покляли край надіям селянства на демократичний і мирний шлях боротьби за свої права та інтереси. Починаючи з 1928 р. спостерігаємо трансформацію суспільно-політичної активності селянства з мирного у збройне протистояння з владою. Це була реакція селян на згорання непу. Фактично, актив селянського руху опинився перед дилемою: продовжити своє існування і спробувати перейти до наступного рівня єдності – тіснішого згуртування за спільними інтересами (створення, приміром, на основі руху партії) чи пригасити своє функціонування, розпавшись на невеликі за кількістю і значущістю угруповання.

Наприкінці 1920-х рр., у зв'язку з проведенням хлібозаготівельної кампанії, ситуація в українському селі вкрай загострилася. Дедалі поширенішим стало збройне протистояння. Його форми мало чим різнилися від попередніх: підпали, побиття, навіть вбивства. Показовим є лист селянина з України до родичів в Югославію: «Те, що робиться у нас ... викликає жах, час настає страшніше голодного 1922 року... Все життя державне завмирає, вже зараз голодна маса кричить – дайте царя та хліба, і це факти... Селянська маса протестує, налаштована дуже вороже до радвлади, але вона не організована, у неї немає лідерів та плану дій... Багато хто говорить, потрібна війна, ми хочемо воювати, та з ким вони й самі не знають. Їм потрібний поштовх кривавий, щоб у війні відразу обрушитися на своїх поневолювачів – комуністів і в 3 дні ми передушили б, а далі що... звичайно, не допустили б анархії. Люди – напівживі, ходячі трупи»⁵¹⁴.

Інший лист, адресований із села червоноармійцю, також свідчить про гостроту кризових явищ в українському селі. Його автор закликає солдат боротися за створення селянського союзу: «В селі починає дехто голодувати, в м. Херсон великі черги біля пекарні за хлібом... скільки забрали хлібу, а говорять що в державі хлібу вже немає, але лишками не прогудуєшся, якщо у нас селян не буде селянського союзу, то нам селянам не прожити, амбари наші, а хліб не наш, по містах вже організуються баби, не дають із банків хлібу... Товариші червоноармійці, добивайтесь селянського союзу... хоча Комуністична партія не дозволяє, проте нам потрібно боротися. Нехай живе Селянський Союз України»⁵¹⁵.

Таким чином, радянська влада швидко поставила українське селянство в такі умови, коли воно змушене було брати участь у суспільно-політичному житті тільки через громадсько-політичні

структури, створені державою. Проте, суттєва невідповідність існуючих об'єднань основним економічним інтересам більшості селянства логічно призвела до зародження руху за створення (чи відновлення) селянських громадських організацій. Громадський рух селянства включав у себе структурно слабо оформлені об'єднання громадян різних соціально-політичних орієнтацій.

Ідея консолідації селянства навколо їх союзів (спілок) є найбільш поширеним проявом громадської активності доколгоспного українського села. Настрої, спрямовані на створення селянських спілок були зафіксовані практично у всіх республіках Радянського Союзу. Однак найпоширенішими вони були в Україні. Селянські союзи – це збірна назва тих організацій, які хотіли утворити селяни. Вони мали різні найменування, зміст, функції тощо.

Активними прихильниками і агітаторами за створення незалежних селянських спілок були представники всіх верств селянства: учасники дореволюційних політичних, економічних та громадських організацій, заможні, середняки, біднота (члени КНС), робітники, що проживали в сільській місцевості, демобілізовані червоноармійці, студенти – вихідці з села, навіть деякі члени КП(б)У тощо. Ідея щодо консолідації заради захисту своїх основних прав та інтересів знайшла підтримку серед представників всіх прошарків сільського населення.

Фактично, мирний селянський громадський рух наприкінці 1920-х рр. опинився перед дилемою: продовжити своє існування в підпіллі й перейти до наступного рівня єдності – тіснішого згуртування шляхом створення партії чи припинити своє функціонування, розпавшись на невеликі за кількістю і значущістю угруповання. Рух за створення селянських союзів в Україні на фоні різкого наростання кризових явищ у всіх сферах життя суспільства був брутально розчавлений швидко набираючим сили репресивним механізмом тоталітарного режиму.

Наведені матеріали свідчать, що партійні комітети та органи радянської влади перейшли до ретельного вивчення та протидії зусиллям селянства самоорганізовуватися. Детально характеризувалися особи агітаторів, наводилася реакція населення на ідею створення селянських союзів, вимоги, які висувалися в кожному окремому випадку тощо. Все це красномовно свідчить про серйозне занепокоєння більшовиків реальною можливістю втратити свою монополію на владу. Тому не дивно, що навіть справедливі зауваження щодо економічного та політичного становища ініціаторів руху за селянські союзи розцінювалися як контрреволюційні, а тому підлягали ліквідації.

5.2 Радикалізація протестних настроїв українського селянства в роки непу

Громадські організації й рухи завжди виконують функцію своєрідної сполучної ланки між політичним і громадянським суспільством, між «низамми» й «верхами». У цьому полягає їх стабілізуюча, інтегративна роль у суспільстві. Однак у специфічних умовах 1920-х рр. виникнення громадських рухів та організацій відбувалося спонтанно і безсистемно, що загалом є характерним для перехідного періоду.

На початку 1920-х рр. влада спробувала узагальнити основні прояви суспільного волевиявлення села. Це робилося насамперед за допомогою спеціальних доповідей органів політичного управління. У них донепівський період характеризувався «численними виступами ображених революцією елементів – куркулів та сільської буржуазії – під керівництвом антирадянських партій і груп, найбільш характерним з яких став політичний бандитизм та петлюрівський повстанський рух, очолюваний селянськими союзами»⁵¹⁶.

Справді, тогочас на території України діяли сотні збройних формувань, які мали найрізноманітнішу політичну орієнтацію. Селянські повстання охопили не тільки Україну, але й інші частини колишньої Російської імперії: Тамбовщину, Дон, Кубань, Поволжя і Сибір. Селяни вимагали зміни державної аграрної політики, усунення диктатури РКП(б), скликання Установчих зборів на основі загального рівного виборчого права. Ліквідація владою широкого селянського опору грабівницькій радянській продовольчій політиці отримала від державно-партійного керівництва визначення «боротьба з політичним бандитизмом», а повстанським формуванням відповідно приклеєно статус банд⁵¹⁷.

Економічна розруха та голод початку 1920-х рр. зумовили те, що, незважаючи на всі зусилля влади, селянський збройний повстанський рух у 1921–1923 рр. тривав. Цьому сприяло те, що навіть ті селяни, які не брали у ньому активної участі, прихильно ставилися до повстанців. З часом, після позитивних економічних результатів непу, що в основному задовольнили інтереси широких верств сільського населення, рух опору села почав втрачати як масштаби, так і активність. Однак на всій території України залишався стійкий прошарок сільського населення, який продовжував чинити опір більшовизму. Це виявлялося і у збройних виступах. Так, у червні-серпні 1923 р. у Черкаській окрузі було зафіксовано 3 повстанські загони: Грищенка,

Луньєва, Зинька Стригуна. Вони спрямовували свою діяльність на руйнацію радапарату та невиконання податкової кампанії. Загони постійно переслідували голів сільрад, секретарів партосередків та голів комнезамів, підпалювали сільради, нищили податкові списки. Основну масу повстанців складали колишні активісти партій українських есерів та соціал-демократів⁵¹⁸.

Водночас під виглядом селянських повстанців дедалі частіше почали діяти і суто кримінальні банди, які просто грабували селян. Так, у с. Савустьянівка Уманської округи в 1925 р. банда «тероризувала населення до такої міри, що з настанням ночі ніхто з населення, не тільки не з'являвся на вулиці, а навіть не виходив із хати». 3 травня по вересень у селі було зафіксовано 14 пожеж, 20 грабунків, 4 вбивства та 3 поранення. Різних озброєних та незброєних нападів припадало в середньому по одному на кожну ніч. У селі вся праця була припинена: сходи селян, членів КНС та засідання сільради не збиралися місяцями. Спеціальне розслідування, вчинене ЦК КП(б)У, трактувало всі злочини банди як такі, що спрямовані проти членів КНС та бідноти, котрі брали участь у розкуркуленні та одержали лишки землі, хоч це і не відповідало дійсності. Комісія також у своєму висновку наполягала на тому, що «в Савустьянівці відбувається наступ заможних на бідноту». Реально ніхто із сімей заможних селян участі у безчинствах банд не брав. Однак комісія вдалася до іншого формулювання. Воно звучало так, що заможні селяни «використовували для цього різний темний елемент». Це було кваліфіковано як безпосередній підрич радвледи. Такий «висновок» обґрунтовувався тим, що незможне селянство перестає вірити в свою міць та допомогу влади і старається заслужити ласку у заможних: повертає наділену землю особам, що з них знято, члени КНС починають хрестити дітей тощо⁵¹⁹.

У першій половині 1926 р. на території УСРР діяло близько 25 селянських повстанських загонів. ОДПУ поділяли їх на диверсійні, кримінально-політичні та суто кримінальні. Однак приховувалося те, що більшість складу загонів становили бідняки та наймити. Більше того, траплялися навіть такі випадки, що уманський загін, ліквідований аж у вересні 1925 р., складався... тільки з комсомольців (!)⁵²⁰.

Зважаючи на це, складно не погодитися з тезою Ю. Шаповала відносно того, що ОДПУ «розглядали українців як потенційно небезпечну масу, завжди, незалежно від декларованої офіційно партією лінії, ретельно збирали компрометуючий матеріал проти тих, хто виявляв симпатії чи співчуття до ідеї української самостійності або навіть просто ідентифікував себе як українця чи українку»⁵²¹.

На підтвердження цього можна навести ряд промовистих фактів. Так, ще задовго до офіційного згорання «українізації», у 1926 р., радянські служби розпочали власну контрукраїнізацію. Вони готували компромат на всіх, кого вважали небезпечними для міцніючого тоталітарного режиму. Відтоді фактично, бере початок гонитва органів ОДПУ за вищі показники, пов'язані з викриттям антирадянських, петлюрівських організацій та всіляким роздуванням «політичних» справ. Боротьба зі збройними селянським повстанським рухом в Україні, за даними ОДПУ, завершилася лише у березні 1926 р.⁵²² Проте кампанія боротьби з «українським буржуазно-націоналістичним підпіллям» не вшухала і надалі.

Цьому сприяли особливості радянського законодавства. Так, кримінальний кодекс 1927 р. передбачав можливість кваліфікувати діяння за аналогією. Зокрема, в разі відсутності у ньому прямих вказівок на окремі види злочинів, покарання або інші заходи соціального захисту визначаються за аналогією з тими статтями кодексу, які передбачають найбільш схожі за важливістю і характером. Аналогія закону використовувалася каральними органами як засіб відвертого правового нігілізму, що зумовлювало систематичні порушення кримінального законодавства. Це давало можливість владі застосувати заходи «соціального захисту» до будь-кого: репресувати можна було не винних у конкретному злочині, а визнаних соціально небезпечними внаслідок «зв'язку із злочинним середовищем та попередньою злочинною діяльністю». Більше того, вперше було встановлено покарання за недонесення про задум та підготовку до здійснення контрреволюційного перевороту⁵²³.

У такому контексті, поява у другій половині 1920-х рр. нових форм селянської громадської ініціативи була однозначно розцінені владою як боротьба проти радянської держави. Також антирадянською вважалася така діяльність: агітація за створення селянських організацій (союзів), зростання активності опозиційних Компартії політичних елементів, які намагалися очолити масовий селянський рух проти низових органів радянської влади на селі (насамперед, сільрад та комнезамів), спроби організувати класові політичні партії, розповсюдження критичних до влади, тобто і «контрреволюційних» листівок тощо. Сюди ж неодмінно плюсувався і політичний терор, спрямований проти радянського активу, за який видавалися будь-які конфлікти. Зокрема побутові, які були поширеними серед низових радянських чиновників сільського рівня, враховуючи повсякденне пияцтво, яке стало чи не нормою буття⁵²⁴.

Партійно-радянське керівництво було серйозно стурбоване тим, що на фоні безперечних економічних успіхів непу, крім масового громадського руху, значного поширення набули й інші прояви громадської активності населення. Серед всього різноманіття громадських рухів 1920-х рр. особливе місце посідали ті з них, які виступали як особливі форми діяльності політичних сил, що представляли інтереси й прагнення різних соціальних спільнот. Вони прагнули спрямовувати свої зусилля не на повалення тогочасної влади, а на усунення чи поліпшення існуючих соціально-політичних та економічних умов життя шляхом впливу на владні структури, вдосконалення їх роботи чи персональної зміни їх складу.

Як уже зазначалося, радянська влада, утвердившись в Україні, ліквідувала або в кращому випадку реорганізувала громадські об'єднання нерадянської орієнтації. Передусім це стосувалося політичних партій національного спрямування, більшість яких була оголошена контрреволюційними та заборонена вже на початковому етапі здійснення нової економічної політики. Значно більшою проблемою для нової влади було викорінення із громадської свідомості вільнодумства та впливу офіційно заборонених, але від того не втративших свій моральний авторитет, ліквідованих політичних організацій. Так, підбиваючи підсумки першого року нової економічної політики, на XII Всеукраїнській конференції РКП(б) звертала особливу увагу було звернено на небезпечні для партії явища в суспільстві, що виникли в нових умовах. У документі йшлося: «Антирадянські партії та рухи частково змінюють тактику: вони намагаються використати радянську легальність в своїх контрреволюційних інтересах та тримають курс на «вростання» в радянський режим, котрий вони сподіваються поступово змінити в дусі буржуазної демократії і котрий, за їх підрахунками, сам йде до неодмінного буржуазного переродження»⁵²⁵.

Отже, безпосередньо йшлося і про застосування репресій до есерів, меншовиків, представників інших небільшовицьких угруповань тощо. Не були винятком і політизована верхівка удавано-безпартійних, буржуазно-демократичних елементів⁵²⁶.

Компартія України, як і сформовані нею органи радянської влади, чимало зусиль докладали на викриття «підривних дій класового ворога». У 1921–1925 рр. ними було ліквідовано ряд антирадянських організацій: «Всеукраїнський повстанком», «Волинська повстанська армія», «Козача рада» тощо. Наприкінці 1924 р. припинив своє існування центр «Братерство української державності». Щоправда, його керівні діячі вже невдовзі створили нову політичну організацію,

спрямовану на протидію радянській владі – «Спілку визволення України»⁵²⁷. Борючись проти своїх реальних ворогів, радянська влада в революційному запалі здійснювала терор і проти суто громадських організацій: культурно-освітніх, релігійних та професійних.

Більше того, владна радянська верхівка дала чітко зрозуміти про недоцільність та «шкідливість» існування в Україні національної комуністичної партії. Рішення про це було прийнято ЦК КП(б)У (з узгодженням і схваленням політбюро РКП(б)), незважаючи на те, що соціальні катаклізми, що супроводжували більшовицьке правління в Україні, оцінювалися переважною частиною української спільноти поряд із економічними чинниками кризь призму національних почуттів та національних інтересів⁵²⁸. У 1924 р. українські більшовики оголосили УКП контрреволюційною, а її членів почали «вичищати» з усіх органів влади та громадських організацій радянського суспільства. В меморандумі Виконкомові Комінтерну ЦК КП(б) заявив: «Існування УКП – цієї мізерної групи, яка наскрізь пройнята націоналістичними передсудами, не жила свого контрреволюційного минулого, і наслідуються називати себе комуністичною і претендувати на єдино правильну національну політику, – не може буди терпимим. Назва комуністів, яку укапісти собі присвоїли, обманює трудящі маси України, яким під виглядом комунізму, подається розбавлена петлюрівщина. Крім того... УКП стала центром притягання для всякого роду антирадянських елементів»⁵²⁹. Далі зазначалося, що лише КП(б)У як частина РКП(б) має законне право на існування⁵³⁰. Вся офіційна пропаганда постійно звинувачувала небільшовицькі партії у «зв'язках з закордоном». Також йшлося про інтервенціоністські наміри імперіалістичного оточення, яке намагається використати Радянську Україну в якості свого плацдарму для подальшої агресії проти всього Союзу. Згідно з більшовицькими твердженнями, капіталістичні країни постійно використовували своїх найманих агентів, насамперед «українських буржуазних націоналістів», для проведення ними шпигунської та диверсійної роботи, метою якої було повалити радянську владу та «забрати землю у селян, а фабрики і заводи – у робітників»⁵³¹.

Вважаємо, що повністю відкидати вплив таких звинувачень немає достатніх підстав. Селяни добре пам'ятали про подібні дії як під час австро-німецької окупації 1918 р., так і під час приходу Збройних Сил Півдня Росії влітку 1919 р. З іншого боку, не варто було і гіперболізувати подібні спогади, перебільшувати їх реальний вплив на селянську свідомість у роки непу.

На Об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) (14–23 липня 1926 р.) було оголошено, що тогочасного курсу на розвиток радянського демократизму, неможливе існування двох або кількох політичних партій в умовах диктатури пролетаріату. Лише Комуністична партія як єдина партія і єдиний вождь забезпечить перемогу революції: «Існування декількох політичних партій – і тим самим наявність боротьби між ними за владу – не могло бути нічим іншим, як прямим розривом такої дорого завойованої та міцніючої тепер змички пролетаріату та селянства. Це означало б повний розклад та прямий підрив основ пролетарської диктатури. Наявність боротьби політичних партій (а також оформлення фракцій єдиної партії) несумісна з переможною диктатурою пролетаріату і, по суті, було б нічим іншим, як відродженням буржуазної демократії»⁵³².

Отже, достатньо підстав стверджувати, що більшовицьке керівництво в умовах міцніючого тоталітаризму твердо стало на позицію принципового заперечення самої ідеї багатопартійності як невід'ємної основи буржуазного парламентаризму.

Показовим у цьому плані є звіт про хід перевиборів до сільрад у Могилевській та Тульчинській округах восени 1926 р. У ньому уповноважений комісії ЦК КП(б)У, підсумовуючи численні матеріали з місць, свідчення та особисті враження, зазначив: «Керівництво залишається за нами лише тому, що зараз немає інших політичних організацій, які можуть відкрито (легально) очолити село, немає оформлених політичних груп, які б організовано вели боротьбу на виборах та розвивали діяльність щодо обробки виборця»⁵³³.

Громадські селянські об'єднання не мали політичного характеру. Вони, як правило, являли собою організації, створювані соціальними і професійними групами населення, головна мета яких полягала в задоволенні й захисті інтересів своїх членів. Звичайно, для досягнення цих цілей такі організації часто змушені були втручатися і в політичну сферу. Однак їх політичне забарвлення не було самоціллю, а мало спонтанний і набутий характер. У цьому полягала їхня принципова відмінність від усіх того час існуючих (чи вже заборонених) політичних партій.

Поширеним явищем другої половини 1920-х рр. стали численні листи, листівки, звернення критичного змісту щодо радянської влади. Типовим прикладом цього є лист-заклик, що надійшов на адресу Борщівської сільради Радомишльського району Волинської округи в серпні 1926 р. У ньому містилося звернення до всіх селян об'єднатися та створити Українську Радянську Селянську Республіку. Лист був

підписаний від Організаційного комітету селянської республіки (УРСР) та був надісланий з Києва⁵³⁴.

Серед зазначених вище документів траплялися і матеріали відверто ворожі радянській владі. Так, у 1925 р. умісті Каневі активною була організація монархістів. Їх члени розклеювали листівки контрреволюційного характеру із закликом до всенародного повстання проти влади⁵³⁵. Зміст ще одного листа під назвою «Земля і воля», автори якого в кінці зазначили, що їх можна знайти в Золотоноші, Ірклієві, Великому Хуторі (Райківщина) та у Драбово, також був антирадянським. Вже у заголовку листа звучав заклик: «Селяни організуйтеся, в тім наша сила! Земля і воля селянам! Селяни єднайтесь проти жидів!». Автори вказували на несправедливість радянської влади до селян, яким вона обіцяла землю й волю. У листі увагу приділено й критиці державного устрою Радянського Союзу: «Кажуть ви вільні люди, ви обираєте свою радянську владу, вона і буде стояти за вас і робити волю. А ось що вийшло, обираємо ми свою владу, владу рад, а тут звідкись поряд з нашою владою стоїть друга влада, влада компартії. Без компартії наша влада нічого не робить, компартія вертить радянською владою, наша влада прислужниця компартії. Виходить так, що нами править не обрана нами радянська влада, а зовсім особи від нас далекі (компартія)». Далі наведено прагматичні підрахунки: «А хто утримує ці дві влади, утримуємо їх ми сіромахи, ми хлібороби даємо зарплатню нашій радянській владі та утримуємо компартію. А знаєте, що в компартії більше 1 500 000 чоловік і кожен з них отримує від 80 до 200 карбованців в місяць. Ось і бачите скільки грошей ця компартія тягне з наших кишень. Кажуть тепер іде режим економії: як ми утримуємо дві влади і навіщо вони нам, хіба наша радянська влада не справляється сама. .... А ви ще знаєте, що за компартією стоїть ще Комінтерн – ... всяка зарубіжна сволота, зарубіжні прохвости, що живуть на наших хлібах, сварять нас із закордоном і не дають нам жити мирно з сусідами...»⁵³⁶.

На завершення автори закликали твердо ставити на сільських сходах питання про свою волю заради Української радянської республіки. Щоправда, до цього долучались й протестні заклики: «1. Геть жидів від влади, відібрати у них землю і віддати селянам. В Сибір їх партачів, нехай там буде їх царство. 2. Геть гегемонію робітників: ми самі зможемо прожити і без їх наказів. Наша селянська влада знайде спеців для справи і без робітників, аби були гроші, а гроші то у нас. 3. Геть жидівську компартію, що сидить у нас на шії та робить свою волю. 4. Геть Комінтерн, що не дає жити мирно із закордонними сусідами»⁵³⁷.

Разом із тим, якщо відкинути привнесене антисемітське забарвлення цих закликів, то постають цілком типові вимоги більшості селян: землевпорядкування, вирішення проблеми перенаселення через нестачу земель, диктатура селянства замість диктатури пролетаріату, ради без комуністів, агітація проти участі України у війні тощо.

Цікавий лист надійшов до ЦК КП(б)У від адресатів, які іменували себе представниками «Селянсько-робітничої республіки». Автори звинувачували владу в тому, що вона підпорядкована партії, а не населенню: «Кажуть, що влада наша. Бачте, ми її обираємо. А хіба вона робить нашу волю, хіба вона думає про нас, селян. Що вона нам дала. Відібрали у нас землю та обклали таким податком, що аж небо вовною покажеться. Колись ми мали податки тільки земельні – державні, земські та волосні брались від землі, а тепер податки і державні, і окружні, і сільрадівські. Та усіх їх не перепишеш, а робітники податку не платять. Влада тепер робить те що скаже якась компартія, вона слухає її, а не нас»⁵³⁸.

Де кілька листівок вже суто антирадянського характеру з підписом «Окрком УСРР» восени 1926 р. були розповсюджені в с. Широка Балка Миколаївської округи. Їхні автори відкрито закликали до збройного протистояння: «Дорогі селяни, озбройтеся хто чим може, виганяйте дух радвлади зі свого села. Годі нас грабувати, годі пити селянську кров трудову. Земля вся наша і податки не повинні здиратися. За грабунок, насилля над селянином ми самі повинні відстояти. Сміливо, селяни, не бійтеся, йдіть вільно вперед, ніхто вас не втримає, за звільнення селянський народ. Дорогі селяни, не втрачайте дарма часу, беріть в руки гвинтівки та виганяйте радвладу назавжди»⁵³⁹.

Подібні листівки та заклики антирадянського характеру були виявлені й в інших містах: Конотоп, Київ, Сталіно, Коростень тощо. Ці настрої не вщухали тут і в наступні роки. Так, протягом березня 1928 р. у с. Ново-Економічному було розповсюджено 5 прокламацій різного змісту з підписом «Гурток №57». У них говорилося про гніт більшовиків, про скрутне становище селянства. Всі вони містили заклик до збройного повстання. Зазначалося, що в травні по всій країні пройде хвиля заворушень⁵⁴⁰.

Третього грудня 1928 р. у Сумах було поширено два типи листівок, які містили заклики до боротьби, підписані «Виконком друзів народу». Їх автори, використовуючи погромницьку антисемітську риторіку, зверталися до селян із закликами: «1. Товариші! Об'єднуйтеся. Бийте жидів та кооперативи. Вимагайте вільної мануфактури та хлібу. Проти маси влада не піде. Скоро наша закордонна влада звільнить нас від жидівського іга; 2. Товариші. Чого ви мовчите. Хіба ви не знаєте, що

жиди, відчуваючи кінець, вивезли з Росії хліб (на випадок втечі буде золото на дорогу), а нас змушують їсти якийсь хліб, яким раніше свиней кормили, та й такого дають мало...»⁵⁴¹.

Аналіз наведених вище текстів із упевненістю дозволяє говорити про те, що осередки деяких тогочасних громадських рухів, багато в чому відрізняючись від політичних партій, мали з ними одну спільну ознаку. Вона полягала у тому, що розширюючи свою участь в громадському і політичному житті країни, вони так чи інакше долучалися до боротьби за вплив на державну владу. Фактично це були свого роду протопартії, що, як свідчить досвід ряду країн, у майбутньому могли або трансформуватися в політичні партії, або навпаки – розпастися.

Пильнуючи за настроями селянства, в жовтні 1928 р. секретний відділ ОДПУ підготував звіт «Антирадянський рух на селі». У ньому було подано доволі детальну характеристику руху за створення класової селянської партії. В ньому спеціально зазначалося, що масовий селянський рух другої половини 1920-х рр. однією із головних вимог до влади ставить створення не лише селянської спілки як виразника економічних (в основному) інтересів села, а й дедалі частіше наголошує на необхідності організації селянської партії, яка б захищала права селянства в умовах диктатури пролетаріату.

Автори звіту, ставлячи за мету розгром опозиційного селянства, за доцільне пропонували створити кишенькову Українську мужицьку партію⁵⁴² (далі – УМП).

Ця ідея не була надто новою. Так, думка про створення такої партії виникла ще в 1922 р., коли безпартійні діячі ще дореволюційного кооперативного руху створили Всеукраїнську Кооперативну раду. Рада складалася з 30 осіб. Вона вирішувала різні кооперативні справи. Однак, коли в 1925 р. значення та вплив ради у господарській сфері значно знизився, так звана «слобожанська група» Ради на своїх зібраннях перейшла до обговорення участі у вирішенні й політичних питань. З часом основною темою стало створення в радянських умовах селянської політичної партії. На думку ініціаторів створення партії, зважаючи на те, що селянство України було головною рушійною силою революції та відіграло найважливішу роль у відновленні й зміцненні народного господарства, саме йому й має належати державна влада в Україні. Основні завдання проектованої «Мужицької партії» зводилися до такого:

1. Відродження та закріплення суверенної України як держави мужиків (селян). Форма державного устрою залишалася тактичним

питанням, проте, оскільки партія репрезентувала себе демократичною, то цей принцип повинен був лягти в основу майбутньої держави.

2. Економічна політика партії мала б ґрунтуватися на принципах приватної ініціативи за повного контролю та регулювання з боку держави, скасування монополії приватної ініціативи та приватної ініціативи в торгівлі внутрішній. У земельній політиці партія обстоювала б право дрібної земельної власності, проте, вважаючись верховним господарем землі, держава встановлювала б максимальні розміри земельної власності. Головним економічним гаслом політики мало стати таке: «Жодного незаможника!». Його реалізація досягалася б інтенсифікацією та індустріалізацією сільського господарства, а також вільною кооперацією. Політика партії у робітничому питанні зводилася до 8-годинного робочого дня, встановлення мінімуму заробітної плати, охорони праці, материнства та дитинства тощо.

3. Взаємовідносини селянського та робітничого класу (нагадаємо, що це больова точка селянства) визначалися відповідно до того, що в аграрній країні, де немає справжнього пролетаріату, будь-які претензії на диктат робітництва є абсурдом. Партія ж покликана захищати інтереси саме селянства⁵⁴³.

У проєкті йшлося про те, що УМП буде мати яскраво виражений куркульско-буржуазний характер. З окремих питань, зокрема щодо аграрної політики, буде представляти суто есерівську платформу. Тому ОДПУ, переконане в привабливості гасел та ідей мужицької партії для широких селянських мас та частини пролетаріату, як тільки отримало від своїх інформаторів перші докази «антирадянських» настроїв ініціаторів створення УМП, поспішали звітувати перед ЦК КП(б)У про успішну ліквідацію організаційного центру УМП, змальованого ними як черговий претендент на роль провідника антирадянського руху на селі⁵⁴⁴.

Поширення ідей необхідності суспільно-громадської організації українського селянства йшлося не тільки з низів, а й від сільської інтелігенції та інтелігенції селянського походження, яка працювала у різних державних і наукових установах, вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси та інших адміністративних та культурних центрах України⁵⁴⁵. Так, у спеціальній доповіді ОДПУ від 3 вересня 1926 р. йшлося про спроби української інтелігенції створити різного роду селянські організації, найбільш оформленою з яких є Українське селянське об'єднання⁵⁴⁶. З цим можна погодитися. Однак автори доповіді із суто кон'юнктурних міркувань, демонструючи свою необхідність владі, фальсифікували зв'язок ініціативних зібрань інтелігенції зі страхітливими емігрантськими контрреволюціонерами.

В поле зору органів ОДПУ потрапила також група студентів, «Кубанських українців». Вони у декількох великих містах мали свої цілком легально оформлені організації у формі студентських земляцтв із зареєстрованими статутами, розробленими програмами. Проте, як з'ясувалося, «Кубанські українці» організовували й сільські осередки. Таку їх діяльність радянські яких спецслужби розцінили як нелегальну і антирадянську⁵⁴⁷.

Уже під час агентурної розробки слідства та суду над представниками студентської молоді ряду ВНЗ Кубані й України було виявлено існування розгалуженої молодіжної організації під назвою «Українська революційно-демократична партія звільнення Кубані». Під час слідства ОДПУ вдалося з'ясувати, що деяких учасників групи не задовольняли вузькі рамки їх організації. Вони планували, враховуючи зростаючу антирадянську активність українського селянства, використати культурно-освітню організацію «Кубанських українців» для створення самостійної селянської партії. В одного з учасників групи була знайдена програма. Вона не була політично завершеним документом, як програма Української мужицької партії, однак щодо організації антирадянської роботи на селі, була найбільш конкретним документом тих сил в українському суспільстві, які головною метою своєї діяльності бачили захист інтересів українського селянства⁵⁴⁸.

Ініціатори організації Українського селянського об'єднання (далі – УСО) обґрунтували створення національної аграрної партії такими мотивами. По-перше, попри те, що основним класом за економічною ознакою та політичним значенням є селянство, воно фактично відсунуте від участі в роботі управління державою і, як наслідок, державна політика значно розходиться з інтересами цього класу, а соціалістичне будівництво, яке проводиться, головним чином, через індустріалізацію, лягає непосильним тягарем на плечі селянства. По-друге, встановлений диктатурою Компартії політичний та економічний централізм погано позначається на окремих національних республіках, перетворюючи їх, зокрема Україну, на колонію російської центральної влади. По-третє, селянство більшою мірою, ніж інші верстви населення позбавлене можливості користуватися навіть тими незначними демократичними правами, які були здобуті внаслідок довготривалої боротьби проти самодержавства. По-четверте, цільова установка компартії на перспективи майбутнього є незрозумілою і неконкретизованою не тільки для селянства, а навіть для робітників. Селянство втомилосся жити в скруті, бути добривом для підтримання

ідей світової революції та щасливого майбутнього. Воно воліє жити у придатних матеріальних та духовно багатих умовах вже зараз⁵⁴⁹.

У Статуті Українського селянського об'єднання ставилися такі цілі:

1. Через організацію свідомих селян-трудівників та селянської інтелігенції виявляти та повсякчас захищати широкі потреби селянської маси, використовуючи для цього різноманітні засоби.

2. Через цю ж організацію виявляти та формувати ідеологічне обличчя селянства в науково-прогресивному дусі.

3. Підготувати ґрунт для організації національно-селянської партії, яка б стала не лише офіційним виразником селянської думки, а й змогла б фізично ліквідувати вказані вище недоліки та повести за собою широку селянську масу до кращого майбутнього, до кращого селянського порядку.

4. Об'єднання завжди і за будь-яких політичних умов повинне боротися за принципи широкої демократії⁵⁵⁰.

Тактика та методи роботи УСО мали поділятися на легальні та нелегальні. До легальних форм діяльності належали всі конкретні завдання щодо науково-теоретичного обґрунтування справедливості селянських вимог, висвітлення їх потреб у тих працях, які дозволялося друкувати або в тих доповідях, котрі можна було б оприлюднювати на відкритих зібраннях, організаційне забезпечення проведення різних виборчих кампаній, демонстрацій, індивідуальне критичне обговорення сучасних політичних подій та суспільного становища, яке може бути висловлене перед селянськими масами, представниками влади, партії тощо.

Нелегальні форми діяльності: власне організація осередків селянського об'єднання, технічне інструкторське керівництво роботою цих осередків, зібрання та засідання об'єднань, створення власного друкованого органу як засобу агітації, керівництво та виховання мас⁵⁵¹.

Протидіючи поширенню серед селянства опозиційних щодо радянської влади настроїв, державна каральна система намагалася демонструвати свою жорсткість аби залякати і придушити рух опору. Так, з цією метою 26 квітня 1928 р. Ніжинський окружний суд провів засідання, на якому заслухав справу 26 учасників колишнього Носівського загону гетьманців-хліборобів. Постановою суду двом підсудним (М. Вороні та В. Прищепі) було винесено вирок – вища міра соціального захисту, 10 осіб було ув'язнено на різні терміни, 14 осіб амністували у зв'язку з 10 річницею Жовтня. Носівський загін за Гетьманщини відіграв помітну роль у житті Ніжина. Він нараховував близько 300 осіб (переважно селян) та рішуче боровся проти

революційного елементу села – червоних партизан. Суд обґрунтував суворість свого вироку тим, що, незважаючи на давність подій, пом'якшення кари могло б викликати невдоволення родичів осіб, що постраждали⁵⁵².

Проте ця справа була скерована, насамперед, на залякування селянства. Адже, якщо карати всіх учасників селянської революції, які боролися не на стороні більшовиків, то скільки тоді селян залишиться на волі? Реальним мотивом винесення суворого вироку була належність підсудних до антирадянської селянської організації гетьманського «Союзу хліборобів». Його учасників радянська влада і в повоєнні часи вважала одними з основних ініціаторів створення селянських союзів. Керівництво країни постійно наголошувало на небезпечності для радянської влади поширеної серед населення думки про можливість масового і організованого опору. Так, у листі на адресу секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора було наведено такі селянські вислови: «Хоч Денікіна давай, однаково будемо згодні, щоб була інша влада, але щоб було що їсти. Скоро у нас буде контрреволюція і комуністів усіх переб'ємо»⁵⁵³.

Незважаючи на те, що у страху очі великі, реальна загроза для влади з боку українського села не була вигадкою партійних чиновників. Про це свідчать численні документи різноманітного характеру. Так, у с. Довгалівка Криворізької округи середняк-селянин публічно заявляв: «Радянська влада – це банда, це здириники, раніше у нас був один збірник та один староста з писарем, а тепер сидять 100 осіб і толку ніякого нема, продподаток стягують по 100-150 рублів... і колектив у мене забрав 3 десятини землі. Хіба це колектив, це якась банда села на трудовій землі». Далі селянин оповідав про невідворотне світове повстання та знищення комуністів, будуючи свою розповідь на біблійських пророцтвах⁵⁵⁴.

У листі комнезамівця із с. Рівне Зінов'ївської округи до редакції газети «Комуніст», проаналізовано настрої сільського населення. У ньому підкреслювалося: «Тепер кожний селянин зробився звіром для радянської влади. Він уже не надіється, що йому радвлада допоможе, бо вже на факті доказали, що в господарстві не він господар, а хтось інший. Він уже своїм власним трудом, добром, своєю кривавицею не має права розпоряджатися»⁵⁵⁵. Такі настрої селяни відверто виказували і в Глухівському районі. Так, на безпартійній селянській конференції делегати буквально накинулися на партійців (словесно): «Ви їздите до нас тільки голови дурити і комуни будувати. Вас потрібно гнати в шию, щоб не їздили до нас брехати, нам ваші комуни не потрібні»⁵⁵⁶. У політзвіті секретаря Вінницького окружного комітету КП(б)У за

липень-серпень 1927 р. зазначалося: «Антирадянські угруповання починають діяти, об'єднуються з церковниками, всіма колишніми людьми, позбавленими права голосу, приблизно в Дашевському районі, де проживає 20 осіб – колишніх членів союзу «Руського Народу», там вони заключили блок зі всіма антирадянсько налаштованими людьми. Займаються вони ще вербовкою бідноти...»⁵⁵⁷.

Часто у відкритий протест проти влади переростала агітація проти хлібозаготівельної кампанії. Ці (антихлібозаготівельні виступи) мали, як правило, гострий характер, який часто набував збройного виступу. Так, на зібраннях з приводу хлібозаготівель мали місце навіть такі висловлювання: «Потрібно зробити так, щоб вони подошли, якщо б настав той час, коли можна було б влаштувати комуністам Варфоломівську ніч»⁵⁵⁸. Лунали і такі: «Всю кооперацію потрібно перебити або спалити по всій нашій країні, тільки тоді буде для нас життя вільним і все буде по-старому»⁵⁵⁹. Аналіз вищенаведеного дозволяє обґрунтовано говорити, що певна частина селян була не тільки вороже налаштована щодо радянської держави, а й навіть готова була до крайніх форм опору із застосуванням зброї.

Яскравим прикладом таких настроїв селянства є листи, адресовані Голові ВУЦВК Г. Петровському. Перший із них надіслав селянин із с. Будьонівка Маріупольської округи: «Я, Макієнко Микола, йду проти радянської влади. Приходять до мене селяни й кажуть – підіймай війну, то ми й поможемо тобі воювати. Я призначив війну у березні місяці 25 числа 1929 року. У мене є військо в 1972 чоловік»⁵⁶⁰. Другий надійшов від селянина з Уманщини: «Нам селянам закрили очі й кажуть, що «це наша влада» і мусимо терпіти всі ці знущання і вимагання. Селяни нетерпляче чекають війну, аби тільки дали зброю в руки селянам, то була б друга революція з комуністичною партією і з тими радянськими пузами, що ссуть кров з бідного трудового селянина»⁵⁶¹.

Отже, захист своїх інтересів частина селян бачила тепер навіть не в організації спілки чи союзу, а у відкритій збройній боротьбі з кривдниками: «Ми всі підемо в банди, а то заберуть хліб у селянства і ми будемо сидіти голодними»⁵⁶². Про це свідчать і офіційні зведення. У них було зафіксовано у першому півріччі 1928 р. 117 «терористичних» актів, а з жовтня 1928 по серпень 1929 р. – 348 убивств, поранень і підпалів. Так, 22 квітня 1928 р. після зібрання наймитів та пастухів, був убитий голова сільради с. Лукашівка Черкаської округи. В цій же окрузі через декілька днів було вбито голову сільради с. Комарівка. У Первомайській окрузі було вбито бідняка-активіста⁵⁶³.

Щоправда, влада висвітлювала цей факт у контексті загострення класової боротьби на селі, списуючи всі проблеми хлібозаготівель на «куркульські елементи». Свідомо замовчувалося, що це були безкласові акції протесту всього селянського загалу проти відверто викривленої політики держави щодо більшості своїх громадян. Її об'єктами були не лише заможні й середняцькі верстви села, а бідняки.

Наприкінці 1928 р. на засіданні IV сесії ВУЦВК X скликання Г. Петровський, розглядаючи проблему політичних настроїв села, змушений був визнати: «Ці вбивства, про які ми знаємо і чули так багато... – не просто кримінал, який спрямовує своє вістря на грабунок, а політичні акти, терористичні акти, які ставлять собі задачу боротися з представниками влади на місцях, вбивати голів сільрад, комуністів, активістів-комсомольців і т. д.»⁵⁶⁴. Аналізуючи державні методи протидії актам спротиву населення, зокрема розстріли учасників банд, він зазначив: «У нас у ВУЦВК 90-97% розстрілів підтверджується, не тільки зараз, а давно. Але так надалі не може продовжуватися, тому що це говорить про деякий початковий стан громадянської війни...»⁵⁶⁵. Однак, справедливо оцінюючи настрої більшості селянства, представник вищого партійно-державного керівництва УСРР, не знайшов нічого кращого, як порекомендувати: «Діяти так, як ми це робили в революцію»⁵⁶⁶.

Таким чином, архівні дані та періодичні видання 1920-х рр. засвідчують факт надзвичайної суспільної активності селян. Їх аналіз посідав важливе місце у тогочасних політичних технологіях радянської влади. Численні спеціальні обстеження, таємні звіти та доповіді окресленого періоду показують, що, незважаючи на те, що в різних регіонах України існували певні відмінності у причинах, перебігах, учасниках неформальних громадських осередків, спільною була загальна тенденція до наростання селянського руху. Він мав широкий спектр різновидів. Так, опозиційні настрої населення коливалися від збройних методів опору владі на початку та наприкінці 1920-х рр., до демократичних спроб співпраці через обговорення комплексу соціальних проблем та утворення незалежних громадських селянських організацій.

Спрямування і характер селянського руху були яскравими показниками реакції сільської спільноти на радянську політику на селі. Виникнення таких рухів мало складну природу і зумовлювався багатьма чинниками. Мали місце фактори і суто суб'єктивного характеру. Зазвичай рух відбувався спонтанно та безсистемно, що характерно для перехідних періодів. Ігнорування ж вимог і нехтування інтересами більшості населення спричинило критичне загострення взаємовідносин держави та селянства наприкінці 1920-х рр.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз порушеної нами теми засвідчив, що, незважаючи на чисельну спадщину попередників, її зміст не вичерпує всю повноту проблеми. Так, ряд суспільно-значимих аспектів, що стосуються суспільно-політичної активності українського селянства досі залишаються не висвітленими. Більше того, наукового осмислення потребують такі сюжети, як консолідаційний рух селянської спільноти, характеристика соціального складу неформальних лідерів, широкий спектр різновидів громадської ініціативи в роки непу ні в концептуальному, ні в фактологічному плані практично не позначено.

Залучена до монографії джерельна база є репрезентативною і достовірною, що дозволяє повно дослідити обрану тему. Дослідження ґрунтується на новітніх принципах і методах пізнання історичних явищ, подій і процесів, застосування яких дозволило уникнути упередженості та односторонності, отримати науково обґрунтовані результати.

Відмова від військово-комуністичного штурму і проголошення радянською владою в березні 1921 р. нової економічної політики стали об'єктивною передумовою не лише швидкого відновлення і подальшого розвитку продуктивних сил сільського господарства, але й зростання суспільно-політичної активності українського селянства. Суттєве пом'якшення крайнощів попередньої політики радянського керівництва на селі ініціювало позитивну стимул-реакцію стомленого від довготривалого внутрішнього і військово-політичного протистояння та економічного терору військового комунізму селянства до суспільно-громадської діяльності. Вже на кінець відновлювального періоду український селянин знову став відчувати себе повноправним хазяїном свого господарства, котрий сам вирішує чого і скільки йому вирощувати, куди і за якою ціною він зможе і буде збувати вироблену ним продукцію. Відтепер селянин, сплативши єдиний сільськогосподарський податок, міг сповна використовувати ринкову кон'юнктуру і продати «лишки» за найбільш сприятливих умов, які давали можливість отримати за них прийнятну для селянина ціну. Зникло байдуже ставлення селянина не лише до стану господарства власного двору, але й до оточуючих умов, всіх тих не лише економічних, але й суспільно-політичних чинників, які так чи інакше впливали на його життєдіяльність.

Непівська модель загалом забезпечувала для селянина такі умови життєдіяльності, які давали можливість зробити дрібного товаровиробника союзником радянської влади. Однак повсякденні крайнощі та викривлення податкової політики, внутрішньо упереджене ставлення до селянства більшістю партійно-радянського чиновництва, стримувало соціально-економічний розвиток селянських господарств. Сутність цих обставин, їх невідповідність теоретичним засадам непу, хоч і оприлюдненим у офіційних партійних документах, створили об'єктивні передумови для росту самодіяльної ініціативи селянства не лише в соціально-економічній сфері, а й у суспільно-політичному житті. Селянська революція в Україні у роки непу не припинилася. Вона набула нових проявів. Більшою мірою вона стосувалася суспільно-політичної та соціально-економічної сфер, меншою – збройної.

Комплексний аналіз витоків суспільно-політичних процесів, пов'язаних із активізацією суспільно-політичного життя українського селянства в роки непу, дає підстави стверджувати, що звільнивши на початку 1921 р. від тотального контролю з боку партії-держави значну сферу соціально-економічного життя селянства, влада компенсувала це посиленням курсу на зміцнення своєї політичної монополії. Саме швидкі й вагомні успіхи у соціально-економічному житті поставили на часі питання про те, що їм не відповідні позитивні зрушення в царині суспільно-політичного становища селянства. Ця дедалі наростаюча суперечливість стала причиною поступового формування критичних, а згодом і радикально-протестних настроїв широких верств українського селянства щодо радянської влади. Ці настрої посилювали також і перманентні кризові сплески у сфері економіки і фінансів. Їх коріння крилося у тому, що по мірі зміцнення селянських господарств правляча партія, налякана удаваним посиленням у селянському середовищі «антисоціалістичних» тенденцій, дедалі частіше вдавалась до політики штучного стримування розвитку підприємливості, а отже і виробничої активності селянства. Це являлось передусім у створенні штучних перепон на шляху розвитку заможної верстви селянства.

Пішовши у 1921 р. на тимчасові вимушені поступки селянству, керівництво ВКП(б) вже у першій половині 1920-х рр. за практично одноставного схвалення низового партійно-радянського апарату розпочало у стратегічний зворотний дрейф, спрямований на поступове ослаблення селянської приватної ініціативи. За допомогою тенденційно сконструйованої податкової та цінової політики радянське керівництво обрало курс на те, щоб не лише поліпшити за рахунок

селянства фінансово-економічне становище держави, але й жорстко контролювати його повсякденну життєдіяльність. Усупереч деклараціям реалізувалася політика гальмування згортання товарно-ринкових форм ведення сільського господарства. Зрозуміло, що подібна чужа більшості селянства політика радянської влади на селі не могла не ініціювати з боку селянства пошук альтернативи такому непривабливому стану речей.

Прагнучи встановити повний контроль над суспільно-політичним життям країни, радянська влада протягом 1920-х рр. намагалася інтегрувати українське селянство у радянську модель державності. На практиці мова йшла не про інтеграцію, а про формування нового радянського селянства – зручного владі суб'єкта радянської історії.

З цією метою було налагоджено діяльність численних професійних, національних, молодіжних, жіночих, культурно-просвітницьких, наукових товариств і організацій. Їх створення не лише ініціювалося партією, їх діяльність надалі постійно нею спрямовувалася і контролювалася. Внаслідок цілеспрямованих зусиль партійного і державного апарату певна частина селянства, насамперед, представники молодого покоління, була втягнута в різні громадські організації: комсомол, профспілки, КНС, селянські товариства взаємодопомоги, жіночі делегатські збори, сількорівський рух, «МОПР», «Авіахім», «Безбожник», «Друзі дітей», «Культзмичка», «Геть неписьменність», «Антиалкогольне товариство», «Друзі радіо», «Товариство сприяння юним ленінцям» тощо.

Масові товариства офіційно були покликані сприяти державі у вирішенні соціальних та освітньо-культурних проблем (ліквідація неписьменності, боротьба з дитячою безпритульністю), поліпшення медичного обслуговування, пропаганда санітарії та гігієни, підвищення освітньо-культурного рівня населення. Зовні масові товариства мали атрибути самостійності й демократизму у внутрішній організації й функціонуванні. Це початково давало певний імпульс для їх діяльності. Однак у повсякденному житті вони спрямовувалися партією, впливаючи на світогляд мас. Провідним принципом роботи товариств швидко стала їх політична заданість та доведений до крайнощів організаційний централізм. Це швидко породило притаманний всім тогочасним товариствам прорадянського типу внутрішній недолік – формалізм у діяльності. Позбавлені живої ініціативи, члени даних організацій швидко втрачали свій початковий ентузіазм, ділову активність. Починаючи з другої половини 1920-х рр. політика партії та влади щодо громадських об'єднань ставала дедалі жорстокішою.

Це сприяло поглибленню зневіри у селянства щодо його участі у суспільно-політичному житті за умов радянського ладу «між пролетарським містом та політично цілим антирадянсько налаштованим селом».

Зважаючи на таке, українське селянство 1920-х рр. не було інертною, конформістською масою, нездатною до активної суспільно-громадської діяльності. Усупереч більшовицькій доктрині селяни були активним суб'єктом історії. У зв'язку з цим утвердження тоталітаризму в українському селі проходило складно, враховуючи істотні об'єктивні протиріччя між одвічним прагненням селянства до економічної і громадянської свободи і більшовицькою ідеологією та її повсякденною практикою. Партія, щоб встановити контроль над селом, маневруючи, вдавалася до політичних і економічних кроків, спрямованих на розширення своєї політичної опори (комнезами, партосередки, звільнення від оподаткування певних категорій сільського населення), формування підконтрольних місцевих органів влади, сприяння кооперації тощо.

Є всі підстави називати ці заходи державною контрреволюцією щодо селянської революції. Домінуючими принципами утвердження радянської влади в українському селі були такі: розкол села за майновою ознакою, надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад, багаторівневий спосіб їхньої побудови, боротьба з партіями есерівського походження, які претендували в минулому на представництво інтересів селянства. Сільські ради комплектувалися винятково за ознакою їх слухняності – із осіб повністю лояльних до влади. Опозиційно налаштовані селяни до участі у виборчих процесах не допускалися. Права відкликання депутатів не існувало, депутати не відповідали перед виборцями, а виконками перед радами, які фактично були відірвані від мас.

Правляча партія, утверджуючи тоталітарне суспільство, створила цілісну систему адміністративно-політичного й ідеологічного впливу і контролю за всіма верствами і віковими групами населення. Вона підтримувала лише лояльні до режиму громадські організації, що функціонували у сільській місцевості.

Зважаючи на реальну небезпеку поступитися позиціями в боротьбі за вплив на селянство, всі радянські владні структури фінансово та організаційно допомагали «своїм» відверто брутально боротися з конкурентами щодо впливу на селянство. Місця в новій державі

«диктатури пролетаріату» селянській незалежній громадській ініціативі не було.

Давні історичні традиції козацького самоврядування, відтворені під час селянської революції у 1902–1921 рр. сприяли значній активізації громадського життя села. Воно розвивалося паралельно розгалуженій у другій половині 1920-х рр. сільській мережі різноманітних господарсько-економічних та громадсько-культурних організацій. Завдяки цьому, незважаючи на протидію з боку міцніючої тоталітарної системи, у роки нової економічної політики спостерігається активний розвиток традиційних самоврядних організацій. Вони набули дедалі більшого значення в усіх сферах життя села. Так, селянською альтернативою пробільшовицьким громадським інституціям стали земельні громади, сільські сходи, сільськогосподарські й споживчі кооперативні товариства, просвіти. Популярними у селянському середовищі були безпартійні селянські конференції, які стали важливим чинником суспільного-політичного життя села.

У 1920-х рр. з'явилися нові форми суспільно-політичної ініціативи селянства. Влада їх розцінила як боротьбу проти радянської держави. Селянам інкримінувалися всі можливі види контрреволюційної діяльності. Так, агітація за створення селянських організацій (союзів) трактувалася як зростання активності антирадянських елементів, які намагаються очолити масовий селянський рух та посісти керівні посади в низових органах влади. Незалежним селянським активістам приписували організацію контрреволюційних політичних партій, розповсюдження ворожих радянській владі листівок, акти терору, спрямовані проти партійного та радянського активу, зрив заходів влади, підпали, саботаж тощо.

Ідея консолідації селянства навколо їх союзів (спілок) є найбільш поширеним виявом громадської активності доколгоспного українського села. Настрої, спрямовані на створення селянських спілок, були зафіксовані практично у всіх республіках Радянського Союзу, проте найрадикальнішими їхніми носіями були селяни України. Селянські союзи – це збірна назва тих організацій, які хотіли утворити селяни. Вони мали різні найменування, зміст, функції тощо.

Місцем, де найчастіше та найголосніше лунали вимоги щодо необхідності створення селянського союзу для захисту власне селянських інтересів, були безпартійні селянські конференції, сільські сходи та різні кооперативні зібрання. Чітко ці настрої простежувалися і на побутовому рівні. Моніторинг суспільно-політичних настроїв

українського селянства засвідчив значне поширення ідеї створення селянського союзу.

Активними прихильниками і агітаторами за створення незалежних селянських спілок були представники всіх верств селянства: учасники дореволюційних політичних, економічних та громадських організацій, заможні, середняки, біднота (члени КНС), робітники, що проживали в сільській місцевості, демобілізовані червоноармійці, студенти вихідці з села, окремі члени КП(б)У тощо. Ідея щодо консолідації заради захисту своїх прав та інтересів знайшла підтримку серед представників усіх прошарків сільського населення.

Аналіз конкретних випадків прояву руху за створення селянських спілок засвідчив широкий спектр вимог його учасників. У більшості випадків мала місце поступова трансформація економічних вимог селянства шляхом усвідомлення ним свого низького, порівняно з робітничим класом, правового стану.

Упродовж 1920-х рр. суспільно-політична думка селян була об'єктом прискіпливої уваги більшовиків. Вони її використовували у своїх технологіях утвердження більшовицької влади. Численні спеціальні обстеження, таємні звіти та доповіді окресленого періоду показують, що, незважаючи на те, що в різних регіонах України існували певні відмінності у причинах, перебігах, учасниках неформальних громадських осередків, загальною була тенденція наростання селянського руху, який мав широкий спектр різновидів. Так, опозиційні настрої населення коливалися від збройних методів опору владі на початку та наприкінці 1920-х рр., до демократичних спроб співпраці шляхом обговорення комплексу соціальних проблем та утворення незалежних громадських селянських організацій.

Спрямування та характер селянського руху були яскравими показниками реакції сільської спільноти на ті чи інші кроки радянської влади. Виникнення таких рухів мало складну природу і зумовлювалося багатьма як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Ігнорування ж вимог і нехтування інтересами більшості населення спричинило критичне загострення взаємовідносин держави та селянства наприкінці 1920-х рр. Владі не вдалося остаточно упродовж 1920-х рр. приборкати селянство, придушити селянську революцію. Це було зроблено на початку 1930-х рр. Інструментами нищення селянства України, селянської революції стали податкова політика, насильницька колективізація, Голодомор 1932–1933 рр.

Примітки:

¹ Квіринг Э. И. Из статьи «Экономическая политика партии к XV съезду» // Квіринг Э. И. Избранные речи и статьи. – К., 1988. – С. 310–323; Квіринг Е. Незаможники і середняки, це селянська підвалина Радвлади / Е. Кліринг // Радянський селянин. – № 2–3. – 1925 р. – С. 5–9; Квіринг Е. Про прийом селян до партії / Е. Квіринг // Радянський селянин. – № 5–6. – 1925 р. – С. 6.

² Шліхтер О. Г. Українське сільське господарство за 10 років / підсумки радянської аграрної політики / О. Шліхтер // Український агроном. – 1927. – № 10–11. – С. 20.

³ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Пер. з 5–го рос. вид. Т. 36 «Березень – липень 1918». – Київ : Політвидав, 1973. – 705 с.; Ленін В. І. Повне зібрання творів. Пер. з 5–го рос. вид. Т. 41 «Травень – листопад 1920». – Київ : Політвидав, 1974. – 670 с.; Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня : XI з'їзд РКП(б) 27 березня – 2 квітня 1922 р. // Ленін В. Повне зібрання творів – Т. 45. – Київ : Політвидав, 1974. – С. 65–109; Ленін В. І. Вибрані твори: У 3–х т. Т.3. / В. Ленін. – Москва : Політвидав, 1982. – 856 с.; Ленін В. І. Промова на Першій Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р. // Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 39. – Київ : Політвидав України, 1967. – С. 291–298.

⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Пер. з 5–го рос. вид. Т. 41 «Травень – листопад 1920». – Київ : Політвидав, 1974. – 670 с.

⁵ Бухарин Н. И. Революция и культура. Статьи и выступления 1923–1936 гг. / Н. Бухарин. – Москва : Фонд им. Н. И. Бухарина, 1993. – 350 с.; Бухарин Н. И. О новой экономической политике и наших задачах // Бухарин Н. И. Избранные произведения. – Москва, 1988. – С.122–145; Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз // Бухарин Н. И. Избранные произведения. – Москва, 1988. – С.146–230.

⁶ Зиновьев Г. Внимание всей партии – деревне // Зиновьев Г. Лицом к деревне: Статьи и речи. – Москва; Ленинград. – 1925. – С. 76–84; Зиновьев Г. Мы не должны быть только партией города // Зиновьев Г. Лицом к деревне: Статьи и речи. – Москва; Ленинград. – 1925. – С. 59–63.

⁷ Каменев Л.Б. Из доклада правительства Всеукраинскому съезду Советов (4 мая 1925 г.) // Каменев Л. Куда и как ведет Советская власть крестьянство? – Ленинград, 1925. – С. 94–109.

⁸ Петровський Г. І. Шлях селянства до соціалізму (Про підсумки V-го Всеукраїнського з'їзду незаможних селян) / Г. Петровський. – Харків : Державне видавництво України, 1–а друк. ДВУ ім. Г. І. Петровського. – 1927. – 66 с.; Петровський Г. Пленум Центрального Комітету Комуністичної Партії (б) України / Г. Петровський // Радянський селянин. – № 8. – 1925 р. – С. 1–4.

⁹ Петровський Г. І. Шлях селянства до соціалізму (Про підсумки V-го Всеукраїнського з'їзду незаможних селян) / Г. Петровський. – Харків : Державне видавництво України, 1–а друк. ДВУ ім. Г. І. Петровського. – 1927. – 66 с.

¹⁰ Большаков А. М. Современная деревня в цифрах: Экономика и разнообразный быт деревни за революционный период / А. Большаков. – Ленинград : Рабочее изд-во «Прибой», 1925. – 110 с.

¹¹ Бруцкус Б. Д. Аграрный вопрос и аграрная политика / Б. Бруцкус. – Петербург : Право, 1922. – 234 с.

¹² Вольф М. Перспективы нашего сельского хозяйства / М. Вольф // Сільське господарство. – 1922. – № 1–2. – С. 3–5.

- ¹³ Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України. ЦСУ УСРР / М. Гуревич. – Харків, 1927. – 162 с.; Гуревич М. Б. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922–1923 годах / М. Гуревич. – Харків : ЦСУ УССР, 1924. – 26 с.
- ¹⁴ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харків : Державне видавництво України, 1922. – 107 с.; Качинский В. М. Земельная политика Соввласти на Украине в 1919 году / В. Качинский // Літопис революції. – 1929. – №(34). – С. 7–51; Качинський В. «Боротьба за землю» / В. Качинський // Сільське господарство. – Ч. 1–2. – Січень–лютий 1922 р. – С. 58–59.
- ¹⁵ Коломойцев П. Крестьянство и революция / П. Коломойцев. – Москва, Ленинград: Госиздат, 1926. – 142 с.
- ¹⁶ Чайнов А. В. Очерки по экономике трудового крестьянского хозяйства / А. Чайнов. – Москва, Ленинград.: Новая деревня, 1924. – 158 с.
- ¹⁷ Коломойцев П. Крестьянство и революция / П. Коломойцев. – Москва, Ленинград : Госиздат, 1926. – 142 с.
- ¹⁸ Кубанин Н. К истории кулацкой контрреволюции (махновщина) / Н. Кубанин // На аграрном фронте. – 1925. – № 8. – С. 23.
- ¹⁹ Прігов С. Куркульський терор на селі / С. Прігов, А. Вікторов – Харків : Юрвідав НКЮ УСРР, 1930. – 64 с.
- ²⁰ Кляси та класова боротьба в переходову добу / Упоряд. С. Баранник. – Харків : Молодий більшовик, 1931. – 80 с.
- ²¹ Караваев О. Колхозное движение и кулачество / О. Караваев // На аграрном фронте. – 1928. – № 11. – С. 6–74.
- ²² Генкина Е. Б. Переход Советского государства к новой экономической политике / 1921–1922 гг. / Е. Б. Генкина – Москва : Госполитиздат, 1954. – 502 с.
- ²³ Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921 – 1923 рр. / О. Кучер. – Харків, 1971. – 148 с.
- ²⁴ Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале непа (1921–1925 гг.) / И. Трифонов. – Ленинград : Политиздат, 1964. – Ч. 1. – 312 с.
- ²⁵ Громенко І. Земельні громади України, 1927–1929 / І. Громенко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1972. – №9. – С. 99–102.
- ²⁶ Лях С. Р. Деякі питання суспільно–політичного життя селянства України (1921–1928 рр.) / С. Лях // УІЖ. – 1981. – №2. – С. 59–65; Лях С.Р. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921–1923 гг.) / С. Лях – Київ : Ін–т истории АН УССР, 1981. – 23 с.
- ²⁷ Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень / М. Березовчук. – Київ : Політвидав, 1976. – 149 с.
- ²⁸ Рибак І. В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925–1932 рр. / І. Рибак // УІЖ. – 1981. – №2. – С.55–59 ; Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / Інститут історії України НАН України, Гол. ред. колегія наук.–док. серії книг «Реабілітовані історією» / І. Рибак. – Київ : Рідний край, 1999. – 92 с.
- ²⁹ Кукушкин Ю.С. Сельские советы и классовая борьба в деревне. 1921–1932 / Ю. Кукушкин. – Москва : Политиздат, 1968. – С. 90–91.
- ³⁰ Колісник М. К. Безпартійні робітничо–селянські конференції в 1920 р. / М. Колісник // УІЖ. – 1964. – №3. – С. 63–69.
- ³¹ История советского крестьянства: В 5 т. Т.1. Крестьянство в первое десятилетие Советской власти, 1917–1927 / В. Кострикин, Т. Осипова, Г. Шарاپов и др. / АН СССР, Институт истории СССР. – Москва : Наука, 1986. – 455 с.
- ³² Історія селянства Української РСР. У 2–х т. Т.2. Від Великого Жовтня до наших днів. / Ред.кол. : І. Коломієць відп. ред та інші. – Київ : Наукова думка, 1967. – 534 с.

- ³³ Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. В двух томах. 2–е, доп. изд. Т. 1. Ленинские аграрные программы в трех русских революциях / С. Трапезников. – Москва : «Мысль», 1976. – 567 с.; Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. В двух томах. 2–е, доп. изд. Т. 2. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана / С. Трапезников. – Москва : «Мысль», 1976. – 645 с.
- ³⁴ Ганжа О. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу / О. Ганжа // УІЖ. – 1990. – №10. – С. 103–110.
- ³⁵ Журба М. А. Діяльність громадських сільських організацій України по зміцненню міжнародної революційної єдності трудящих (1921–1932 рр.) / М. Журба // УІЖ. – 1988. – №6. – С. 45–54.
- ³⁶ Кульчицький С. В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР / С. Кульчицький // УІЖ. – 1989. – №8. – С. 88–93.
- ³⁷ Курносов Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках / Ю. Курносов // УІЖ. – 1989. – №12. – С. 89–95.
- ³⁸ Марочко В. І. Які форми кооперації існували на Україні в 20–ті роки / В. Марочко. – Київ : Наукова думка, 1989. – 182 с.
- ³⁹ Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) / А. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С. 76–87.
- ⁴⁰ Курносов Ю. Вказ. праця.
- ⁴¹ Безотосний М. Т. Опір сталінізму в Україні / М. Безотосний // Український історичний журнал. – 1993. – №2–3. – С. 97–103; Безотосний М. Т. Україна в добу сталінізму: історія опору / М. Безотосний ; НАН України, Інститут політичних і етнополітичних досліджень. – Київ, 2002. – 128 с.
- ⁴² Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правознавчий аналіз. У двох книгах. Кн. 2. / І. Білас. – Київ : Либідь. – Військо України, 1994. – 428 с.
- ⁴³ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Державознавче дослідження / С. Білокінь ; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 1991. – 447 с.
- ⁴⁴ Костюк Г. О. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – Київ : Смолоскип, 1995. – 508 с.
- ⁴⁵ Шаповал Ю. І. ДПУ–НКВС в Україні і 20–40-ві роки ХХ ст. / Ю. Шаповал // УІЖ. – 2004. – №13. – С. 1–10; Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х: сторінки ненаписаної історії / АН України, Інститут національних відносин і політології / Ю. Шаповал. – Київ : Наукова думка, 1993. – 351 с.; Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов ; НАН України, Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ : Абрис, 1997. – 608 с.
- ⁴⁶ Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. Шитюк // УІЖ. – 2001. – №3. – С. 128–142.
- ⁴⁷ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928) / С. Кульчицький. – Київ : Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побуди концептуальних засад реальної історії / С. Кульчицький; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 1995. – 204 с.; Кульчицький С. В. Історичне місце радянського комунізму / С. Кульчицький // Сучасність. – 1999. – № 6. – С. 9–91.
- ⁴⁸ Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. Т.2. / О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова та ін. В. Смолій (відп. ред.); НАН України, Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2006. – 652 с.

- ⁴⁹ Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації / Київський національно-торгівельний університет / О. Пиріг. – Київ, 2001. – 274 с.; Пиріг О. Ринкові відносини в контексті непу / О. Пиріг // Проблеми історії України: Факти, судження. Пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 267–273.
- ⁵⁰ Сушко О. Ставлення більшовицької партії до приватного підприємництва в Україні (1921–1927 рр.) / О. Сушко // Пам'ять століть. – 2002. – №1. – С. 98–103; Сушко О.О. Особливості висвітлення приватного підприємництва в історико-економічній літературі 20–х рр. ХХ ст. / О. Сушко // Український історичний журнал. – 2002. – №4. – С. 34–48.
- ⁵¹ Олійник М. М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу / В. Олійник // УІЖ. – 2001. – №1. – С. 16–20.
- ⁵² Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920–ті – на початку 1930–х років : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Ю. Волосник ; Харківський національний університет ім. В.Н Каразіна. – Харків, 2004. – 658 с.
- ⁵³ Десятніков О. В. Діяльність професійної спілки «Всеробітземліс» по захисту прав найманих робітників у сільському господарстві України в період непу / О. Десятніков // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 285–287; Десятніков О. В. Законодавче регулювання найманої праці в селянських господарствах України в період НЕПу / О. Десятніков // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Черкаси, 2002. – Вип. 33. – С. 108–112; Десятніков О. В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в добу НЕПу / О. Десятніков / Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 112–114.
- ⁵⁴ Мовчан О. М. Придушення меншовицької опозиції у профспілковому русі України (1920–1924 рр.) / О. Мовчан // УІЖ. – 1993. – №2–3. – С. 37–43; Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно–радянській системі влади (20–ті рр.) / О. Мовчан. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 420 с.; Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920–ті рр. / О. Мовчан ; НАН України. Інститут історії України. – Київ : Інститут історії України, 2011. – 312 с.
- ⁵⁵ Морозов А. Г. Діяльність організацій українського селянства в умовах наростання інфляції 1926–1929 рр. / А. Морозов // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Вип. 12. – Черкаси, 1999. – С. 15–20; Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) / А. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С. 76–87; Морозов А. Г. Суспільно–політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу НЕПу / А. Морозов // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 230–235; Морозов А. Г. Сільськогосподарська контрактиція в добу непу / А. Морозов, В. Гоцуляк // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2001. – Вип. 1. – С. 32–37; Морозов А. Г. Державна хлібозаставельна кампанія в Україні у 1924–1925 господарському році / А. Морозов, С. Корновенко // Вісник Черкаського університету. Серія : Соціально–гуманітарні науки. – Черкаси, 1997. – Вип. 2. – С. 47–51; Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.
- ⁵⁶ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929) : Автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. / В. Марочко ; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 1995. – 43 с.
- ⁵⁷ Паскаленко В. Заможний селянин в добу НЕПу: комуністична доктрина та економічні реалії // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 257–259; Паскаленко В. Критерії визначення соціально-економічного становища

- селянського господарства в добу НЕПу / В. Паскаленко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.27. – Вип. 14. – Історичні науки. – Миколаїв, 2003. – С. 67–72.
- ⁵⁸ Фареній І. А. Українська кооперація від революції до НЕПу / І. А. Фареній // Гуржівський історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2012. – Вип. 5. – С. 230–233.
- ⁵⁹ Корновенко С. В. Єдиний сільгосподаток: теорія та практика оподаткування українського села у 1923–1925 роках / С. В. Корновенко // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 1998. – Вип. 6. – С. 57–60; Корновенко С. В. Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921–1923 рр. / С. В. Корновенко // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2001. – Вип. 1. – С. 41–43; Корновенко С. В. Негативні тенденції радянської податкової політики в українському селі у 1924/1925 господарському році / С. Корновенко // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Вип.12. – Черкаси, 1999. – С.102–105; Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш дім, 2004. – 188 с.
- ⁶⁰ Земзюліна Н. І. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/1927 – 1928/1929 господарських років / Н. Земзюліна, С. Корновенко // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 115–116; Земзюліна Н. І. «Культурна змика міста з селом»: засіб згуртування українського суспільства чи ліквідації самобутньої селянської культури / Н. Земзюліна // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202. Частина IV. – С. 62–66; Земзюліна Н. І. Питання економічного та соціального розшарування селянських господарств періоду непу: теоретичний аспект / Н. Земзюліна // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – 2010. – Вип. 182. – С. 21–26.
- ⁶¹ Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу / В. Лазуренко. – Черкаси : Відлуння–Плюс, 2003. – 159 с.; Лазуренко В. М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного сільського господарства України в добу НЕПу / В. Лазуренко // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 109–112; Лазуренко В. М. Соціальна стратиграфія селянських господарств України в доколгоспний період (1921–1929 рр.) / В. Лазуренко // Яковлівські Читання. – Черкаси, 2000. – С. 65–69.
- ⁶² Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928) / С. Кульчицький. – Київ : Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба подолання концептуальних засад реальної історії / С. Кульчицький; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 1995. – 204 с.; Кульчицький С. В. Історичне місце радянського комунізму / С. Кульчицький // Сучасність. – 1999. – № 6. – С. 9–91.
- ⁶³ Дорошко М. С. Становлення сільської номенклатури в УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) / М. Дорошко // Сутність і особливості нової економічної політики (1921–1928 рр.). – Київ, 2000. – С. 58–68.
- ⁶⁴ Криворучко О. І. Проблема взаємодії сільської та міської культур в УСРР в 20–х роках (історичний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Криворучко. – Запоріжжя, 1994. – 24 с.
- ⁶⁵ Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР в 1920–ті роки: повсякденне життя / О. Коляструк. – Харків: Раритети України, 2010. – 362 с.; Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності : історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // УІЖ. – 2007. – №1. – С. 174–185; Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30–ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Коляструк ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2003. – 20 с.

- ⁶⁶ Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Молоткіна ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. – 22 с.
- ⁶⁷ Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920–ті роки): історіографія : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Ситніков. – Київ, 2003. – 15 с.
- ⁶⁸ Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : Відлуння – Плюс, 2002. – 119 с.
- ⁶⁹ Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі в період НЕПу / Н. Романець // Грані. – 2012. – №3 (83). – С. 10–15.
- ⁷⁰ Саричев В. І. Селянство і радянська влада у 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України) : дис...канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Саричев. – Дніпропетровськ, 2000. – 22 с.
- ⁷¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. Калініченко. – Харків : Видавництво «Основа» при ХГУ, 1991. – 131 с.
- ⁷² Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 400 с.
- ⁷³ Лазуренко В. М. Динаміка розвитку заможного селянського господарства товарного типу в період розквіту непу (1924–1927 рр.) / В. Лазуренко // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2012. – Вип. 13. – С. 202–206; Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу / В. Лазуренко. – Черкаси : Відлуння–Плюс, 2003. – 159 с.; Лазуренко В. М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного сільського господарства України в добу НЕПу / В. Лазуренко // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 109–112; Лазуренко В. М. Соціальна стратиграфія селянських господарств України в доколгоспний період (1921–1929 рр.) / В. Лазуренко // Яковлівські Читання. – Черкаси, 2000. – С. 65–69.
- ⁷⁴ Кондратюк В. О. Україна в 20–30-х роках: Суспільно-політичне життя XX століття / В. Кондратюк, О. Зайцев – Львів, 1993. – 72 с.
- ⁷⁵ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко, В. Івашко, В. Корнієнко (пер. з англ.). – Київ : Основи, 1997. – 423 с.
- ⁷⁶ Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 роки): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Анісімов ; Київський університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 1997. – 162 с.
- ⁷⁷ Журба М. А. Громадські об'єднання українського села: етнонаціональний та міжнародні аспекти діяльності (20–30-ті рр. XX ст.): дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / М. Журба ; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. – К., 2002. – 526 с.; Журба М. А. Діяльність громадських сільських організацій України по зміцненню міжнародної революційної єдності трудящих (1921–1932 рр.) / М. Журба / УІЖ. – 1988. – №6. – С. 45–54; Журба М. А. Участь селянських спілок України в діяльності прокомуністичних міжнародних організацій в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. / М. Журба // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2000. – Вип. 9. – С. 126–162; Журба М. Селянські громадські об'єднання України і голодомор на початку 20-х рр. XX ст. / М. Журба // Пам'ять століть. – 2001. – №5. – С. 104–113.
- ⁷⁸ Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939) / В. Прилуцький. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 249 с.
- ⁷⁹ Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. XX ст.): дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / С. Свистович ; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. – Київ, 2007. – 596 с.; Свистович С. М. Громадські об'єднання національних меншин України в період НЕПу: історико-правовий аналіз питання / С. Свистович // УІЖ. – 2006. – №3. – С. 88–95; Свистович С. М. Політичні та правові передумови формування та функціонування радянських

громадських організацій в Україні / С. Свистович // Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – Київ, 2004. – Вип. 27. – С. 203–222.

⁸⁰ Степанчук Ю. С. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРП у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. XX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. Степанчук. – Черкаси, 2006. – 220 с.; Степанчук Ю. С. Діяльність робітничо-шевських товариств в українському селі в 1920-х – на початку 30-х рр. XX ст. / Ю. Степанчук // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 326–328.

⁸¹ Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Молоткіна ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. – 22 с.

⁸² Мельничук О. Л. Комнезами у системі радянської влади в Україні / О. Мельничук / Історія України. – 2000. – №21. – С. 10–12.

⁸³ Дорошко М. С. Становлення сільської номенклатури в УСРП в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) / М. Дорошко // Сутність і особливості нової економічної політики (1921–1928 рр.). – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 58–68.

⁸⁴ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. Ганжа ; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2000. – 208 с.

⁸⁵ Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцятих роках двадцятого століття / Г. Капустян. – Кременчук, 2003. – 324 с.

⁸⁶ Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі в період НЕПу / Н. Романець // Грані. – 2012. – №3 (83). – С. 10–15.

⁸⁷ Бем Н. В. Політичні настрої селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (к.1920-х – 1933 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. Бем ; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2004. – 247 с.; Бем Н. В. Суспільно-політичні настрої селян України в 1928–1929 рр. / Н. Бем // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 377–391.

⁸⁸ Георгізов Г. М. Вплив кооперації на українську ментальність / Г. Георгізов // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 115–119; Георгізов Г. М. Політична нестабільність селянства УСРП 1921–1927 рр. на шляху від НЕПу до колективізації / Г. Георгізов // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2012. – Вип. 5. – С. 242–244.

⁸⁹ Ганжа О. Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України / О. Ганжа // Проблеми історії України: Факти, судження. Пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 2002. – Вип.6. – С. 341–350.; Ганжа О. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу / О. Ганжа // УІЖ. – 1990. – №10. – С. 103–110.; Ганжа О. І. Безпартійні робітничі й селянські конференції / О. Ганжа. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – Київ : В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Безпартійні_робітничі.; Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРП / О. Ганжа ; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 1996. – 42с.; Ганжа О. І. Селянські хвилювання та виступи наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX століття / О. Ганжа // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 326–331; Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. Ганжа ; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2000. – 208 с.; Ганжа О. Українське селянство в боротьбі проти тоталітарного режиму / О. Ганжа // Історія України. – 2000. – № 45(205). – С. 6–9.

⁹⁰ Дровозюк С. І. Словесні форми протесту українського селянства проти сталінського терору в кінці 20-х – на початку 30-х років: історіографія проблеми / С. Дровозюк //

Український селянин : 36. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 24–27; Дровозюк С. Політична культура українського селянства 20–30 рр. XX ст.: до історіографії питання / С. Дровозюк // Український селянин : 36. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 254–258.

⁹¹ Капустян А. Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы нэпа / А. Капустян // Отечественная история. – 2001. – №5. – С. 165–172; Капустян Г. З історії самоврядування в українському селі в 20–ті роки / Г. Капустян // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: 36. наук. праць. – 2005. – № 19. – С. 221–225; Капустян Г. Т. «Селянська спілка» в суспільно-політичному житті селянства України 1920–х рр. / Г. Капустян // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Дніпропетровськ. – 2001. – Вип. 9. – С. 109–113; Капустян Г. Т. Від НЕПу до «воєнного комунізму»: запровадження командно-адміністративної системи управління в українському селі наприкінці 1920-х рр. / Г. Капустян // Український селянин : 36. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 55–62; Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцятих роках двадцятого століття / Г. Капустян. – Кременчук, 2003. – 324 с.; Капустян Г. Т. Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі 1920–х рр. тогочасною вітчизняною історіографією / Г. Капустян // Український селянин : 36. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 229–233; Капустян Г. Т. Комітети незаможних селян у системі радянсько-більшовицької політики / Г. Капустян // Український селянин : 36. наук. праць. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 203–207; Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920–х років: дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Г. Капустян ; Кременчуцький державний політехнічний університет. – Кременчук, 2003. – 433 с.

⁹² Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : Відлуння – Плюс, 2002. – 119 с.

⁹³ Чернопиский М. Фольклорна політична сатира 20–х років XX століття у записах Сергія Єфремова / М. Чернопиский. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 170 с.

⁹⁴ Соловей Д. Голгофа України / Д. Соловей. – Вінніпег: Український голос, 1953. – Ч. 1. – 288 с.; Соловей Д. Україна в системі советського колоніалізму. Досліди і матеріали / Д. Соловей. – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР Logos, 1959. – 198 с.

⁹⁵ Білінський А. Громадські організації в СРСР / А. Білінський. – Мюнхен – Чикаго : Український публіцистично-науковий інститут, 1969. – 160 с.

⁹⁶ Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. / Р. Конквест. – Київ : Либідь, 1993. – 394 с.

⁹⁷ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / Пер. с англ. / А. Грациози. – Москва : «Российская политическая энциклопедия», 2001. – 96 с.

⁹⁸ Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30–е годы: деревня. / Ш. Фицпатрик / Пер. с англ. – Москва : РОССПЭН, 2001. – 96 с.

⁹⁹ Данилов В. П. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.) / В. Данилов // Материалы международной конференции. – Москва : РОССПЭН, 1996. – С. 22–39; Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В. Данилов. – Москва : Наука, 1977. – 319 с.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Москва : РОССПЭН, 1999. – 880 с.

- ¹⁰⁰ Ибрагимов Д. Х. Неп и перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку / Д. Ибрагимов. – Москва : Памятники исторической мысли, 1997. – 217 с.
- ¹⁰¹ Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты / РАН, Институт российской истории / А. Марчуков. – Москва: Наука, 2006. – 599 с.
- ¹⁰² Орлова О. В. Общественные объединения в СССР / О. Орлова, Д. Шутько. – Москва: Знание, 1991. – 64 с.
- ¹⁰³ Кудюкина М. М. Официальные и неофициальные крестьянские объединения во второй половине 1920-х годов: социальный аспект / М. Кудюкина // Типология и особенности аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв. XXXIII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений. – Брянск, 2012. – С. 153–155.
- ¹⁰⁴ Миронова Т. П. Нэп и крестьянство (Социально-психологический аспект) / Т. Миронова // НЭП в контексте исторического развития России XX века : сборник статей / Редкол.: А. К. Соколов (отв. ред) и др. – Москва : Институт Российской истории РАН, 2001. – С. 238–261.
- ¹⁰⁵ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Издание седьмое – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1953. – 952 с.; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.2. 1925–1953. Издание седьмое – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1953. – 1204 с.
- ¹⁰⁶ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України : 4-е видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції. – Харків : Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. – 1052 с.; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. – Харків : Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. – 1785 с.; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. – Харків : Укрголовліт Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1926. – 818 с.; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. – Харків : Укрголовліт друкарня ВУЦВКУ «Червоний друк», 1927. – 820 с.; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. – Харків : Укрголовліт №7 Друга друкарня ім. В. Блакитного тресту «Харківдрук», 1928. – 204 с.
- ¹⁰⁷ Двенадцатый съезд РКП(б), 17–25 апреля 1923 г. : Стенографический отчет. – М., 1968. – 903 с.; XI з'їзд КП(б)У: Стенограф. звіт. – Харків, 1930. – 327 с.
- ¹⁰⁸ Деятельность рабоче-крестьянского правительства Украины: отчет десятому Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харків : Издательство секретариата Всеукраинского центрального исполкома и управления делами Совета народных комиссаров УССР, 1927. – 199 с.
- ¹⁰⁹ Україна в цифрах. 1927 рік. / За ред. М. Авдієнка. – Харків : ЦСУ, 1927. – 132 с.
- ¹¹⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – 861 с.
- ¹¹¹ Крестьянские истории: Российская деревня 20–х годов в письмах и документах / Сост. С. С. Крюкова. – Москва : РОССПЭН, 2001. – 232 с.
- ¹¹² Бойченко І. Філософія історії / І. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724 с. С. 97 – 98.
- ¹¹³ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
- ¹¹⁴ Гуревич А. Социальная история и историческая наука / А.Гуревич // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 23–35.

- ¹¹⁵ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів, 2007. – 312 с.
- ¹¹⁶ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.
- ¹¹⁷ Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310–321.; Кондрашин В. “Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.”: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. Кондрашин // Український селянин. – 2008. – Випуск 11. – С. 70–74.
- ¹¹⁸ Предметніше дивися Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928–1933 роках Проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / Н.Р. Романець. – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.; Саричев В.І. Селянство і радянська влада в 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / В.І. Саричев. – Дніпропетровськ, 2000. – 17 с.
- ¹¹⁹ Кульчицький С.В. Формування компартійної вертикалі влади в УСРР / С.В. Кульчицький // Особа у контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної. – К., 2012. – С. 199.
- ¹²⁰ Предметніше дивися Корновенко С. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. Корновенко, В. Лазуренко. – Черкаси, 2004. – 188 с.; Корновенко С.В. Продподаток та голодуючі райони України / С.В. Корновенко // Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків Міжнар. наук.–теорет. конф. (Київ, 28 листопада. – 1998р.). – Київ – Нью-Йорк, 2000. – С. 408–421.; Корновенко С.В. До питання прогресивності продподатку 1921 року // Український селянин. – Випуск 4. – 2002. – С. 62–70.; Корновенко С.В. Політика державної партії щодо українського селянства в перший період НЕПу (1921 – 1925 рр.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 45–51.
- ¹²¹ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – Київ: Основи, 2003. – 371 с.
- ¹²² Верстюк В. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / В. Верстюк, В. Головченко, Т. Осташко, Р. Пиріг, В. Солдатенко, В. Сокальський. – У 2-х кн. – Кн. 1. – Київ : Наукова думка, 2011. – С. 5–10.
- ¹²³ Красин В. Русскую революцию совершили русские крестьяне / В. Красин // [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.echomsk.spb.ru/blogs/krasin/14016.php>
- ¹²⁴ Лозовий В. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект / В. Лозовий. – Кам'янець–Подільський, 2011. – С. 41.
- ¹²⁵ Дет. див. Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно–демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський, О. Михайлюк, А. Морозов. – Черкаси : Ант, 2007. – 280 с.
- ¹²⁶ Дет. див. Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. / З. Священко. – Умань : ФОП Жовтий О.О., 2012. – 343 с.
- ¹²⁷ Ленин В. Объединительный съезд РСДРП. 10–25 апреля 1906 г. / В. Ленин // Полное собрание сочинений. – Москва, 1979. – Т. 12. – С. 362–366.; Ленин В. Аграрная программа социал–демократии в первой русской революции 1905 – 1907 годов / В. Ленин // Полное собрание сочинений. – Москва, 1976. – Т. 16. – С. 235, 313, 325–326.

- ¹²⁸ Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации / Д. Сафонов // *Вісник Черкаського університету. Серія історичні наук* № 35 (248). – Черкаси, 2012. – С. 15–18.
- ¹²⁹ Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // *Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире*. – Москва, 1992. – С. 310–321.; Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. // *Крестьяне и власть*. – Москва–Тамбов, 1996. – С. 4–23. [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html; Кондрашин В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. Кондрашин // *Український селянин*. – 2008. – Випуск 11. – С. 70–74.
- ¹³⁰ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. // *Крестьяне и власть*. – Москва–Тамбов, 1996. – С. 4–23 [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
- ¹³¹ Там само.
- ¹³² Дубровский С. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва, 1955. – С. 78.
- ¹³³ Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – Москва : Издательство Московского университета, 1980. – С. 59.
- ¹³⁴ Лещенко М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – Київ, 1977. – С. 297.
- ¹³⁵ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. // *Крестьяне и власть*. – Москва–Тамбов, 1996. – С. 4–23 [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
- ¹³⁶ Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849–1911 гг. – Москва : Мысль, 1991. – С. 535, 601.
- ¹³⁷ Цит. за Котляр Ю. Трансформації в психолого–ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина ХХ ст.) / Ю. Котляр [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/88-75-41.pdf>
- ¹³⁸ Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Київ, 1990. – Ч. 2. – С. 123.
- ¹³⁹ Лозовий В. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917–1921 рр.) / В. Лозовий // *Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець – Подільський, 6–7 грудня 2007*. – Кам'янець – Подільський, 2008. – С. 105–114.
- ¹⁴⁰ Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. Михайлюк // *Український селянин*. – 2003. – № 7. – С. 104; 106.
- ¹⁴¹ Державний архів Російської Федерації. – ФР. 440. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 218–218 зв.
- ¹⁴² Російський державний воєнний архів (далі – РДВА). – ФР. 39668. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 81 зв.
- ¹⁴³ РДВА. – ФР. 39540с. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 404.
- ¹⁴⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 282. – Арк. 11.
- ¹⁴⁵ РДВА. – ФР. 39668. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 80.
- ¹⁴⁶ Наш край // *Вечерние огни*. – № 31. – 1919.
- ¹⁴⁷ // *Голос Юга*. – № 10. – 1919.
- ¹⁴⁸ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 163.

- ¹⁴⁹ Зінченко А. Нариси історії Подільського селянства: 1917–1930 рр. – Вінниця, 2008. – С. 137.
- ¹⁵⁰ Корновенко С. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. Корновенко, В. Лазуренко. – Черкаси, 2004. – С. 38–51.
- ¹⁵¹ Дет. див. Котляр Ю. «Республіка» селян на Півдні України: боротьба після розгрому (1919 р.) / Ю. Котляр // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2003. – вип. 8. – С. 116–120; Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. Котляр. – Миколаїв; Одеса : «ТОВ ВіД», 2003. – 200 с.; Котляр Ю. Селянські республіки Півдня України: до проблеми державотворення / Ю. Котляр // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2007/69-56-4.pdf>; Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії / Д. Кудінов // Часопис української історії. – Київ, 2011. – Вип. 21. – С. 82–90; Селянський повстанський рух на поч. 1920–х рр. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr1/>
- ¹⁵² Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко. – Київ : Просвіта, 1996. – С. 140.
- ¹⁵³ Хрящева А. Группы и классы в крестьянстве. К XII съезду РКП(б) / А. Хрящева. – 1926. – 140 с.
- ¹⁵⁴ Історія селянства Української РСР: у 2 т. – Київ : Наукова думка, 1967. – Т. 2. – С. 84.
- ¹⁵⁵ Десятый съезд РКП(б). март 1921 год. Стенографический отчет. – Москва, 1963. – 460 с.
- ¹⁵⁶ Данилов В. П. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1969). – Москва : Изд. полит, 1970. – 510 с.
- ¹⁵⁷ Попов П. И. Сельское хозяйство Союза Республик / П. И. Попов. – Москва–Ленинград, 1924. – С. 13.
- ¹⁵⁸ Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко. – Київ : Просвіта, 1996. – С. 141.
- ¹⁵⁹ ЦДАГОУ, Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 77.
- ¹⁶⁰ Ленін В. І. Повне зібрання творів: у 55 т. – Київ : Вид. полліт, 1973. – Т. 35. – С. 204.
- ¹⁶¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів: у 55 т. – Київ : Вид. полліт, 1973. – Т. 36. – С. 189.
- ¹⁶² Ленін В. І. Повне зібрання творів: у 55 т. – Київ : Вид. полліт, 1973. – Т. 36. – С. 301.
- ¹⁶³ Чернов В. Перед бурей. – Нью-Йорк, 1953. – С. 13.
- ¹⁶⁴ СУ РСФСР. – Москва, 1919. – №1. – ст. 13.
- ¹⁶⁵ Известия ЦК РКП(б), 1920. – №1. – С. 3.
- ¹⁶⁶ Военные архивы России. – Москва, 1993. – вып. 1. – С. 49.
- ¹⁶⁷ ЦДАГОУ, Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 97.
- ¹⁶⁸ Бюллетень наркомпрода, 1930. – № 19. – С. 1–5.
- ¹⁶⁹ Малик Я. Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : дис. док. іст. наук. – Львів, 1997. – С. 288.
- ¹⁷⁰ Малик Я. Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : дис. док. іст. наук. – Львів, 1997. – С. 289.
- ¹⁷¹ Баевский М. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны. – Москва, 1957. – С. 182.
- ¹⁷² Дьяченко В. П. Советские финансы в первой фазе развития социалистического государства / В. П. Дьяченко. – Москва, 1947. – С. 176–177.
- ¹⁷³ Валенштайн А. Обложение и платаже крестьянства в довоенное и революционное время / А. Валенштайн. – Москва : Экономист, 1924. – С. 120.

- ¹⁷⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів: у 55 т. – Київ : Вид. політ., 1973. – Т. 44. – С. 159.
- ¹⁷⁵ Литошенко Л. Кооперация, социализм и капитализм. – Петроград, 1922. – С. 198.
- ¹⁷⁶ Російський воєнний державний архів (далі – РДВА). – Ф. 33987. – Оп. 2. – Спр. 74. – Арк. 7–8.
- ¹⁷⁷ Из информационной сводки секретного отдела ВЧК за 16–30 июня 1920 г. // Советская деревня ВЧК–ОГПУ–НКВД: Док. и мат.: в 4 т. – Т. 1: 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича и В. Данилова. – Москва, 1998. – С. 268.
- ¹⁷⁸ Из доклада народного комиссара внутренних дел Украины Антонова в ВЧК о политическом положении Екатеринославской губернии по его личным наблюдениям / Советская деревня ВЧК–ОГПУ–НКВД: Док. и мат.: в 4 т. – Т. 1: 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича и В. Данилова. – Москва, 1998. – С. 277–278.
- ¹⁷⁹ Из двухнедельной сводки Екатеринославской губчека за время с 15 июля по 1 августа 1920 г. // Советская деревня ВЧК–ОГПУ–НКВД: Док. и мат.: в 4 т. – Т. 1: 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича и В. Данилова. – Москва, 1998. – С. 279.
- ¹⁸⁰ Из информационной сводки за 1–15 августа 1920 г. // Советская деревня ВЧК–ЩГПУ–НКВД: Док. и мат.: в 4 т. – Т. 1: 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича и В. Данилова. – Москва, 1998. – С. 295.
- ¹⁸¹ Из двухнедельной информационной сводки секретного отдела ВЧК за 15–30 сентября 1920 г. // Советская деревня ВЧК–ОГПУ–НКВД: Док. и мат.: в 4 т. – Т. 1: 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича и В. Данилова. – Москва, 1998. – С. 323.
- ¹⁸² Из двухнедельной информационной сводки секретного отдела ВЧК за 15–30 сентября 1920 г. // Советская деревня ВЧК–ОГПУ–НКВД: Док. и мат.: в 4 т. – Т. 1: 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича и В. Данилова. – Москва, 1998. – С. 326.
- ¹⁸³ Доклад секретного отдела ВЧК о повстанческом движении по состоянию на ноябрь 1920 г. // Советская деревня ВЧК–ОГПУ–НКВД: Док. и мат.: в 4 т. – Т. 1: 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича и В. Данилова. – Москва, 1998. – С. 365.
- ¹⁸⁴ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г.: Стенографический отчет. – Москва, 1963. – С. 422.
- ¹⁸⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів: у 55 т. – Київ, 1974. – Т. 43. – С. 59.
- ¹⁸⁶ Ленін В. І. Повне зібрання творів: у 55 т. – Київ, 1974. – Т. 43. – С. 387.
- ¹⁸⁷ Социалистический вестник, 1921. – № 17. – С. 3.
- ¹⁸⁸ ЦА ФСБ РФ, Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 159. – Арк. 16.
- ¹⁸⁹ Маслов П. Развитие сельского хозяйства до и после революции // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №10. – С. 33.
- ¹⁹⁰ Экономист, 1922. – №1. – С. 61.
- ¹⁹¹ Экономист, 1922. – №3. – С. 51.
- ¹⁹² Экономист, 1922. – №3. – С. 25.
- ¹⁹³ История социалистической экономики СССР: в 7 т. – Москва : Наука, 1976. – Т. 1. – С. 78–79.
- ¹⁹⁴ История социалистической экономики СССР: в 7 т. – Москва : Наука, 1976. – Т. 1. – С. 143.
- ¹⁹⁵ История социалистической экономики СССР: в 7 т. – Москва : Наука, 1976. – Т. 1. – С. 24.
- ¹⁹⁶ Бергман Т. Фазы постреволюционной политики в СССР, КНР и Югославии / Т. Бергман // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 189.
- ¹⁹⁷ История социалистической экономики СССР: в 7 т. – Москва : Наука, 1976. – Т. 1. – С. 25.
- ¹⁹⁸ Морозов А. Г. Суспільно–політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу НЕПу / А. Морозов // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 232.

- ¹⁹⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Москва : РОССПЭН, 1999. – С. 17.
- ²⁰⁰ Кульчицкий С. Комунизм в Україні: перше десятиліття (1919–1928) / С. Кульчицкий. – Київ : Основи, 1996. – С. 382.
- ²⁰¹ Лазуренко В. М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного сільського господарства України в добу НЕПу / В. Лазуренко // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 109.
- ²⁰² Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації / Київський національно-торгівельний університет / О. Пиріг. – Київ, 2001. – С. 99.
- ²⁰³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 184.
- ²⁰⁴ ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Д. 3. – Арк. 5.
- ²⁰⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. Калініченко. – Харків : Видавництво «Основа» при ХГУ, 1991. – С. 70.
- ²⁰⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. Т. 1. – С. 145.
- ²⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 257. – О. 1. – 260. – Арк. 107.
- ²⁰⁸ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. Т. 1. – С. 98.
- ²⁰⁹ Кушнір. Єдиний с.-г. податок на 1925/1926 рік / Кушнір // Радянський селянин. – № 9–10. – 1925 р. – С. 10.
- ²¹⁰ Качинский В. М. Земельная политика Соввласти на Украине в 1919 году / В. Качинский // Літопис революції. – 1929. – №(34). – С. 7.
- ²¹¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 37.
- ²¹² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 37.
- ²¹³ Лазуренко В. М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного сільського господарства України в добу НЕПу / В. Лазуренко // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 110.
- ²¹⁴ Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. Т.2. / О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова та ін. В. Смолій (відп. ред.); НАН України, Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2006. – С. 30.
- ²¹⁵ Корновенко С.В. Негативні тенденції радянської податкової політики в українському селі у 1924/1925 господарському році / С. Корновенко // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Вип.12. – Черкаси, 1999. – С. 103.
- ²¹⁶ Крестьянские истории: Российская деревня 20–х годов в письмах и документах / Сост. С. С. Крюкова. – Москва : РОССПЭН, 2001. – С. 61.
- ²¹⁷ Гавриленко О. Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки непу / О. Гавриленко // Вестник Международного славянского университета (г. Харьков). – 1999. – Т. 2. – №1. – С. 48.
- ²¹⁸ Олійник М. М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу / В. Олійник // УІЖ. – 2001. – №1. – С. 16.
- ²¹⁹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. Ганжа ; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2000. – С. 155.
- ²²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2804. – Арк. 76.
- ²²¹ Соболів М. Зміна цін на сільсько-господарські продукти та вироби промисловості / М. Соболів // Сільський Господарь. – 1922. – №3–4. – С. 13.
- ²²² Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – С. 65.
- ²²³ Крестьянские истории: Российская деревня 20–х годов в письмах и документах / Сост. С. С. Крюкова. – Москва : РОССПЭН, 2001. – С. 63.

- 224 Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. В двух томах. 2-е, доп. изд. – Т. 1. Ленинские аграрные программы в трех русских революциях / С. Трапезников. – Москва: «Мысль», 1976. – С. 545.
- 225 ЦДАВО України. – Ф. 1. – О. 2. – Спр. 1903. – Арк. 3.
- 226 Бабенко Л. Л. Більшовицька політика в галузі торгівлі на селі у 20-х – на початку 30-х років в Україні / Л. Бабенко // Український селянин : 36. наук. праць. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 255.
- 227 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2230. – Арк. 11.
- 228 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2779. – Арк. 28.
- 229 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Москва: РОССПЭН, 1999. – С. 120.
- 230 Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – С. 68.
- 231 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2751. – Арк. 28.
- 232 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Москва: РОССПЭН, 1999. – С. 102.
- 233 ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Спр. 79. – Арк. 40.
- 234 ДАПО. – Ф. Р-2068. – О. 1. – Спр. 477. – 1.
- 235 Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – С. 73.
- 236 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2804. – Арк. 13.
- 237 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2824. – Арк. 1.
- 238 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1964. – Арк. 60.
- 239 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2800. – Арк. 41.
- 240 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2779. – Арк. 37.
- 241 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2334. – Арк. 33.
- 242 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 355. – Арк. 131–132.
- 243 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 844. – Арк. 3.
- 244 Там само. – Арк. 19.
- 245 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1063. – Арк. 26.
- 246 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 70.
- 247 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 29.
- 248 Там само. – Арк. 28.
- 249 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1945. – Арк. 24.
- 250 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 54.
- 251 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2824. – Арк. 101.
- 252 Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – С. 65.
- 253 Україна в цифрах. 1927 рік. / За ред. М. Авдієнка. – Харків: ЦСУ, 1927. – С. 29.
- 254 История советского крестьянства: В 5т. Т.1. Крестьянство в первое десятилетие Советской власти, 1917–1927 / В. Кострикин, Т. Осипова, Г. Шаратов и др. – Москва: Наука, 1986. – С. 6.
- 255 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 844. – Арк. 57.
- 256 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 844. – Арк. 57.
- 257 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1811. – Арк. 40.
- 258 Мельничук О. Л. Комнезами у системі радянської влади в Україні / О. Мельничук // Історія України. – 2000. – №21. – С. 11.
- 259 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1063. – Арк. 27.

- ²⁶⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1666. – Арк. 9.
- ²⁶¹ ДАПО. – Ф. Р-1503. – О. 1. – Спр. 450. – Арк. 84.
- ²⁶² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1063. – Арк. 28.
- ²⁶³ ДАЧО. – Ф. Р. 185. – О. 1. – Спр. 57. – Арк. 116.
- ²⁶⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2906. – Арк. 20.
- ²⁶⁵ Петровський Г. І. Шлях селянства до соціалізму (Про підсумки V-го Всеукраїнського з'їзду незаможних селян) / Г. Петровський. – Харків : Державне видавництво України, 1-а друк. ДВУ ім. Г. І. Петровського. – 1927. – С. 23.
- ²⁶⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2800. – Арк. 47.
- ²⁶⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2824. – Арк. 9.
- ²⁶⁸ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 627.
- ²⁶⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 686.
- ²⁷⁰ ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 27.
- ²⁷¹ Козн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938: Пер. с англ./ Общ. ред., послесл. и коммент. И. Е. Горелова. – Москва : Прогресс, 1988. – С. 243.
- ²⁷² ДАПО. – Ф. 4. – О. 1. – Спр. 43. – Арк. 12.
- ²⁷³ Греченко В. А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20–ті роки ХХ ст.) / В. Греченко, О. Яриш ; Національний університет внутрішніх справ. – Харків : Видавництво НУВС, 2001. – С. 34.
- ²⁷⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1981. – Арк. 67а.
- ²⁷⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1981. – Арк. 9.
- ²⁷⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1981. – Арк. 18.
- ²⁷⁷ ДАЧО. – Ф. Р. 185. – О. 1. – Спр. 41. – Арк. 43.
- ²⁷⁸ ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 28.
- ²⁷⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1819. – Арк. 20.
- ²⁸⁰ Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу / В. Лазуренко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – С. 106.
- ²⁸¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1981. – Арк. 67а.
- ²⁸² Підготовча кампанія до перевиборів Рад // Радянський селянин. – № 23. – грудень 1925 р. – С. 3.
- ²⁸³ Лях С. Р. Деякі питання суспільно-політичного життя селянства України (1921–1928 рр.) / С. Лях // УІЖ. – 1981. – №2. – С. 61.
- ²⁸⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 39–40.
- ²⁸⁵ Кравченко В. І. Специфічні умови участі заможного селянства України у формуванні місцевих органів влади у 1924–1929 рр. / В. Кравченко, В. Лазуренко // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002 – Вип. 5. – С. 54.
- ²⁸⁶ Кравченко В. І. Специфічні умови участі заможного селянства України у формуванні місцевих органів влади у 1924–1929 рр. / В. Кравченко, В. Лазуренко // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002 – Вип. 5. – С. 54.
- ²⁸⁷ Шевченко І. И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян / И. Шевченко. – Київ : Наукова думка, 1968 – С. 40.
- ²⁸⁸ Історія держави і права України. У 2–х т. / За ред. В. Тація, А. Рогожина. – Том 2. – Кол. авторів: В. Гончаренко, А. Рогожин, О. Святоцький та ін. – Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – С. 228.
- ²⁸⁹ ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 171.
- ²⁹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 122.

- ²⁹¹ ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Спр. 79. – Арк. 61а.
- ²⁹² Документи українського комунізму / Вст. ст. І. Майстренка. – Нью-Йорк: Видавництво «Пролог», 1962. – С. 41.
- ²⁹³ Чернопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записках Сергія Сфремова / М. Чернопиский. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 18.
- ²⁹⁴ Там само. – С. 67.
- ²⁹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1987. – Арк. 60.
- ²⁹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2824. – Арк. 37.
- ²⁹⁷ Ильина И. Н. Общественные организации в России в 1920–е годы / И. Ильина. – Москва : Институт российской истории РАН, 2000. – С. 23.
- ²⁹⁸ Орлова О. В. Общественные объединения в СССР / О. Орлова, Д. Шутько. – Москва : Знание, 1991. – С. 5.
- ²⁹⁹ Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938: Пер. с англ. / Общ. ред., послесл. и коммент. И. Е. Горелова. – Москва : Прогресс, 1988. – С. 179.
- ³⁰⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1270. – Арк. 13.
- ³⁰¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1270. – Арк. 12а.
- ³⁰² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо–селянського уряду України : 4–е видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції. – Харків : Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. – С. 943.
- ³⁰³ ДАЧО. – Ф. Р2126. – О. 1. – Спр. 25. – Арк. 140а–141.
- ³⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1. – О. 4. – Спр. 107. – Арк. 138.
- ³⁰⁵ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо–селянського уряду України за 1928 рік. – Харків : Укрголовліт №7 Друга друкарня ім. В. Блакитного тресту «Харківдрук», 1928. – С. 32.
- ³⁰⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1270. – Арк. 12.
- ³⁰⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1270. – Арк. 13.
- ³⁰⁸ Про роботу КНС. Резолюція Політбюро ЦК КП(б)У від 31 грудня 1926 р. // Радянський селянин. – 1927. – №2. – С. 6.
- ³⁰⁹ Петровський Г. І. Шлях селянства до соціалізму (Про підсумки V-го Всеукраїнського з'їзду незможних селян) / Г. Петровський. – Харків : Державне видавництво України, 1–а друк. ДВУ ім. Г. І. Петровського. – 1927. – С. 24.
- ³¹⁰ Про роботу КНС. Резолюція Політбюро ЦК КП(б)У від 31 грудня 1926 р. // Радянський селянин. – 1927. – №2. – С. 4.
- ³¹¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 4.
- ³¹² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо–селянського уряду України за 1925 рік. – Харків : Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. – С. 44–45.
- ³¹³ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 63.
- ³¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1964. – Арк. 12.
- ³¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 21.
- ³¹⁶ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 63.
- ³¹⁷ Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / Інститут історії України НАН України / І. Рибак. – Київ : Рідний край, 1999. – С. 55–56.
- ³¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 21.
- ³¹⁹ Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / Інститут історії України НАН України / І. Рибак. – Київ : Рідний край, 1999. – С. 57.

- ³²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 25.
- ³²¹ ³²² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 51.
- ³²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2114. – Арк. 54.
- ³²⁴ Десятніков О. В. Діяльність професійної спілки «Всеробітземліс» по захисту прав найманих робітників у сільському господарстві України в період непу / О. Десятніков // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 286.
- ³²⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 3.
- ³²⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1994. – Арк. 105.
- ³²⁷ Ганжа О. Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України / О. Ганжа // Проблеми історії України: Факти, судження. Пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 344–345.
- ³²⁸ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч. 1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 24.
- ³²⁹ Нариси історії комуністичної партії України. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961 – С. 286.
- ³³⁰ Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. XX ст.) : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / С. Свистович ; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. – Київ, 2007. – С. 12.
- ³³¹ Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939) / В. Прилуцький. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 99.
- ³³² Історія Української РСР: У 8 томах. Т. 6. Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства / Відп. ред. П. Гудзенко. – Харків : Наукова думка, 1977. – С. 109.
- ³³³ Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920–ті роки): історіографія : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Ситніков. – Київ, 2003. – С. 9.
- ³³⁴ Нариси історії комуністичної партії України. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961 – С. 333–334.
- ³³⁵ ДАЧО. – Ф. Р.184. – О. 1. – Спр. 37. – Арк. 185а.
- ³³⁶ ДАЧО. – Ф. Р.184. – О. 1. – Спр. 79. – Арк. 157 а.
- ³³⁷ ДАЧО. – Ф. Р.184. – О. 1. – Спр. 79. – Арк. 157 а.
- ³³⁸ ДАЧО. – Ф. Р.184. – О. 1. – Спр. 79. – Арк. 157 а.
- ³³⁹ Історія Української РСР: У 8 томах. Т. 6. Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства / Відп. ред. П. Гудзенко. – Харків : Наукова думка, 1977. – С. 110.
- ³⁴⁰ ДАЧО. – Ф. Р. 2138. – О. 1. – Спр. 3. – Арк. 140.
- ³⁴¹ ДАПО. – Ф. Р.–1503. – О. 1. – Спр. 288. – Арк. 114.
- ³⁴² ДАЧО. – Ф. Р. 190. – О. 1. – Спр. 38. – Арк. 5.
- ³⁴³ ДАЧО. – Ф. Р. 65. – О. 1. – Спр. 326. – Арк. 35а.
- ³⁴⁴ Спілка безвірників України // Безвірник. – 1929. – №20. – С. 2.
- ³⁴⁵ Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. XX ст.) : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / С. Свистович ; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. – Київ, 2007. – С. 14.
- ³⁴⁶ Яким повинен бути комуніст. Стара та нова мораль: Зб. / 2-е вид. – Москва – Ленінград : Молода гвардія, 1925. – С. 68.
- ³⁴⁷ Історія Української РСР: У 8 томах. – Т. 6. Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства / Відповід. ред. П. Гудзенко. – Харків : Наукова думка, 1977. – С. 84.
- ³⁴⁸ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 рр.: Розвиток культури в Українській РСР / Г. Шевчук. – Київ, 1967. – С. 22.

- ³⁴⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 549.
- ³⁵⁰ Нариси історії комуністичної партії України. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961 – С. 336.
- ³⁵¹ Рабенчук О. П. Робітничо–селянська інспекція і культурне життя в радянській Україні (1920–1934 рр.) / О. Рабенчук. – Київ, 2006. – С. 126–127.
- ³⁵² Історія Української РСР: У 8 томах. – Т. 6. Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства / Відповід. ред. П. Гудзенко. – Харків : Наукова думка, 1977. – С. 85.
- ³⁵³ ДАЧО. – Ф. Р. 2138. – О. 1. – Спр. 3. – Арк. 47.
- ³⁵⁴ Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності : історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // УІЖ. – 2007. – №1. – С. 14.
- ³⁵⁵ Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. XX ст.) : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / С. Свистович ; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. – Київ, 2007. – С. 16.
- ³⁵⁶ Степанчук Ю. С. Діяльність робітничо–шевських товариств в українському селі в 1920–х – на початку 30–х рр. XX ст. / Ю. Степанчук // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 326.
- ³⁵⁷ Свистович С. М. Політичні та правові передумови формування та функціонування радянських громадських організацій в Україні / С. Свистович // Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – Київ, 2004. – Вип. 27. – С. 210.
- ³⁵⁸ Свистович С. М. Політичні та правові передумови формування та функціонування радянських громадських організацій в Україні / С. Свистович // Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – Київ, 2004. – Вип. 27. – С. 212.
- ³⁵⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2114. – Арк. 54.
- ³⁶⁰ Курносов Ю. Суспільно–політичне життя на Україні в 20–30-х роках / Ю. Курносов // УДЖ. – 1989. – №12. – С. 90.
- ³⁶¹ Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 роки): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Анісімов ; Київський університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 1997. – С. 30.
- ³⁶² Котляр Ю. В. Організації селян на Півдні України в 1921–1928 рр. / Ю. Котляр // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 261.
- ³⁶³ Земельний кодекс УРСР. – Харків : Наркомзем, 1923. – С. 4.
- ³⁶⁴ Котляр Ю. В. Організації селян на Півдні України в 1921–1928 рр. / Ю. Котляр // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 260.
- ³⁶⁵ Капустян Г. З історії самоврядування в українському селі в 20–ті роки / Г. Капустян // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: Зб. наук. праць. – 2005. – № 19. – С. 222.
- ³⁶⁶ Котляр Ю. В. Організації селян на Півдні України в 1921–1928 рр. / Ю. Котляр // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 260.
- ³⁶⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 40.
- ³⁶⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 14а.
- ³⁶⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 25.
- ³⁷⁰ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо–селянського уряду України за 1927 рік. – Харків : Укрголовліт друкарня ВУЦВКу «Червоний друк», 1927. – С. 252.
- ³⁷¹ Там само. – С. 366–367.
- ³⁷² Громенко І. Земельні громади України, 1927–1929 / І. Громенко // УІЖ. – 1972. – №9. – С. 100.
- ³⁷³ Там само. – С. 101.

- ³⁷⁴ История Коммунистической партии Советского Союза. (Изд. 4–е, доп.). – Москва : Политиздат, 1972. – С. 369.
- ³⁷⁵ Кооперация. Сторінки історії: Вибрані праці російських економістів, громадських діячів, кооператорів–практиків. У 3–х т. – Т.1. Кн.1. 30–40-і рр. ХІХ – початок ХХ ст. Передісторія / Редкол.: Н. Фігуровського (відп. ред. – упоряд.) та ін – Київ, 1999. – С. 704.
- ³⁷⁶ Георгізов Г. М. Вплив кооперації на українську ментальність / Г. Георгізов // Український селянин : 36. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 116.
- ³⁷⁷ ЦДАГОУ України. – Ф. Р. 27. – О. 7. – Спр. 44. – Арк. 13.
- ³⁷⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 844. – Арк. 91.
- ³⁷⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 844. – Арк. 91.
- ³⁸⁰ Биченко С. М. Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації «Добробут» по підвищенню товарності селянських господарств у добу НЕПу / С. Биченко // Український селянин : 36. наук. праць. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 200.
- ³⁸¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1665. – Арк. 54.
- ³⁸² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1743. – Арк. 58.
- ³⁸³ Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації / Київський національно-торгівельний університет / О. Пиріг. – Київ, 2001. – С. 113.
- ³⁸⁴ Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації / Київський національно-торгівельний університет / О. Пиріг. – Київ, 2001. – С. 106.
- ³⁸⁵ Твердлмед К. Кооперативне страхування в Україні в період непу (1921–1929) / К. Твердлмед // Право України. – 2003. – №2. – С. 138.
- ³⁸⁶ Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) / А. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С. 79.
- ³⁸⁷ Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) / А. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С. 84.
- ³⁸⁸ ДАКО. – Ф. 90. – О. 1. – Спр. 36. – Арк. 12.
- ³⁸⁹ Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) / А. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С. 85.
- ³⁹⁰ Куликова Г. Б. Неп і пролема вовлечения масс в деятельность государства / Г. Куликова // НЭП в контексте исторического развития России XX века : сборник статей. – Москва, 2001. – С. 92.
- ³⁹¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 844. – Арк. 91.
- ³⁹² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 635.
- ³⁹³ Там само. – С. 636.
- ³⁹⁴ Твердлмед К. Кооперативне страхування в Україні в період непу (1921–1929) / К. Твердлмед // Право України. – 2003. – №2. – С. 137.
- ³⁹⁵ Кунах Ю. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920–1924 рр. / Ю. Кунах // УІЖ. – 1974. – №3. – С. 79.
- ³⁹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1033. – Арк. 8.
- ³⁹⁷ Кунах Ю. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920–1924 рр. / Ю. Кунах // УІЖ. – 1974. – №3. – С. 83.
- ³⁹⁸ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 846.

- ³⁹⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 27.
- ⁴⁰⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1829. – Арк. 14.
- ⁴⁰¹ Ганжа О. І. Безпартійні робітничі й селянські конференції / О. Ганжа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Bezpartijni_robitnychi.
- ⁴⁰² Резолюции IX Всероссийского Съезда Советов по сельскому хозяйству // Сільське господарство. – Ч.1–2. – Січень–лютий 1922 р. – С. 70.
- ⁴⁰³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 37.
- ⁴⁰⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2135. – Арк. 110.
- ⁴⁰⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 37.
- ⁴⁰⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2133. – Арк. 87.
- ⁴⁰⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1945. – Арк. 26.
- ⁴⁰⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1945. – Арк. 27.
- ⁴⁰⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1945. – Арк. 27.
- ⁴¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1945. – Арк. 28.
- ⁴¹¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1945. – Арк. 35.
- ⁴¹² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 35.
- ⁴¹³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 39.
- ⁴¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 69.
- ⁴¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1945. – Арк. 82.
- ⁴¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 35.
- ⁴¹⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – Арк. 36.
- ⁴¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 5.
- ⁴¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 25.
- ⁴²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2135. – Арк. 27.
- ⁴²¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 108.
- ⁴²² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 48.
- ⁴²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2334. – Арк. 19.
- ⁴²⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2334. – Арк. 7а.
- ⁴²⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2328. – Арк. 122.
- ⁴²⁶ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 158.
- ⁴²⁷ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 670–671.
- ⁴²⁸ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 672.
- ⁴²⁹ ДАПО. – Ф. 2832. – О. 1. – Спр. 986. – Арк. 16.
- ⁴³⁰ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 744.
- ⁴³¹ ДАЧО. – Ф. Р–184. – О. 1. – Спр. 3. – Арк. 2.
- ⁴³² ЦДАВО України. – Ф. 1. – О. 4. – Спр. 107. – Арк. 54.
- ⁴³³ ДАЧО. – Ф. Р–185. – О. 1. – Спр. 27. – Арк. 85.
- ⁴³⁴ ДАЧО. – Ф. Р–185. – О. 1. – Спр. 27. – Арк. 86.
- ⁴³⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р 5. – О. 2. – Спр. 195. – Арк. 37 а.
- ⁴³⁶ ЦДАВО України. – Ф. Р 5. – О. 2. – Спр. 195. – Арк. 37а–38.

- 437 ДАЧО. – Ф. Р–185. – О. 1. – Спр. 57. – Арк. 30а.
- 438 ЦДАВО України. – Ф. Р 5. – О. 2. – Спр. 195. – Арк. 40.
- 439 ДАЧО. – Ф. Р–184. – О. 1. – Спр. 3. – Арк. 71.
- 440 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2824. – Арк. 23.
- 441 Євлесенський Л. «Советизація» та занепад товариств «Просвіта» в 1920–23 рр. / Л. Євлесенський, С. Фарина // Розбудова держави. – 1994. – №5. – С. 51.
- 442 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1063. – Арк. 157.
- 443 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 844. – Арк. 70.
- 444 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 844. – Арк. 70.
- 445 Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. ХХ ст.) : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / С. Свистович ; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. – Київ, 2007. – С. 191.
- 446 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 699.
- 447 Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г. Касьянов, В. Даниленко. – Київ : Наукова думка, 1991. – С. 53.
- 448 Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939) / В. Прилуцький. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 109.
- 449 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Изд. седьмое – Москва : Госиздполлит, 1953. – С. 110.
- 450 Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. Петровський, Л. Радченко, В. Семененко. – Харків : ВД «ШКОЛА», 2007. – С. 374–375.
- 451 ЦДАВО України. – Ф. 1. – О. 3. – Спр. 1671. – Арк. 267.
- 452 ДАЧО. – Ф. Р–184. – О. 1. – Спр. 79. – Арк. 40.
- 453 Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты / А. Марчуков. – Москва : Наука, 2006. – С. 74.
- 454 ЦДАВО України. – Ф. 1. – О. 2. – Спр. 1903. – Арк. 30.
- 455 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1033. – Арк. 6.
- 456 ЦДАВО України. – Ф. 1. – О. 2. – Спр. 1903. – Арк. 29.
- 457 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1964. – Арк. 12.
- 458 ЦДАВО України. – Ф. 1. – О. 2. – Спр. 1903. – Арк. 168.
- 459 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 787.
- 460 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 786.
- 461 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 844. – Арк. 57.
- 462 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1945. – Арк. 81а.
- 463 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 4.
- 464 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 24.
- 465 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 26.
- 466 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 9.
- 467 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 5.
- 468 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 5.
- 469 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 4.

- 470 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 49.
- 471 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 12.
- 472 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2442. – Арк. 21.
- 473 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2442. – Арк. 142.
- 474 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 70.
- 475 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 343.
- 476 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 344.
- 477 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 345.
- 478 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2906. – Арк. 10.
- 479 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 8.
- 480 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 107–108.
- 481 Сидоров В. А. Классовая борьба в доколхозной деревне, 1921–1929 / В. Сидоров. – Москва : Мысль, 1978. – С. 7.
- 482 Сидоров В. А. Классовая борьба в доколхозной деревне, 1921–1929 / В. Сидоров. – Москва : Мысль, 1978. – С. 7.
- 483 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – Арк. 48–49.
- 484 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2114. – Арк. 42.
- 485 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 13.
- 486 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 7.
- 487 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2133. – Арк. 36–37.
- 488 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 2.
- 489 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 2.
- 490 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 3.
- 491 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 1.
- 492 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 4.
- 493 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 148.
- 494 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2329. – Арк. 5.
- 495 ДАЧО. – Ф. Р-184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 272.
- 496 ДАЧО. – Ф. Р-184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 272.
- 497 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 39.
- 498 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 132а–133.
- 499 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 17.
- 500 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 13.
- 501 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 42.
- 502 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 11.
- 503 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 14.
- 504 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 66а.
- 505 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2906. – Арк. 12.
- 506 ДАЧО. – Ф. Р-184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 305.
- 507 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 25.
- 508 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 39.
- 509 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317.
- 510 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 1.
- 511 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 148.
- 512 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2779. – Арк. 37.
- 513 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2779. – Арк. 2.
- 514 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2824. – Арк. 35–36.
- 515 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2824. – Арк. 36.

- ⁵¹⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 780.
- ⁵¹⁷ Архірейський Д. В. Український повстанець 1918–1921 рр.: за що та проти чого / Д. Архірейський // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне: доп. і повід. на всеукр. наук. конф. 14–16 листопада 1997 року: Сімферополь, 1997. – С. 61.
- ⁵¹⁸ ДАЧО. – Ф. Р–184. – О.1. – Спр. 3. – Арк. 72.
- ⁵¹⁹ ДАЧО. – Ф. 2126. – О.1. – Спр. 25. – Арк. 137–137а.
- ⁵²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1. – О. 3. – Спр. 1671. – Арк. 252.
- ⁵²¹ Шаповал Ю. І. ДПУ–НКВС в Україні і 20–40-ві роки ХХ ст. / Ю. Шаповал // УІЖ. – 2004. – №13. – С. 3.
- ⁵²² Шаповал Ю. І. ДПУ–НКВС в Україні і 20–40-ві роки ХХ ст. / Ю. Шаповал // УІЖ. – 2004. – №13. – С. 2.
- ⁵²³ Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. Шитюк // УІЖ. – 2001. – №3. – С. 132.
- ⁵²⁴ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 780.
- ⁵²⁵ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Издание седьмое – Москва : Госиздатполлит, 1953. – С. 669.
- ⁵²⁶ Там само. – С. 674.
- ⁵²⁷ Нариси історії комуністичної партії України. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961 – С. 311.
- ⁵²⁸ Бем Н. В. Політичні настрої селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (к. 1920–х – 1933 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. Бем ; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2004. – С. 16.
- ⁵²⁹ Нариси історії комуністичної партії України. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961 – С. 306.
- ⁵³⁰ Нариси історії комуністичної партії України. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961 – С. 307.
- ⁵³¹ Нариси історії комуністичної партії України. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961 – С. 319.
- ⁵³² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Ч.1. 1898–1925. Издание седьмое – Москва : Госиздатполлит, 1953. – С. 152.
- ⁵³³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2221. – Арк. 12.
- ⁵³⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 10.
- ⁵³⁵ ДАЧО. – Ф. Р. 185. – О. 2. – Спр. 11. – Арк. 320.
- ⁵³⁶ ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 285.
- ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 285–286а.
- ⁵³⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2239. – Арк. 48.
- ⁵³⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 12–13.
- ⁵³⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2824. – Арк. 23.
- ⁵⁴⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2779. – Арк. 50.
- ⁵⁴¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 798.

- ⁵⁴² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 798–799.
- ⁵⁴³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 799.
- ⁵⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2329. – Арк. 7.
- ⁵⁴⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 11.
- ⁵⁴⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 11.
- ⁵⁴⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 900.
- ⁵⁴⁸ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 901.
- ⁵⁴⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2317. – Арк. 11.
- ⁵⁵⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918–1922 / Редкол.: А. Берелович (отв. ред.) и др. – Москва : РОССПЭН, 1998. – С. 902.
- ⁵⁵¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2804. – Арк. 55.
- ⁵⁵² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 1987. – Арк. 54.
- ⁵⁵³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – Арк. 26.
- ⁵⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1. – О. 5. – Спр. 154. – Арк. 6.
- ⁵⁵⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 43.
- ⁵⁵⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2442. – Арк. 37.
- ⁵⁵⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2779. – Арк. 18.
- ⁵⁵⁸ Документи українського комунізму / Вст. ст. І. Майстренка. – Нью-Йорк: Видавництво «Пролог», 1962. – С. 50.
- ⁵⁵⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2906. – Арк. 3.
- ⁵⁶⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2906. – Арк. 4а.
- ⁵⁶¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2779. – Арк. 46.
- ⁵⁶² ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 290.
- ⁵⁶³ ЦДАВО України. – ф. 1. – О. 4. – Спр. 9. – Арк. 141.
- ⁵⁶⁴ ЦДАВО України. – ф. 1. – О. 4. – Спр. 9. – Арк. 142.
- ⁵⁶⁵ ЦДАВО України. – ф. 1. – О. 4. – Спр. 9. – Арк. 144.

УДК 94(477)«1921/1929»-0.58.244

ББК 63.3(4Укр)621-282.2

А 16

ISBN 978-966-353-433-6

**Олена Миколаївна Абразума,
Сергій Валерійович Корновенко**

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА УСРР У РОКИ НЕПУ

Монографія

Комп'ютерне складання – Андрій Берестовий

Підписано до друку 23.01.2017. Формат 60x90/16.

Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 17,05. Наклад 300 прим. Зам. №

Видавець і виготовник – видавничий відділ Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Адреса: бул. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031. Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63, e-mail: vydav@edu.edu.ua, <http://www.edu.edu.ua>

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 3427 від 17.03.2009 р.

Друк ФОП Чабаненко Ю.А.

Україна, м.Черкаси, вул. О.Дашковича, 39

Тел: (0472) 56-46-66 E-mail: office@2upost.com